

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI**

**NIZOMIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT PEDAGOGIKA
UNIVERSITETI**

MATYOQUBOVA TOZAGUL RAJAPOVNA

ALISHER NAVOIY HAYOTI VA IJODI

(Maxsus kurs bo'yicha o'quv qo'llanma)

TOSHKENT – 2010

T.R.Matyoqubova. Alisher Navoiy hayoti va ijodi. – T.: «Fan va texnologiya», 2010. – 164 b.

Ushbu o'quv qo'llanma o'zbek adabiyotining asoschisi, ulug' shoir va mutafakkir, Alisher Navoiy hayoti va ijodini o'rganishga bag'ishlangan. Unda Navoiy yashagan davr, shoirning hayoti va ijodiy faoliyati, lirik merosi tahlil etiladi, uning «Xamsa» taraqqiyotidagi roli ko'rsatiladi. Ilmiy va nasriy merosi misolida Navoiyning adabiyotshunos, tilshunos, tarixchi va yirik adib sifatidagi xizmatlari bayon etilgan. O'quv qo'llanmada ijodkorning turkiy tildagi adabiyot takomili va rivojidagi o'rni xususida atroflicha fikr yuritilgan.

Qo'llanma oliy o'quv yurtlari talabalari hamda Alisher Navoiy ijodi bilan qiziquvchi barcha ilm-adab ahliga mo'ljallangan.

Mas'ul muharrir: filologiya fanlari doktori, professor

H.HOMIDIY

Taqrizchilar: pedagogika fanlari doktori, professor

S.MATCHONOV;

filologiya fanlari nomzodi **Q.ERGASHEV**

Ushbu o'quv qo'llanma Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti Ilmiy kengashi yig'ilishining 2009 yil 29 dekabrda 5-sonli qarori bilan nashrga tavsiya etilgan.

ISBN 978–9943–10–265–1

© «Fan va texnologiya» nashriyoti, 2010.

SO‘Z BOSHI

Istiqlol yillarida mumtoz adabiy merosimiz, xususan, Alisher Navoiy ijodiga munosabat tubdan yangilandi. Endilikda ulug‘ shoir adabiy merosini chuqurroq tadqiq etish, u ilgari surgan g‘oyalarning falsafiy asoslarini teranroq anglash, asarlarida ifodasini topgan komil inson muammosi mohiyatini tushunishga alohida e‘tibor berilmoqda.

Alisher Navoiy xalqimiz ma‘naviy dunyosini shakllanishiga katta ta‘sir ko‘rsatib kelgan buyuk siymolardan biridir. Bugungi kunda yoshlar qalbida milliy g‘urur, o‘zlikni anglash, go‘zallik va nafosatga shaydolik tuyg‘ularini kamol toptirishda Navoiy asarlari muhim manba bo‘la oladi. Zero, ulug‘ san‘atkor asarlari mohiyatiga singdirilgan insonparvarlik, xalqparvarlik, adolat, haqiqat, imon-e‘tiqod yetukligi, shukronalik, sabr-qanoat, kelajakka umidvorlik singari g‘oyalar barcha davrlarda ham insoniyat ma‘naviy kamolot‘ uchun muhimdir.

Respublikamiz Prezidenti I.A.Karimov mumtoz adabiyotimiz, xususan, Alisher Navoiy ijodiy merosini yuksak ma‘naviy qadriyat sifatida alohida e‘tirof etadilar. Prezidentimiz Navoiyning xalqimiz ma‘naviy taraqqiyotidagi xizmatlarini munosib baholab, shunday deyilar: *«Alisher Navoiy xalqimizning ongi va tafakkuri, hadiy madaniyati tarixida butun bir davrni tashkil etadigan buyuk shaxs, milliy adabiyotimizning tengsiz namoyandasi, millatimizning g‘ururi, sha‘nu sharafini dunyoga tarannum qilgan o‘lmas so‘z san‘atkoridir. Ta‘bir joiz bo‘lsa, olamda turkiy va forsiy tilda so‘zlovchi biron-bir inson yo‘qki, u Navoiyni bilmasa, Navoiyni sevmasa, Navoiyga sadoqat va e‘tiqod bilan qaramasa. Agar bu ulug‘ zotni avliyo desak, u avliyolarning avliyosi, mutafakkir desak, mutafakkirlarning mutafakkiri, shoir desak, shoirlarning sultonidir»*¹.

Darhaqiqat, inson qalbining quvonchu qayg‘usini, ezgulik va hayot mazmunini Navoiydek teran ifoda etgan shoir jahon adabiyoti tarixida kamdan-kam topiladi va bu yetuk mutafakkir bizning bobokalonimiz ekanligidan faxrlanishimiz zarur. Zero, ona tiliga muhabbat, milliy g‘urur singari tuyg‘ular ham bizning ongu shuurimizga dastavval Alisher Navoiy asarlari bilan kirib keladi. Xalqimizni, ayniqsa, yoshlarni Navoiyning bebaho merosidan bahramand etsak, madaniy yuksalishimizda, jamiyatimizda ezgu insoniy fazilatlarni kamol toptirishimizda shunchalik kuchli ma‘naviy qurolga ega bo‘lamiz.

¹ Karimov I. Yuksak ma‘naviyat – engilmas kuch. – T.: «Ma‘naviyat», 2008. – B. 47.

Shuning uchun ham Navoiy asarlarini o'qib-o'rganish, shoir ilgari surgan yuksak gumanistik g'oyalarning mohiyatini tushunib yetish mamlakatimizning har bir fuqarosi uchun g'oyatda muhimdir. Shuni e'tiborga olgan holda universitetimizning barcha fakultetlarida «Alisher Navoiy hayoti va ijodi» nomli tanlov fani o'qitilmoqda. Shoir asarlari bilan yaqindan tanishib, uning ezgu ideallarini o'z ongi va shuuriga singdiradigan barkamol avlod vakillari qaysi ixtisoslik egasi bo'lishiga qaramasdan, biz qurayotgan erkin va farovon fuqarolik jamiyati, ozod va hur millatimiz kelajagi uchun fidoyi inson bo'lib yetishishiga ishonamiz.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilingan kunning 17 yilligiga bag'ishlangan tantanali yig'ilishda so'zlagan nutqida respublikamiz Prezidenti I.A.Karimov yoshlarimiz har tomonlama kamol topgan barkamol avlod sifatida hayotga kirib borishlari zarurligini nazarda tutib: *«Bugun hech kimga sir emaski, biz yashayotgan XXI asr – intellektual boylik hukmronlik qiladigan asr. Kimki bu haqiqatni o'z vaqtida anglab olmasa, intellektual bilim, intellektual boylikka intilish har qaysi millat va davlat uchun kundalik hayot mazmuniga aylanmasa– bunday davlat jahon taraqqiyoti yo'lidan chetda qolib ketishi muqarrar»*¹,– degan edilar. Mazkur fikrlar to'la ma'noda oliy o'quv yurtlarida tahsil olib, zamonaviy bilim va ko'nikmalarni egallayotgan yoshlarimizga ham daxldordir.

Shu kungacha mazkur tanlov fani uchun o'quv qo'llanmasi yaratilmagan edi. Ana shu bo'shliqni to'ldirish ehtiyoji tufayli yuzaga kelgan bu o'quv qo'llanmada Alisher Navoiy yashagan adabiy-madaniy muhit, ulug' mutafakkirning hayoti va ijodiy yo'li, lirik merosi, xamsachilik an'analari taraqqiyotiga qo'shgan hissasi, ilmiy va nasriy asarlari haqida atroflicha ma'lumotlar beriladi. Qo'llanmadagi mavzularni yoritishda Navoiyshunoslikda mavjud fikr-qarashlarga tayanildi va ular imkon qadar yangicha tushunchalar bilan boyitildi.

¹ Karimov I. Millat tayanchi, taraqqiyot garovi. / «O'zbekiston adabiyoti va san'ati», № 50 (4033). 2009, 11 dekabr. – B. 2

XIV ASR O'RTALARIDAN XVI ASR BOSHLARIGACHA BO'LGAN DAVRDAGI MADANIY HAYOT: ILM-FAN, SAN'AT VA ADABIYOT

XIV asrning ikkinchi yarmi XVI asr boshlarida Xuroson va Movarounnahrdagi ijtimoiy-siyosiy hayot. XIV asrning ikkinchi yarmi XVI asr boshlari xalqimiz hayoti, madaniyati, san'ati va adabiyoti taraqqiyotida yangi va muhim bosqich bo'ldi. Bu davrda ilm-fan, san'at va adabiyotning rang-barang sohalarida katta yutuqlarga erishildi.

XIV asrning 60-yillarida Movarounnahrda hukm surgan siyosiy va iqtisodiy vaziyat mamlakatni birlashtirib, kuchli markazlashgan davlat tuzishni taqozo qilayotgan edi. Bu mas'uliyatli vazifani Sohirqiron Amir Temur (1336–1405) bajaradi. U mo'g'ullar hukmronligiga barham berib, Sharqiy Turkiston, Sirdaryo va Orol dengizidan Fors qo'ltig'iga qadar g'oyat katta hududni qamrab olgan markazlashgan ulkan davlatga - Temuriylar saltanati (1370) ga asos sol'di. Bu davlat Kichik Osiyo, Suriya, Misr, Quyi Volga, Don bo'ylari: shimoliy-sharqda Balxash ko'li va Ili daryosigacha; janubiy-sharqda esa Shimoliy Hindistongacha bo'lgan hududlarni o'z ichiga olardi.

Sohirqiron o'zi bo'ysundirgan mamlakatlarda bunyodkorlik ishlariga alohida ahamiyat beradi. Ko'pgina shaharlar (Bag'dod, Darband, Baylaqon)ni qayta tiklaydi. Samarqand mamlakat poytaxti hisoblanib, Amir Temur davrida gullab-yashnadi. Ulug' jahongir ko'pgina masjid, madrasa, saroy, maqbaralar qurdiradi. Shahar tashqarisida bog'-rog'lar va bo'stonlar barpo etadi. Xususan, Shohizinda me'moriy majmuasiga mansub Shodimulk og'o maqbarasi, Shirinbeka og'o maqbarasi, Bibixonim jome masjidi, Oqsaroy, Ko'ksaroy va Bo'stonsaroylar shular jumlasidandir. Amir Temur ilm-fan va madaniyat namoyandalariga alohida e'tibor qaratgan. Natijada olimlar, shoir va san'atkorlar nufuzi oshib, ular mamlakat tinchligi, el-yurt farovonligi yo'lida xizmat qilganlar.

Amir Temur asos solgan markazlashgan buyuk saltanat u vafot etgandan keyin (1405) vorislar o'rtasidagi nizolar natijasida zaiflasha boshladi. 1405 yilning 16-martida Mironshohning o'g'li Xalil Sulton Samarqandni egallab, o'zini Movarounnahr hukmdori deb e'lon qildi. Natijada shahzoda, amir va viloyat noiblarining noroziligi kuchayib, isyon va g'alayonlar ko'tariladi. Temuriylar o'rtasidagi o'zaro kelishmovchiliklar, ichki nizolar natijasida bir nechta viloyatlar qo'ldan ketadi. XV asrning 20-yillarida markazlashgan mamlakat ikki davlatga:

Xuroson (uni Shohrux Mirzo boshqargan) va Movarounnahr (uni Mirzo Ulug'bek idora qilgan) bo'linib ketdi. Movarounnahrni idora etishda, ayniqsa, tashqi siyosatda Ulug'bek har qanday masalani otasi bilan kelishib, maslahatlashib hal qilardi. Shohrux Mirzo vafotidan keyin (1447) Xuroson va Movarounnahrda temuriy shahzodalar o'rtasida nizolar yanada avj oladi. Bu kurashlar oqibatida Mirzo Ulug'bek Samarqand yaqinida fojiali tarzda o'ldiriladi (1449). Shundan keyin hokimiyatga bir vaqtning o'zida Samarqandda Ulug'bekning kuyovi Abdullo Mirzo, Buxoroda esa Mironshohning nabirasi Sulton Abu Saidlar podshoh qilib ko'tariladi. Abdullo Mirzo Temuriylar taxtida uzoq o'tirmaydi. O'zaro janglarda vafot etadi. Abu Said Samarqandni egallab, Movarounnahrda hokim bo'ladi.

Bu davrda mamlakatning Xuroson qismi Shohruxning nabirasi Abulqosim Bobur tasarrufida edi. 1457 yilgacha Abulqosim Bobur Xurosonni o'z qo'lida tutib turadi. Abulqosim Bobur vafot etgach (1457), Abu Said Hiroti egallaydi va saltanatning har ikki qismini birlashtiradi.

1469 yilda Abu Said Ozarbayjonda oqqo'yunli turkmanlarga qarshi yurish paytida halok bo'ladi. Abu Saidning o'g'illari Movarounnahrda qaytishadi. Sulton Husayn Boyqaro Xuroson hokimi sifatida Hirot taxtini egallashi bilan temuriylar saltanati yana ikki mustaqil qismga bo'linib ketadi. Movarounnahrda Abu Saidning o'g'illari: Sulton Ahmad Mirzo, Sulton Mahmud Mirzo va Sulton Ali Mirzolar hokimlik qiladilar.

Sulton Husayn Boyqaro idora qilgan davlat Sharqiy va Shimoliy Eron viloyatlari va Xorazmni birlashtirgan temuriylarning qariyb 40 yil hukm surgan so'nggi yirik saltanati edi. Bu davrda Xurosonda ham hayot osoyishta bo'lmay, o'zaro ichki urushlar, shahzodalar o'rtasidagi nizolar davom etar edi. Shunga qaramay, aholi turmushi, madaniy hayot yuksak darajada edi.

Madaniy va adabiy hayotning yuksalishi. Temuriylar hukmronligi davrida Xuroson va Movarounnahrda Samarqand, Hirot, Buxoro singari shaharlarda olim, muhandis, bastakor, me'mor, naqqosh, musavvir, shoirlar guruhi to'plangan edi. Amir Temur, Shohrux Mirzo, Ulug'bek, Abulqosim Bobur va Sulton Husayn Boyqaro zamonida ilm-fan, madaniyat va san'atning ko'p sohaları yuksaldi.

Temuriy shahzodalarning ko'pchiligi san'at va adabiyot bilan qiziqishi natijasida bu sohalar taraqqiy etdi. Bu haqda Alisher Navoiyning «Majolis un-nafois», Boburning «Boburnoma» asarlarida qimmatli ma'lumotlar berilgan. Ilm-fan, san'at va adabiyotga ixlosmand

temuriy shahzodalardan biri Shohrux Mirzoning o'g'li Boysung'ur (1397–1433)dir. Boysung'ur haqida Alisher Navoiy «Majolis un-nafois» asarida shunday yozadi: «Boysung'ur Mirzo — xushtab' va saxiy va ayyosh hunarparvar podshoh edi. Xattot va nakqosh va sozanda va go'yandadin muncha benazir kishikim, aning tarbiyatidin opag'a kirdi, ma'lum emaskim, hech podshoh zamonida paydo bo'lmish bo'lg'ay. Ulcha imkoni bor, olamni xushluq bila o'tkardi»¹. Boysung'ur Mirzo insonparvar, adolatli, ilm-fan ahliga muruvvatli hukmdor bo'lish bilan birga o'zi ham g'azallar yozgan, xattotlik va naqqoshlik san'atini mukammal egallagan. Boysung'ur tashabbusi bilan tashkil etilgan Hirot kutubxonasida noyob qo'lyozmalar jamlangan. Mazkur kutubxonada ayniqsa, Husayn Boyqaro davrida juda ko'p xattotlar, miniatyurachilar, tilshunoslar, adabiyot ahli to'plangan ediki, ularning har biri o'z sohalarini mukammal o'zlashtirgan yetuk san'at ahli edilar. Uning rahbarligi va bevosita ishtirokida Abulqosim Firdavsiy «Shohnoma»sining ilmiy-tanqidiy matni tuzilgan bo'lib, unga Boysung'urning o'zi so'z boshi yozgan edi.

Samarqandda ilm-fan, san'at va madaniyatning gullab yashnashida Mirzo Ulug'bek (1394–1449)ning hissasi katta bo'lgan. U mamlakatning siyosiy va iqtisodiy hayotini boshqarish bilan birga ilmiy ishlar bilan ham shug'ullandi. Mamlakat ravnaqi, ma'naviy kamolotida ilm-fanning roli naqadar katta ekanligini yaxshi tushungan Ulug'bek o'z atrofiga bir guruh olimlarni to'plagan edi. U Samarqand va Buxoroni ilmu ma'rifat markaziga aylantirishga harakat qildi. Uning qilgan eng katta ishi – Samarqand ilmiy maktabini o'sha davr akademiyasini barpo etganligi bo'ldi. Bu ilmiy maktabda 200 dan ortiq olimlar faoliyat olib brogan. Ular orasida Qozizoda Rumiy, G'iyosiddin Jamshid Koshiy singari yirik olimlar bor edi. Akademiyasidagi olim, sadoqatli shogirdi Ali Qushchini «farzandi arjumand» sifatida e'zozlagan. Ulug'bekning astronomiyaga ixlosi katta bo'lgan. U Samarqand yaqinida rasadxona barpo qilgan. 1018 yulduzning holat va harakatini o'rganib, «Zichi Ko'ragoniy» nomli astronomik jadvalini yaratadi.

Ulug'bek Mirzo ko'plab madrasalar barpo etgan va bu ilm dargohlari zamonasining dorilfunini hisoblangan. Ularda Qur'on, hadis, tafsir, fiqh, riyoziyot, jo'g'rofiya, ilmu aruz, arab tili va uning morfologiyasi singari dunyoviy ilmlar o'qitilgan. Boshqa olimlar qatori Ulug'bekning o'zi ham madrasalarda ma'ruzalar o'qigan.

¹ Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 20 to'mlik. T.13 – T.; «Fan», 1997 – B. 16.

Husayn Boyqaro (1438-1506) davrida Hirot Sharqning fan, madaniyat, hunarmandchilik rivojlangan yirik markaziga aylangan. U hukmronlik qilgan davrda turli mamlakatlardagi iste'dod egalari Hirotga panoh axtarib kelganlar. Bu davrda til, adabiyot, tarix, tasviriy san'at, xattotlik, kitobot san'ati, tabobat, musiqa va boshqa sohalar rivojlangan. Hirot, Mashhad, Marv, Nishopur singari shaharlarda ko'plab noyob obidalar barpo etilgan. U Jomiy, Navoiy singari iste'dod egalarini har jihatdan qo'llab-quvvatlagan. Dunyoga mashhur shoir, olim, muarrih, musiqachi, hattot va naqqoshlari shu zamonda yetishib chiqqanlar va faol ijod qilganlar.

Husayn Boyqaro ijodkorlarni turkiy tilda yozishga da'vat qilgan. She'riyat kechalari tashkil etgan. shoirlarga rahnamolik qilgan. O'zi ham badiiy ijod bilan shug'ullanib, «Husayniy» taxallusi bilan she'rlar yozgan. Undan bizgacha she'rlar devoni va Navoiyga bag'ishlangan «Risola» asari yetib kelgan.

Tarix, tasviriy san'at va musiqa. XV asrda Xuroson va Movarounnahrda tarix fani ham yuksak darajada rivojlangan. Hofizi Abru, Abdurazzoq Samarqandiy, Mirxond, Xondamir, Davlatshoh Samarqandiy va boshqa ko'pgina tarixchilar Samarqand va Hirotida yashab ijod etdilar. Hofizi Abruning «Zubdat ut-tavorix» («Solnomalar qaymog'i»), Abdurazzoq Samarqandiyning «Matlai sa'dayn va majmai bahrayn» («Ikki saodatli yulduzning chiqishi va ikki dengizning qo'shilishi») nomli asarlari Amir Temur va Temuriylar hukmronlik qilgan davrga bag'ishlangan. Mirxondning «Ravzat us-safo» («Jannat bog'i»), Xondamirning «Habib us-siyar» («Do'stlarning ahvoli») nomli asarlarida esa Sulton Husayn hukmronlik qilgan davr voqealari bayon qilingan.

XV–XVI asrlarda tasviriy san'at taraqqiy qildi. Kamoliddin Behzod, Mirak Naqqosh, Qosimali, Mahmud Muzahhib, Xoja Muhammad Naqqosh va Shoh Muzaffar kabi mo'yqalam sohiblari yetishib chiqqan. Kamoliddin Behzod asos solgan Hirot musavvirlik maktabi ulkan yutuqlarga erishdi. Tasviriy san'at o'zining mavzui va voqeligiga qarab portret, hayotiy lavhalar, tabiat manzaralari, bino va badiiy asarlarga ishlangan tasvirlardan iborat bo'lgan. Bizgacha Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Abdulla Xotifiy, Husayn Boyqaro, Behzod, Bobur va Shayboniyxon portretlari saqlanib qolgan.

XV asrda musiqa san'ati taraqqiyotida ham yangi bosqich bo'ldi. Bu davrda yangi kuy va qo'shiqlar, cholg'u asboblari va musiqa nazariyasiga oid asarlar yaratildi. Mahoratli sozandalar, bastakorlar va

hofizlar yetishib chiqdilar. Abduqodir Nayi, Qulmuhammad Shayxiy, Husayn Udiy, Shohquli G'ijjakiy, Ustad Shodiy, Najmiddin Kavkabiylar shular jumlasidandir. Omilkor musiqachilar bilan bir qatorda, Ulug'bek, Jomiy, Navoiy, Binoiy kabi mutafakkir va shoirlar ham musiqa sohasida ijod qildilar. Mirzo Ulug'bek va Alisher Navoiylar musiqa sohasida ijod qilayotgan san'atkorlarga homiylik qilish bilan bir qatorda, o'zlari ham bir nechta kuylar ijod qilganlar. Jomiy va Binoiy singari ijodkorlar musiqa nazariyasiga oid asarlar yaratdilar.

Badiiy adabiyot taraqqiyoti. Temuriylar davrida adabiyot badiiy uslub jihatdan yanada takomillashib, yangi taraqqiyot pog'onasiga ko'tarildi. Nasr va nazmda ko'plab nodir asarlar yaratildi. XIV–XV asrlarda zamonasining yetuk shoir va adiblari: Xorazmiy, Xo'jandiy, Qutb Xorazmiy, Sayfi Saroyi, Haydar Xorazmiy, Durbek, Amiriy, Yaqiniy, Atoiy, Sakkokiy, Lutfiy va boshqalar yashab ijod qildilar. Ular yaratgan nafis she'riyat, doston va tarjima asarlari nafaqat o'z davri adabiyotining noyob durdonalari sifatida, balki bugungi kunda ham alohida e'tiborga molikdir.

Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy singari yetuk so'z ustalarining bu davr adabiyoti taraqqiyotidagi o'rni benihoya kattadir. Alisher Navoiy nafaqat mutafakkir shoir sifatida, balki yirik davlat arbobi, san'at va madaniyatning chinakam homiysi sifatida tanilgan. Uning xalq va millat ravnaqi yo'lida amalga oshirgan ishlari, adolatsizlik va nohaqlikka qarshi kurashi, insonparvarligi bilan avlodlar ehtiromiga sazavor bo'lgan.

Tarixchi Xondamirning keltirishicha, Navoiy XV asrning 80-yillarida o'z mablag'i hisobidan Hirotda va mamlakatning boshqa shaharlarida bir nechta madrasa, rabot, masjid, xonaqoh, hammom, ko'prik, hovuz qurdirgan yoki ta'mirlatgan. Ular orasida Hirotdagi «Ixlosiya», «Nizomiya» madrasalari, «Xalosiya» xonaqohi, «Shifo'iya» tibgohi, Qur'on tilovat qiluvchilarga mo'ljallangan «Dorul – huffoz» binosi, Marvdagi «Xusraviya» madrasasi va boshqa noyob me'morlik yodgorliklari bor. Umuman, Xurosonda madaniy hayotning gullab-yashnashida, ko'plab shoir, olim, tarixchi, musavvir, naqqosh, musiqachi, sozandalarning yetishib chiqishida Alisher Navoiyning xizmati katta bo'lgan.

Bu davrda adabiyotda xilma-xil janrlar paydo bo'ldi, oldindan qo'llanilib kelinayotganlari yanada rivojlandi. Lirik turning janrlari rang-barang bo'lib, g'azal janri keng tarqalgan edi. Muxammas, ruboiy, qit'a, qasida, marsiya, lug'z singari janrlarda ham asarlar yaratildi.

Turkiy xalqlarning o'ziga xos janri bo'lgan tuyuq shu davrda vujudga keldi. Badiiy adabiyotdagi g'oyatda murakkab bo'lgan muammo janri XV asrda keng tarqaldi. Munozara, noma, doston, hikoya singari janrlarda ham badiiy jihatdan mukammal asarlar yozildi. Sharq adabiyotida mashhur bo'lgan xamsanavislikning yuksak namunalari turkiy tilda ham yaratildi. Buning eng yorqin misoli sifatida Navoiy «Xamsa»sini keltirish mumkin. Shuningdek, bu an'anani davom ettirgan, Alisher Navoiyning tahsiniga sazovor bo'lgan Mavlono Ashraf «Xamsa»sini yaratdi. Janrlarning takomillashishi, yangi adabiy janrlarning vujudga kelishida badiiy adabiyotning g'oya va mavzu jihatdan kengayib borishi, xalq og'zaki ijodining ta'siri va boshqa xalqlar ijodiy tajribalaridan foydalanish muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

Adabiyot nazariyasiga oid bir qator asarlar yuzaga keldi. Aruz nazariyasi, qofiya ilmi, muammo janri va boshqa dolzarb masalalarga adabiyotshunoslikka oid asarlarda muayyan munosabatlar bildirildi. Sayfi Buxoriyning «Aruz», Abdurahmon Jomiyning muammo, qofiya hamda aruzga oid risolalari, Alisher Navoiyning «Mezon ul-avzon» («Vaznlr o'Ichovi»), «Risolai muammo». Atoulloh Husayniyning «Badoye'us-sanoye'» («Badiiy san'atlar»), Shayx Ahmad Taroziyning «Funun ul-balog'a» («Yetuklik ilmlari»), Boburning «Muxtasar» kabi asarlari shular jumlasidandir.

XV asrda tazkirachilik yuksak darajada taraqqiy qildi. Davlatshoh Samarqandiyning «Tazkirat ush-shuaro» («Shoirlar bo'stoni») (1486), Abdurahmon Jomiyning «Bahoriston» (1487) asarining 7-bobi, Alisher Navoiyning «Majolis un-nafois» («Nafis majlislar») (1490–1491) nomli asarlari bu davr adabiy hayoti, ijodkorlari haqida ma'lumot beruvchi qimmatli manbalardir.

Navoiyshunos A.Hayitmetov Ahmad Taroziyning «Funun ul-balog'a» asarini ilk turkiy tazkira deb ataydi¹. Adabiyotshunos R.Vohidov, H.Eshonqulovlar bu asarning tazkira deb atalishi nisbiy xarakterga ega ekanligini ta'kidlab, shunday fikrlarni ilgari surishadi: «Aslida Shayx Ahmad Taroziyning «Funun ul-balog'a» asariga nisbatan tazkira atamasi nisbiy mohiyat kasb etadi. Chunki muallif o'z davri ijodkorlari haqida maxsus ma'lumot berishni o'z oldiga vazifa qilib qo'ygan emas»². Bizningcha, Ahmad Taroziy she'riy janrlar, san'atlar va aruz vazni haqida nazariy ma'lumot berar ekan, fikrlari tasdig'i uchun turli davrlarda yashab ijod etgan shoirlar she'rlaridan namunalar

¹ Bu haqda qarang: Hayitmetov A. Temuriylar davri o'zbek adabiyoti. – T., 1996. – B. 19–26.

² Vohidov R., Eshonqulov H. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi. – T., 2006. – B. 130

keltiradi. Bundan ayonki, Ahmad Taroziy tazkira yozishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ymagan.

XIV–XVI asrlarda o'zbek adabiyotida tarjimachilik sohasida ham samarali natijalarga erishildi. Shoir Qutb Xorazmiy Nizomiyning «Xusrav va Shirin» dostonini, Sayfi Saroyi Sa'diy «Guliston»ini «Guliston bit-turkiy» nomi bilan, Ma'sud ibn Ahmad Sa'diyning «Bo'ston» asarini mahorat bilan tarjima qilishdi.

XV asrda kitobot san'ati, ya'ni qo'lyozma asarlarni ko'chirib yozish va u bilan bog'liq bo'lgan xattotlik ham taraqqiy etgan. Bu davrda Xuroson va Movarounnahrda Sulton Ali Mashhadiy, Muhammad kotib, Abdul Jamil, Darvesh Muhammad Toqiy, Sulton Muhammad Xandon, Muhammad Amin Bobojon G'aravi – Halvoiy, Mirali Majnun bin Kamoliddin Mahmud – Rafiqiy, Darvesh Juhammad Samarqandiy, Hoji Abdulloh Marvarid Bayoniy, Mirak, Buxoriy, Abdurahmon Barkiy Munshiy, Abdulaziz Samarqandiy, Baqoiy, Xo'ja Ali Samarqandiy, Mavlono Xurdak Samarqandiy kabi qator usta xattotlar yetishib chiqdi.

Shunday qilib, XV asrning ikkinchi yarmida Xuroson va Movarounnahrda badiiy adabiyot, falsafa, tarix, musiqa, tas'viriy san'at va xattotlik rivojlanishning yuksak cho'qqisiga ko'tarildi. Ayniqsa, Hirot madaniy hayotining gullab yashnashida Alisher Navoiy va uning buyuk ustozlari, do'stlari Abdurahmon Jomiyning xizmati cheksizdir. Bu ikki buyuk siymo o'z badiiy ijodlari, qomusiy bilimlari, teran fikrlari hamda moddiy, ma'naviy madadlari bilan davrga misli ko'rilmagan darajada ta'sir ko'rsatdilar. Ko'plab san'at va adabiyot namoyandalari bevosita ular rahnamoligida o'z nodir iste'dodlarini namoyon etib, o'lmas asarlarini yaratishgan.

Mazu yuzasidan savol va topshiriqlar

1. Temuriylar davrida ijtimoiy-siyosiy hayot qanday edi?
2. Bu davrda halq madaniyati qanday bo'lgan?
3. Madaniy hayotning qaysi sohalarida yuksalishlar bo'lgan?
4. Temuriylar hukmronligi haqidagi ma'lumotlar qaysi tarixchilarning asarlari orqali bizgacha yetib kelgan?
5. Temuriy shahzodalardan kimlar adabiyot va san'at bilan shug'ullanishgan?
6. Bu davrda qaysi yetuk musiqashunos va xattotlar yetishib chiqqan?
7. XV asrda qaysi janrlarida ko'proq asarlar yaratilgan?
8. Adabiyotshunoslikka oid qanday asarlar yaratilgan?

Adabiyotlar

1. Xondamir G'iyosiddin. Makorim ul-axloq. - T.: Badiiy adabiyot /Forschadan M.Faxriddinov, P.Shamsiyev tarjimai. 1967.
2. Dono Alisher. Alisher Navoiy haqida xalq afsonalari. - T.: Yosh gvardiya, 1968.
3. Vosifiy. Badoye' ul-vaqoye'. / Tarjimon N.Norqulov. - T.: Adabiyot va san'at, 1979.
4. Jomiy. Bahoriston / Forsiydan Sh.Shomuhamedov tarjimai. - T.: «Yozuvchi», 1997.
5. Mallayev N.M. O'zbek adabiyoti tarixi. K.1. - T.: «O'qituvchi», 1976.
6. O'zbek adabiyoti tarixi. Besh jildlik. J.2. - T.: «Fan», 1977.
7. Hayitmetov A. Navoiyxonlik suhbatlari. - T.: «O'qituvchi», 1993.
8. Vohidov R., Eshonqulov H. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi. -T.: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi, 2006.
10. Haqqulov I. Navoiyga qaytish. -T.: «Fan», 2007.

ALISHER NAVOIY HAYOTI VA ADABIY FAOLIYATI. UNING O'RGANILISH TARIXI

Alisher Navoiyning bolalik va yoshlik yillari. Alisher Navoiy 1441 yilning 9-fevralida Xurosonning yirik madaniy markazlaridan bo'lgan Hirot shahrining Bog'i Davlatxona deb ataluvchi hududida zamonasining nufuzli va ma'rifatli xonadonida dunyoga kelgan.

Uning ota-onasi o'z davrining hurmatli kishilaridan, temuriylar xonadonining yaqinlaridan bo'lgan. Alisher Navoiyning otasi G'iyosiddin Muhammad el orasida «Kichkina Bahodir», «Kichik baxshi» laqablari bilan nom qozongan edi. U Hirotning Chig'atoy ulusidan bo'lib, temuriylar saroyida e'tiborli shaxslardan hisoblangan. Alisherning onasi Kobulning amirzodalaridan Shayx Abu Said Changning qizidir.

Alisherning ota tomonidan bobosi Amir Temurning o'g'li Umarshayx bilan emikdosh bo'lib, Boyqaro Mirzo hukmronligi davrida Qandahorda amir bo'lgan. Demak, Alisherning ota-bobolari temuriylarning eng yaqin kishilaridan bo'lib, ular hokimiyatni mustahkamlashga yordam berib kelganlar, ularning hurmat va ishonchini qozonganlar. Oradagi o'zaro yaqinlik va samimiy

munosabatlar sababli temuriy hukmdorlar G'iyosiddin Kichkina oilasiga ham hurmat va ehtirom ko'rsatishgan.

Alisher Navoiy bolaligidanoq zehni o'tkirligi, tiyrakligi, xush-fahmliги bilan o'z tengdoshlari ichida ajralib turar edi. Alisherda she'riyatga muhabbat juda yoshligidan uyg'ongan. Buning sababi u tug'ilib o'sgan xonadon a'zolarining adabiyotga, she'riyatga ixlosmand kishilar bo'lganligi bilan ham bevosita bog'liqdir. Ular xonadonida she'riyat muhlislari tez-tez yig'ilib turar va she'rxonlik, g'azalxonlik kechalari bo'lib turar edi va shubhasiz yosh Alisher ham bunday yig'inlarda qatnashardi. Bo'lajak shoirning otasi juda ko'p she'r yod bilar va adabiy yig'inlarda faol ishtirok etar edi.

Navoiyning tog'alari Mir Sayyid Kobuliy va Muhammad Ali G'aribiylar ham o'z davrining she'riyat sohasida elga tanilgan kishilari bo'lib, Alisherning tarbiyasida ularning roli katta bo'lgan. Navoiy «Majolis un- nafa'is» tazkirasida tog'alari haqida hurmat va ehtirom bilan so'z yuritadi.

Ota-onasi yosh Alisherning kitobga havasi kuchliligini nazarda tutib, uni to'rt yoshdan sal o'tganda maktabga beradilar. Maktabda u bo'lajak hukmdor Husayn Boyqaro bilan birga o'qiydi va tarbiyalanadi. Xondamir yozganidek Alisher «...oz vaqt ichida tengdosh va sheriklaridan ilgarilab ketadi. Nozik tab'ining soflik va sog'lomlik ovozi olamga yoyiladi va muborak fikrining dadilligi haqida so'zlar xalq orasida og'izdan-og'izga ko'chib yuradi»¹.

Mamlakat hukmdori Shohrux Mirzoning o'limi (1447) temuriy shahzodalar o'rtasidagi o'zaro kurashlar kuchayishiga olib keldi. Xuroson va uning markazi Hirotga tartibsizliklar avj olishi natijasida xalq shaharni tashlab keta boshlaydi.

G'iyosiddin Kichkina oilasi ham ma'lum muddatga shahardan ketishga majbur bo'ladi. Karvon Iroqqa yo'l oladi. Taft shahriga yetganda, yosh Alisher o'z davrining yirik tarixchisi, Sharafiddin Ali Yazdiy bilan uchrashadi va ziyrakligi bilan keksa olim diqqatini o'ziga jalb qiladi.

1452 yilga kelib, Xurosonda bo'layotgan o'zaro janjallar birmuncha pasayadi va Xuroson taxtiga Abulqosim Bobur o'tiradi. Alisherlar oilasi ham besh yildan keyin Hirotga qaytadi. G'iyosiddin Kichkina Abulqosim Bobur saroyiga xizmatga kiradi, u Sabzavor hokimi qilib tayinlanadi.

¹ Xondamir Makorim ul-axloq – T.: Badiiy adabiyot, 1967 – B. 29–30

Shoirning maktab tahsili, bolalik qiziqishlari haqida o'z asarlarida ma'lumotlar berib o'tilgan. Maktabda u Qur'oni Karim mutolasidan so'ng fors-tojik shoirlari ijodini ham sevib o'qiy boshlagan. «Lison ut-tayr» dostonida o'zining maktab yillarini eslar ekan, Shayx Sa'diyning «Guliston» va «Bo'ston» asarlarini sevib o'qiganini, ayniqsa, Farididdin Attorning «Mantiq ut-tayr» dostoniga mehri o'zgacha bo'lganligini, qayta-qayta o'qishi natijasida bu dostonni yod olganligini keltiradi¹. Bu singari dalillar bo'lajak shoirning she'riyatga, xususan, Attor ijodiga mehr-muhabbati va ixlosi katta ekanligini namoyon etadi.

Navoiy otasi vafot etgach, taxminan o'n ikki yasharlighida Abulqosim Bobur xizmatiga kiradi. Bu vaqtda Sulton Husayn ham saroyda xizmatda edi.

Abulqosim Bobur adabiyot va san'atga ixlosmand, turkiy va forsiy tillarida she'rlar yozadigan ijodkor edi. Shuning uchun ham u shoirlarni munosib taqdirlar, ijod ahliga hurmat bilan munosabatda bo'lar va qo'llab quvvatlar edi. U yosh Navoiyning bilimini, shoirlik iqtidorini ko'rib unga alohida e'tibor beradi.

Yoshligidan Nizomiy Ganjaviy, Muslihiddin Sa'diy, Farididdin Attor asarlarini o'qigan, Qosim Anvor g'azallarini yod olgan Alisher, ular asarlaridan ta'sirlanib, ilhom olib, o'zi ham she'rlar yoza boshlaydi. Navoiyshunoslikda shoirning qachondan boshlab badiiy ijod bilan shug'ullana boshlagani haqida xilma-xil qarashlar bor. Bu haqdagi aniq ma'lumotlarni biz shoirning o'z asarlaridan bilib olishimiz mumkin. Uning «Badoye' ul-bidoya», «Xazoyin ul-maoniy» devonlariga yozgan debochalarida va «Munshaot»ga kirgan xatlarida juda yoshligidan she'riyatga oshno bo'lganini ta'kidlab o'tadi, «G'aroyib us-sig'ar» devoniga «yetti-sekkiz yoshtin yigirma yoshqacha» bitilgan g'azallari to'planganini aytadi.

O'n besh yoshlarida Alisher Navoiy ikki tilda ijod qiluvchi «zullisonayn» shoir sifatida taniladi va u o'z davrining yetuk shoirlari diqqatini torta boshlaydi. Tarixchi Xondamirning xabar berishiga ko'ra, Alisher Navoiy yigitlik yillaridayoq, Mavlono Lutfiyning yuqori bahosi va tahsiniga sazovor bo'lgan.

Orazin yopqoch, ko'zimdin sochilur har lahza yosh,
Bo'ylakim, paydo bo'lur yulduz nihon bo'lg'och quyosh.

¹U haqda qarang: Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 20 to'mlik. T.12. – T.: «Fan», 1996.

Mazkur gʻazalning yuksak badiiy mahorat namunasi ekanligini tan olgan Lutfiy mubolagʻa boʻlsa-da, «agar muyassar boʻlsa edi, oʻzimning oʻn-oʻn ikki ming forsiy va turkiy baytimni shu gʻazalga almashtirardim va bu ishning yuzaga chiqishini zoʻr muvaffaqiyat hisoblardim»,— deb baholaydi¹.

Navoiyning yigʻitlik yillarida hayotida muhim rol oʻynagan shaxslardan biri Sayyid Hasan Ardasher edi. Gʻoyatda yetuk isteʼdod va qobiliyat egasi ekanligini koʻrgan Sayyid Hasan Ardasher uni moddiy va maʼnaviy jihatdan qoʻllab-quvvatlagan. Shoir asarlarida Sayyid Hasan Ardasher nomi hurmat bilan tilga olinadi, oʻzining shoir sifatida kamol topishida bu ulugʻ siymoning xizmati katta ekanini cheksiz mamnuniya bilan baʼon etadi. Sayyid Hasan Ardasher vafot etgach, shoir unga maxsus asar bagʻishlagan.

1456 yilda Abulqosim Bobur oʻz saltanatini Mashhadga koʻchirganida Alisher Navoiy va Husayn Boyqaro ham u bilan birga boradilar. 1457 yilning bahorida Abulqosim Bobur vafotidan keyin yana oʻzaro taxt talashishlar boshlanadi. Husayn Boyqaro ham hokimiyatga erishish uchun oʻzaro kurashlarga qoʻshilib ketadi. Alisher Navoiy esa Mashhad madrasalarida tahsilni davom ettiradi. Uning kelajakda ulugʻ ijodkor boʻlib yetishishida bu tahsillarning oʻrni katta boʻlgan.

Bu paytda Alisher Navoiy Mashhadning bir qator koʻzga koʻringan olim va fozillari bilan tanishib, doʻstlashadi. Navoiyning Shayx Kamol Turbatiy, Pahlavon Muhammadlar bilan boʻlgan samimiy munosabati bunga misol boʻla oladi.

U Mashhadda Firdavsiy, Nizomiy, Xusrav Dehlaviy, Xoja Hofiz Sheroziy, oʻz zamondoshlari Atoyi, Sakkokiy, Lutfiy, Jomiy asarlarini mutolaa qiladi, ulardan mahorat sirlarini oʻrganadi va oʻzi ham ijod bilan mashgʻul boʻladi.

Alisher Navoiy Mashhadda paytida ona shahri Hirotga qaytish orzusi bilan yashaydi. U Hirotga qaytgach, otasidan qolgan meros bilan yashashga, ijodiy ish bilan shugʻullanishni niyat qiladi. Shoir shaharga kelganida (1464) Xuroson hukmdori Abu Said Mirzo Alisherning otonasiga tegishli mol-mulkni musodara qilgan boʻlib, oqibatda yosh shoir moddiy jihatdan qiyin ahvolda qoladi.

Navoiyning yoshlikdagi doʻsti, maktabdoshi Husayn Boyqaro bu vaqtlarga kelganda maʼlum kuchga ega boʻlgan, Abu Saidga qarshi ochiq kurashga shaylangan edi. Shuningdek, Navoiyning togʻale 1 — Mir

¹ Xondamir. Makorim ul-axloq — T.: Badiiy adabiyot, 1967. — B. 45–46

Sayyid Kobuliy va Muhammad Ali G'aribiyilar Boyqaro qo'shini safida shahid bo'ladilar.

Ulug' fors-tojik shoiri Abdurahmon Jomiy bilan uchrashib, u bilan yaqindan tanishish Alisher Navoiy hayotida bir umrga katta ahamiyat kasb etdi. Bu vaqtda Abdurahmon Jomiy ustози Sa'diddin Qoshg'ariy mozori yaqinida bir kichkina hovlichada istiqomat qilardi. Ulug' shayxni mamlakat hukmdoridan tortib, oddiy xalq vakillarigacha ziyorat qilib turishardi. Navoiy ham ustози bilan shu yerda tanishish baxtiga musharraf bo'ladi. Uning Abdurahmon Jomiy bilan ilk uchrashuvi qaysi paytda ro'y bergani Navoiyshunoslikdagi bahsli masalalardandir.

Navoiy hayotining Samarqand davri. Navoiy 1464 yilda o'sha paytdagi yirik madaniy markaz bo'lgan Samarqandga keladi. Shoirning Samarqandga kelish sabablari turli tarixiy manbalarda turlicha sharhlanadi.

Xondamir Alisher Navoiy tahsil olish uchun borganini aytadi.

Navoiyning o'zi ham Samarqandga tahsil uchun borganligini, ammo Hirotdan Samarqandga ketishi «beixtiyor qilingan safar» ekanligini ta'kidlaydi.

Navoiyning kichik zamondoshi Zahiriddin Muhammad Bobur esa «Bilmon. ne jarima bila Sulton Abusaid Mirzo (Alisherni) Hiridin ixroj qildi»¹, – degan ma'lumotni beradi.

Bu fikrlarga tayanib, ko'pgina Navoiyshunoslar Alisher Navoiyning Samarqandga ketishini to'la ma'nodagi «surgun» deb tushuntiradilar. Ammo shuni ham unutmaslik kerakki, hech bir manbada Navoiyning Samarqandga rasmiy surgun qilingani keltirilgan emas.

Shoirning Sayyid Hasan Ardasheriga yozgan maktubida shoir o'zining Xurosonni tashlab ketishga majbur qilgan sabablarni sanab o'tadi. Ulardan biri ilm olib, o'z malakasini yanada oshirish bo'lib, shoir shuning uchun Samarqandga kelganligini aytadi.

Bu vaqtda Samarqand Hirotdan keyin ikkinchi ilmiy-madaniy markaz sifatida Ulug'bek davrida olim va shoirlari, maktab va madrasalari bilan shuhrat qozongan edi. Shaharga ilm o'rganish uchun mamlakatning har chekkalaridan tolibi ilmlar kelib turar edi. Bu esa Navoiyning tahsil uchun Samarqandni tanlashi bejiz emasligini ko'rsatadi.

Alisher Navoiy Samarqandda yashagan dastlabki kunlarida moddiy qiyinchiliklarda hayot kechirdi². Shunga qaramay, Samarqand

¹ Bobur. Boburnoma – T.: Yulduzcha, 1990 – B.154.

² Bu haqda qarang: Abdullayev V. Alisher Navoiy Samarqandda. – T., 1967.

madrasalarida o'qidi, ilm-fan, adabiyot va san'at ahli bilan do'stlashdi va tez orada e'tiborli kishiga aylandi Navoiyning Samarqand hokimi Ahmad Hojibek bilan tanishuvi alohida e'tiborga molikdir.

Ahmad Hojibek asli xurosonlik bo'lib, Samarqandda katta obro'ga ega edi. U olim va fozillarni qadrlab, homiylik qilardi. Samarqanddagi madrasa va maktablar qurilishiga rahnamolik qilib, shaharning har tomonlama gullab-yashnashiga o'z hissasini qo'shayotgan madaniyat homiysi edi.

Ahmad Hojibek «Vafoiy» tahallusi bilan she'rlar yozib turgan. Alisher Navoiyga ilm olish va yashash uchun sharoit yaratib beradi, moddiy jihatdan qo'llab-quvvatlaydi. Shoir «Majolis un-nafois» asarining oltinchi majlisida u haqda ma'lumotlar berib o'tgan¹.

Navoiy Samarqandda mashhur olim, yirik qonunshunos va arabshunos Xoja Fazlulloh Abullays qo'lida tahsil ko'radi, uning xonaqosi hujralaridan birida yashaydi. Shoir Fazlulloh Abullays bilan samimiy munosabatda bo'lganligi haqida «Majolis un-nafois»da to'xtalib: «Faqir ikki yil ularning qoshida sabaq o'qub erdim, ancha iltifotlari bor erdikim, «farzand» der erdilar»², – deb eslaydi.

U Samarqandda Mavlono Uloiy Shoshiy, Mavlono Muhammad Olim, Mavlono Soyiliy, Darvesh Ahmad Samarqandiy, Mirzobek, Yusufshoh Safoiy va boshqa ko'plab shoir va san'atkorlar bilan yaqin munosabatda bo'ladi, adabiy davralarda ishtirok etadi. Shuningdek, she'riyatga, adabiyot nazariyasiga oid kitoblarni juda ko'p o'qib, o'z bilimini tinmay oshira boradi. U Mavlono Yah'yo Sebakiing aruz ilmiga bag'ishlangan «Shabistoni xayol» kitobini, Nizomiy Aruziy Samarqandiyning adabiyotshunoslikka doir «Chahor maqola»sini, qofiyaga oid qator asarlarni sinchiklab o'rganib chiqadi.

Umuman, Navoiyning Samarqanddagi hayoti uning ijodi takomilida muhim o'rin tutdi. U Samarqand madaniyati va tarixi bilan juda yaqindan tanishdi, o'z bilimini yanada oshirdi va mustahkamladi. Samarqandning XV asr ikkinchi yarmidagi adabiyoti va madaniyati rivojida Navoiyning roli katta bo'lib, bu davr Samarqand adabiy muhitini Alisher Navoiysiz, u tayyorlagan yosh qalamkashlarsiz tasavvur qilish mumkin emas.

¹ Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 20 to'mlik. T.13. – T. «Fan», 1997 – B. 151

² Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 20 to'mlik. T.13. – T. «Fan», 1997 – B. 33.

Eronning g'arbiy qismidagi o'lkalarni o'ziga bo'ysundirish uchun kurash boshlagan Abu Said Ozarbayjonda o'ldirilishi natijasida Husayn Boyqaro 1469 yilning boshida Hirot taxtini egallaydi.

Sulton Husayn taxtni egallagani haqidagi xabar Samarqandga yetib kelishi bilan Navoiy Hirotga qaytadi. U hukmdorning eng yaqin kishisi sifatida mamlakat tinchligi va taraqqiyoti, el-yurt osoyishtaligi yo'lida tinmsiz xizmat qiladi.

Navoiy davlat va jamoat arbobi. Navoiy Hirotga kelgach, davlat va jamoat arbobi sifatida faoliyat ko'rsata boshlaydi. 1469 yil aprel oyida (hijriy yil hisobi bilan 873 yil iydi ramazon oyida) ramazon hayiti munosabati bilan uyushtirilgan tantanali marosimda Alisher Navoiy do'sti Husayn Boyqaroni tabriklab, unga bag'ishlab yozilgan «Hiloliya» qasidasini taqdim etadi.

«Hiloliya» qasidasi Alisher Navoiy ijodida hajman Sayyid Hasan Ardasheriga yozilgan maktub-masnaviydan so'ng yozilgan ikkinchi yirik asaridir. Uning «Hiloliya» deb atalishi yangi ko'ringan oyga tashbih bo'lib, asarda taxtga yangi chiqqan hukmdor madh etiladi.

Navoiy saroy xizmatiga tortilib, unga muhrdorlik lavozimi topshiriladi. U davlatning barcha hujjatlarini o'z qo'lidan o'tkazar va unga muhr bosib, rasmiylashtirar edi. Husayn Boyqaro Alisher Navoiyga o'z saroyidan g'oyatda mas'uliyatli mansabni topshirar ekan, davlat ishlarida, hokimiyatni mustahkamlab olishda, umuman, mamlakat va xalq osoyishtaligini o'rnatishda Navoiy eng ishonchli kishi bo'lishini, o'z maslahatlari bilan katta yordam berishini yaxshi bilar edi.

Husayn Boyqaro Hirot taxtini egallagani bilan temuriy shahzodalar o'rtasidagi nizolar hali davom etardi. Sulton Husayn Mirzo Hirot taxtini egallaganiga bir yil bo'lar-bo'lmas, Abu Saidning o'g'li Yodgor Mirzo temuriylarning dushmani bo'lgan Hasanbegi turkman bilan til biriktirib, 1469 yilning oxirlarida Sulton Husaynga qarshi jangga o'tlanadi. Shoh dushmanni bartaraf etish uchun katta qo'shin bilan Mashhad sari yo'l oladi. Sulton Husayn jo'nab ketishi bilan Hirotidagi ayrim zolim amaldorlar xalqqa haddan tashqari zulm qila boshlashadi. Natijada shohning davlat idora usuliga qarshi xalq norozilik bildirib, isyon ko'taradi. Bu ahvoldan xabar topgan Husayn Boyqaro qo'zg'olonni bartaraf qilishdek mas'uliyatli ishni Alisher Navoiyga topshiradi. U xalq talablari nazarga olinishini, zolimlarning esa jazolanishini, mamlakatda adolat o'rnatilishi lozimligi to'g'risida shohning rasmiy farmoyish berishini so'raydi va farmonni olib, Hirotga jo'nab ketadi.

Navoiy xalq qo'zg'algan yerga yetib kelib, uni tinchlantiradi va shoh farmonini Masjidi jome minbaridan o'qishni buyuradi. Oliy farmonga ko'ra, xalqning birmuncha talablari qondiriladi, uning nafrat va g'azabiga uchragan qator amaldorlar hibsga olinadi va tegishli jazo beriladi. Yodgor Muhammadning ikkinchi yurishi ham uning mag'lubiyati bilan tugallanadi.

Yodgor Mirzo mag'lubiyatga uchragandan keyin Xuroson davlati tamoman Husayn Boyqaro qo'liga o'tadi. Temuriy shahzodalar Hirot taxtiga tez-tez xavf solib tursalar ham, Husayn Boyqaro ularni osonlikcha bartaraf etar va bunda unga doim Alisher Navoiy yordam berib kelar edi.

Dastlabki hukmronlik yillarida Sulton Husayn hokimiyatni mustahkamlash, mamlakatni obod qilish, Hirotni madaniy markazga aylantirish uchun bor imkoniyatlarini ishga soladi. Bu sohada ham shoh Alisher Navoiyga tayanar va har qanday murakkab masalalarda unga murojaat qilar edi. Navoiy yurt tinchligi, mamlakat osoyishtaligi uchun kurashishni o'zining asosiy burchi deb biladi. Ammo shoir ko'proq badiiy ijod bilan mashg'ul bo'lishni istaydi. Shuning uchun u muhrdorlik vazifasidan iste'fo berib, bu ishni Amir Shayxim Suhayliyga topshiradi.

1472 yilning fevralida Alisher Navoiyning qattiq qarshilik ko'rsatishiga qaramay, Husayn Boyqaro uni amiri kabir (bosh vazir) qilib tayinlaydi va amiri kabir (ulug' amir) unvonini beradi. Shuningdek, shoir amir ul- muqarrab (podshohga eng yaqin amir) unvoniga ham loyiq topilgan edi.

Navoiy o'z rasmiy lavozimi bilan ham mamlakat hayotida katta rol o'ynaydi. Ma'lumotlarga ko'ra u katta huquqlarga ega bo'lib, davlat ishining deyarli hamma sohasiga aralashar, eng murakkab va muhim masalalarni ham o'zi hal qila olar edi. U davlat ishlarini nihoyatda halollik bilan, xalq va davlat manfaatini ko'zlab, insof va adolat asosida olib borishga intiladi, zulm va talonchilikka chek qo'yadi. Shoir «Vaqfiya»da yozadi: «Iligimdin kelgancha zulm tig'in ushotib, mazlum jarohatig'a intiqom marhamin qo'ydim. Va iligimdin kelmaganini ul hazrat (Husayn Boyqaro) arziga yetkurdim».

Navoiy qurdirgan «Ixlosiya» madrasasi Xirotning o'sha davrdagi shuhratini dunyoga yoygan binolardan biri bo'lib, u o'z davrining eng bilimdon kishilari – Amir Burhoniddin Atoulloh Nishopuriy, Qozi Ixtiyoriddin Hasan Turbatiy, Amir Murtoz, Mavlono Fasihiddin Muhammad Nizomiyni mudarris qilib belgiladi. Shu madrasaning

janubida «Xalosiya» nomli katta xonaqoh barpo etildi. Madrasaning gʻarbida «Shifoïya» nomli bino qurilib, bu yerda mashhur tabiblar toʻplandi. Madrasaning gʻarbida yana katta Masjidi jome, masjid yonida bir gumbaz ham qurilgan. Bu gumbazga «Dorul-xuffoz» («Qorilar uyi») deb nom berilgan. Navoiy kutubxonasida 70 dan ortiq xushxat kotib va naqqosh xat koʻchirish, kitoblarga ziynat berish bilan shugʻullangan.

Shuningdek, Navoiy Xirotning ichida «Nizomiya», Marvda «Xusraviya» nomli madrasalar qurdirgan. Hirot va boshqa shaharlarda yana 10 dan ortiq xonaqoh, 20 dan ortiq masjid qurilgan. Navoiyning qurilish ishlari butun Xuroson va uning shaharlarida olib borilgan. Shoir ixtiyoridagi mablagʻlar hisobiga qurilgan binolarning soni baʼzi manbalarda uch yuzdan ortiq deb, baʼzi manbalarda toʻrt yuzga yaqin deb koʻrsatiladi. Bu imoratlarning aksariyati bizgacha yetib kelgan emas.

Alisher Navoiy Hirotga qaytgach, u oʻz ota merosi – katta yer-suvga ega boʻlgan edi. Shuningdek, avval muhrdor, keyin vazirlik lavozimiga koʻtarilgan Alisher Navoiyga, oʻsha davr odatiga koʻra, podshoh tomonidan katta yer-suv, hatto butun-butun qishloq va tumanlar suyurgʻol tarzida inʼom etilgan edi. Amir oʻz kundalik ehtiyojiga yetadiganidan tashqari olgan daromadining deyarli hammasini mamlakat obodonchiligiga sarflar, fuqarolar uchun rizq-roʻz berar, ortganini davlat xazinasiga topshirar edi. Bu haqda shoirning oʻz asarlari, zamondoshlarining asarlarida qimmatli maʼlumotlar keltirilgan.

Navoiy dehqonlar ishini yengillatish maqsadida suvsiz yerlarga suv chiqarib, eski ariqlarni tozalatadi, oʻzi ham yangilarini qazdiradi. Natijada ekin maydonlari kengayadi, shaharni suv bilan taʼminlash ham yaxshilanadi. Xondamir yozishicha, Navoiy yigirmaga yaqin hovuz qazdirgan. 16 koʻprik va 2 toʻgʻon qurdirgan.

U madrasa va xonaqohda istiqomat qiluvchi kishilarni oziq-ovqat, kiyim-kechaklar bilan ham taʼminlab turgan. Masalan, «Xalosiya» xonaqohida, har yili 2000 ga yaqin poʻstin, bosma chakmon, koʻylak-ishton, taqiya va kafsh ulashilgan. Navoiy madrasa, masjid va xonaqohlarga qatʼiy vaqflar belgilagan hamda bu sohada qattiq tartib oʻrnatishga harakat qilgan. 1481–1482 yillarda shoir oʻzining bu sohadagi ishlari, binolarning vaqflari haqida «Vaqqfiya» asarida batafsil maʼlumotlar beradi.

Zahiriddin Muhammad Boburning xabar berishicha, Husayn Boyqaro «avval taxt olgan mahalda olti-yetti yil toyib edi. Andin soʻngra ichkuga tushdi, qirq yilgʻa yovuqkim Xurosonda podshoh edi,

kun yo'q edikim, namozi peshindin so'ng ichmagay, vale hargiz sabuhiy qilmas edi, o'g'lonlari va jami' sipohiga va shahriga bu hol edi. Ifrot bila aysh va fisq qilurlar edi...»¹. Keyingi vaqtlarda moliya ishlarini boshqarish Nizomulmulk va Majdiddinlar ixtiyorida bo'lib, ular o'zlari xohlaganlaricha ish tutar edilar. Alisher Navoiy xazinaning behuda sarflanishiga, xalqning ayrim amir-amaldorlar tomonidan xonavayron etilishiga yo'l qo'ymaslikka intilardi. Shuning uchun ham Majdiddin va Nizomulmulk kabilar u bilan ko'p vaqt kelishishga majbur edilar.

Alisher Navoiy 1476 yilda vazirlikdan iste'fo beradi. Biroq u lavozimidan ketgandan so'ng ham Sulton Husayn Boyqaro saroyida eng nufuzli siyosiy arbob bo'lib qoldi.

Hirot adabiy muhitida Jomiy juda katta obro'ga ega bo'lib, uning badiiy ijoddagi mahorat va qobiliyati ko'pchilikka o'rnak bo'ldi. Navoiy badiiy ijod bilan birga ko'pgina siyosiy masalalarda Jomiydan maslahatlar olib turadi. 1476/1477 yillar orasida esa u Jomiyning o'ziga pir sifatida e'tirof etadi.

Navoiy adabiyot va san'at namoyandalariga mehribon ustoz va murabbiy edi. Uning ixlosmandlari kun sayin ortib borardi. Nafaqat adabiyot balki tarixga oid kitoblarning yaratilishida ham Navoiyning xizmati beqiyos bo'lgan. Masalan, Navoiy Mirxondning yetti jildidan iborat bo'lgan «Ravzat us-safo» asarining yaratilishining tashabbuskori bo'lgan. Shuningdek, shoir yaratilishi lozim bo'lgan asarning mavzui, tuzilishi va uslubi yuzasidan maslahatlar bergan. Mirxondning asar yozishga kirishishi uchun yetarli ish sharoiti ham yaratib bergan. Alisher Navoiy tarixchiga «Xalosiya» xonaqohidagi katta kutubxonasi bo'lgan o'z xonasini yozuv qurollari bilan jihozlab topshiradi.

1487 yilda Husayn Boyqaro Navoiyning Astrobod hokimligiga tayinlaydi. Bu bilan podshoh Alisher Navoiyning mamlakatning g'arbiy chegarasida osoyishtalik o'rnatishiga umid bog'lasa, yana bir jihatdan saroydagi tarfakashlikka barham bermoqchi bo'ladi. Ayni vaqtda, uni Astrobodga hokim qilib yuborish bilan shohning izzat-hurmatini ham saqlashga harakat qilgan edi. Chunki mamlakatning asosiy tayanch shaharlaridan bo'lgan Astrobod faqat taxt vorisi yoki faqat shohning eng ishonchli kishisigagina topshirilardi.

Husayn Boyqaro hamma davlat ishlarini ishonib topshirib qo'ygan Majdiddin xalq manfaati va mamlakat farovonligidan ko'ra ko'proq shoh va shahzodalar uchun katta bazmlar uyushtirar, iste'dodli kishilarni shohdan uzoqlashtirishga harakat qilardi.

¹ Bobur Boburnoma –T.. «Yulduzcha», 1990. – B.147.

Astrobod xalqi, uning madaniy qatlami Alisher Navoiyni tantana bilan kutib oladilar. Alisher Navoiydek xalqparvar, ma'aniyatparvar, odil hokimning Astrobodga kelishini eshitib, Sulton Husaynga ko'pincha havf turdirib turadigan Mozandaron va Jurjon viloyatlarining hokimlari o'z ixtiyorlari bilan tobe bo'ldilar. Turkman sultoni Yaqubbek qimmatbaho sovg'alar bilan shoirni tabrikladi. Ozarbayjon va Iroq hukumat boshliqlari ham Navoiy tufayli do'stona munosabat tikladilar.

Navoiy Astrobodda ham o'z badiiy asarlarida tasvir etgan va barcha hukmronlarga o'rnak bo'la oladigan hokim sifatida ish ko'radi. Uning sa'y-harakatlari tufayli Astrobod qisqa fursatda obod va ma'mur shaharlardan biriga aylanadi.

Alisher Navoiy dushmanlari u Astrobodda yurganida ham tinchishmay, shoirni zaharlab o'ldirishga harakat qilishadi. Ammo fitna oshkor bo'lgach, shoh shoirni Hirotga chaqirtirib oladi.

Shoirning hech qanday davlat ishiga aralashmay, saroydan uzoqda turishi haqidagi istagiga qo'shilmagan Husayn Boyqaro unga «muqarrabi hazrati sultoniy», ya'ni «hazrati sultonning eng yaqini» degan unvon beradi. Bu faxriy unvon garchi shoirga saroyda mas'ul bir vazifa yuklamasa-da, saroy ahlidan shoirga juda katta hurmat bilan munosabatda bo'lishni taqozo qilar edi.

Majdiddin boshchiligidagi saroy amaldorlarining Navoiyga qilayotgan nohaqliklaridan norozi bo'lgan shoirning ukasi Darvesh Ali Balhda isyon ko'taradi. Husayn Boyqaro qo'shin bilan borib, isyonni bostiradi. Isyon tufayli Majdiddin 1490 yili lavozimidan bo'shatilib, o'rniga avvalgi vazir Nizomulmulk tayinlanadi. Nizomulmulk ham zimdan ish ko'ruvchi, munofiqlikda Majdiddindan ham o'tar edi. Husayn Boyqaro esa shu vazirlar ta'sirida o'zining avvalgi ko'p fazilatlarini yo'qotgan edi.

Saroyda yuz berayotgan nizolar, fitnalar ustiga davlatni bo'lib olish maqsadida yurgan shahzodalar ham harakatga tushadilar, shoh oilasida nizolar vujudga kela boshlaydi.

Podshoh Darvesh Ali bilan sulh tuzgandan so'ng, bir qancha vaqt o'tgach, u bilan birga borgan Navoiyni Balxda qoldirib, o'zi Hisorga, Sulton Mahmudga qarshi urushga o'tlanadi.

Husayn Boyqaro va o'g'illari o'rtasidagi nizolar davom etardi. Shoh va o'g'li Badiuzzamon o'rtalaridagi janglarning birida shahzoda yengiladi va shahzoda Muzaffar Husayn Astroboddagi Mo'min Mirzoni to'lg'a olib, poytaxtga jo'natadi va uni Ixtiyoriddin qal'asiga qamaydilar. Xadichabegim qulay fursatdan foydalanib, o'ta mast Husayn Boyqaroga

nevarasini qatl etish haqidagi farmonga muhr bostirib oladi. Mo'min Mirzo kechasiyoq qatl qilinadi. Ertalab hushi o'ziga kelgan shoh nevarasini o'ldirish haqida bergan buyrug'ini rad etadi, ammo vaqt o'tgan. Bu fojia ro'y berganida Navoiy Mashhadda bo'lib, shahzoda o'limidan uch kun o'tgach, Hirotga keladi va mash'um xabarni eshitadi.

Shoh va shahzodalar o'rtasidagi ichki nizolar kun sayin orta borishi natijasida ota va bolalar orasida tez-tez to'qnashuvlar yuz berib turadiki, bu esa temuriylar davlatining inqirozini tezlashtirardi. Ro'y berayotgan voqealar Navoiyning ahvoli-ruhiyatiga juda yomon ta'sir qilar edi.

Alisher Navoiy hayotining so'nggi yillarida yaratilgan asarlar. Navoiy umrining so'nggi yillarida juda qizg'in ilmiy-ijodiy ish bilan mashg'ul bo'ldi. Shoir asarlari yaratilgan davriga ko'ra kuzatilsa, uning aksariyat qismi so'nggi o'n-o'n besh yil ichida yozilganligi ma'lum bo'ladi. U yirik hajmli «Xamsa»ni yaratgandan keyin nasrda barakali ijod qildi. 1488 yilda tarixiy manbalar va Ajam shohlari haqidagi afsonalar asosida «Tarixi muluki Ajam» («Ajam shohlari tarixi») asarini yozadi. Bunda adib shohlarning hayoti va qilgan ishlariga asoslanib, zamondosh hukmdorlarga nasihatlar beradi. Asar «Zubdat ut-tavorix» («Tarixlar qaymog'i») nomi bilan ham yuritiladi.

Shoir hayotining so'nggi yillarida yil nechta musibatlar ro'y berdi. Navoiyning yaqin do'sti va ustozlari Sayyid Hasan Ardasher (1489), Abdurahmon Jomiy (1492), Pahlavon Muhammad (1493) ketma-ket vafot etishadi. Shoir ular xotirasini abadiylashtirish maqsadida «Holoti Sayyid Hasan Ardasher», «Xamsat ul-mutahayyirin», «Holoti Pahlavon Muhammad» nomli nasriy asarlarini bitadi.

Alisher Navoiy nafaqat mutafakkir shoir, yetuk xamsanavis, iste'dodli nosir, mohir tarixchi sifatida balki adabiyotshunos olim sifatida ham mashhurdir. Uning bir qator asarlari o'z davri adabiyotshunoslik ilmi muammolariga bag'ishlangan bo'lib, bugungi kunda ham o'z ilmiy qimmatini saqlab turibdi. She'riy janrlar, vaznlar, o'z davri adabiy muhiti tahliliga bag'ishlangan «Risolai mufradot dar fanni muammo» ((1491)). «Mezon ul-avzon» («Vaznlar o'lchovi») (1492) nomli risolalari, «Majolis un-nafois» («Nafis majlislar») (1491–1492) tazkiri bunga misol bo'la oladi.

U Husayn Boyqaroga, shahzodalarga, o'z ustozlari, do'stlari, hamkasblariga yozgan maktublarini to'plab «Munshaot» asarini tuzadi. Bu asar turkiy tilda yaratilgan xatlar yig'indisidan iborat. Ayrim

manbalarda Alisher Navoiyning forsiy maktublari ham to'plangani aytiladi¹. Ammo u hanuzgacha topilmagan.

Matnshunos H.Sulaymonov tuzgan Navoiy asarlari ro'yxatiga «Forsiy munshaot» («Forsiy maktublar to'plamini») ham kiritadi. XVI asrda tuzilgan «Abshuqa» lug'atida Navoiyning forsiy «Munshaot»i bo'lganligi aytiladi va H.Sulaymonov xuddi shu lug'atga suyanagan.

Navoiyshunos A.Hayitmetov «Abushqa»da Navoiyning forsiy maktublar to'plami bo'lganligi haqidagi fikrlarga munosabat bildirar ekan, o'zining ikki xil mulohazasini ilgari suradi. Uning fikricha, Navoiy o'zining forsiy maktublarini to'plam holiga keltirishga ulgurmagan va shoirning yaqinlaridan kimdir bu maktublardan to'plam tuzgan. «Abushqa» muallifi anashu to'plamdan foydalangan bo'lishi mumkin. A.Hayitmetovning ikkinchi bir taxminiga ko'ra, «Abushqa» muallifining qo'liga Navoiyga nisbat berilgan, ammo uniki bo'lmagan forsiy «Munshaot» tushib qolgan bo'lishi ham mumkin².

Xondamir «Makorim ul-axloq» asarida shoirning Amir Xoja Afzaliddin va Xoja Shahobiddin Ubaydulloga yozilgan forsiy maktubini keltirib, Navoiyning «forsicha inshoda g'oyatda kuchliligi va zehni o'tkirligi»ni aytadi. Shoirning «Xamsat ul-mutahayyirin» asarida Jomiya yozgan katta-kichik hajmli 14 ta maktubi va bu maktublardan parchalar yetib kelgan. Professor A.A.Semyonov shoirning «Munshaot»i qo'lyozmalaridan birida shoirning bir forscha maktubi ham borligini xabar qiladi. Bunday ma'lumotlar Navoiyning forsiy tilda ham go'zal maktublar yaratganligini, ular shoir hayoti va ijodini o'rganishda muhim ahamiyatga ega bo'lishi mumkinligini ko'rsatadi.

Alisher Navoiy 1495–1496 yillarda «Nasoyim ul-muhabbat» («Muhabbat shabadalari») asarini yozib tugatadi. Bu asar Abdurahmon Jomiyning «Nafahot ul-uns» («Do'stlik tarovati») asarining erkin-ijodiy tarjimai bo'lib, unda Sharqning 770 ta shayxi haqidagi ibratomuz ma'lumotlar o'rin olgan.

Shoir bolalikda sevib o'qigan va ijodi, dunyoqarashining shakllanishida muhim o'rin tutgan Farididdin Attorning «Mantiq ut-tayr» dostoniga javob sifatida «Lison ut-tayr» («Qush tili») (1498–1499) dostonini yaratadi.

¹ Bu haqda qarang: Sulaymonov H. Navoiy asarlarining manbalari va nashri haqida // Alisher Navoiy. Asarlar. T.1. – T., 1965; Hayitmetov A. Navoiyning forsiy maktublari haqida // O'zbek tili va adabiyoti. 1974. №1

² Hayitmetov A. Navoiyxonlik suhbatlari. – T.: «O'qituvchi», 1993. – B. 158.

Alisher Navoiy 1499 yilda yozib tugatgan «Muhokamat ul-lugʻatayn» («Ikki til muhokamasi») asarida turkiy tilning oʻziga xos xususiyatlarini nazariy jihatdan asoslab berdi.

Shoirning «Chihl hadis» (1481–1482), «Nazm ul-javohir» (1485), «Tarixi anbiyo va hukamo», «Siroj ul-muslimin» (1488), «Munojotnoma» (1499–1500) singari qator asarlari ham adabiyotimiz xazinasiga muhim ulush boʻlib qoʻshilgan.

Ijodkor hayotining soʻnggi yillarida forsiy sheʼrlaridan iborat «Devoni Foni»ni tuzdi. U shu yillari bitilgan qasidalarini «Fusuli arbaa» («Toʻrt fasl»), «Sittai zaruriya» («Olti zarurat») nomlari bilan toʻpladi.

Navoiyning oxirgi asari «Mahbub ul-qulub» (1500)dir. Shoir ushbu asarida oʻzining umri davomida toʻplagan boy hayotiy tajribalari asosida davrining axloq qoidalarini belgilaydi, insonparvarlik qarashlarini falsafiy xulosalar va oʻz hikmatli soʻzlari orqali ifodalaydi, oʻsha davrda mavjud boʻlgan barcha guruh va tabaqalarga oʻzning holisona bahosini beradi.

Shoirning ijodiy rejaları keng boʻlgan va ulardan ayrimlari amalga oshmay qolgan. Ulugʻ shoir «Tarixi muluki Ajam» asarining xotima qismida Sulton Husayn tarixini bitish niyati bor ekanligini aytgan edi. «Tarixi anbiyo va hukamo» asarida shoir Yusuf qissasi haqida fikr yuritgan ekan, «Yusuf va Zulayho»syujeti asaosida asar yaratgan Firdavsiy, Abdurahmon Jomiy, Xoja Masʼud Iroqiy kabi fors-tojik adabiyoti namoyandalari nomlarini keltiradi va oʻzi turkiy tilda «Yusuf va Zulayho» asarini yozish niyati borligini maʼlum qiladi. Navoiy «Lison ut-tayr» asarida Shayx Sanʼon hikoyasini bayon etar ekan, oʻz sevgisi haqida ham soʻz yuritadi va bu haqda alohida asar yozish niyati borligini bayon etadi. Ammo bevaqt oʻlim tufayli bu asarlarni yozish shoirga nasib etmagan.

1500 (906) yilning yozida Husayn Boyqaro Astrobodda bosh koʻtargan oʻgʻli Muhammad Husaynga qarshi qoʻshin tortib ketganida Navoiy Hirotda qoladi. Husayn Boyqaro shu yilning dekabr oyida oʻgʻli bilan sulh tuzilib, shoh poytaxtga qaytayotgani haqida xabar keladi va shoir kasal boʻlishiga qaramay shaharning bir qator koʻzga koʻringan kishilari bilan shohni kutib olish uchun unga peshvoz chiqadi. Birdan uning ahvoli yomonlashadi, gapirishga va harakat qilishga holi qolmaydi. Shu ahvoldagi shoirni yarim tunda oʻz uyiga olib keladilar: erta bilan shaharning taniqli tabiblari toʻplanib, qon olishga xarakat qiladilar, ammo hech qanday ijobiy oʻzgarish boʻlmaydi. Uch kun

beharakat yotgan Alisher Navoiy 1501 yil 3-yanvarida hayotdan ko'z yumadi. Uni dafn etish marosimida deyarli barcha Hirot aholisi qatnashadi. Shoir jasadi uning o'zi tomonidan ilgari shu hodisa uchun qurib qo'yilgan Masjidi jome gumbazi ostiga qo'yiladi. Uning do'st va shogirdlari o'z ustozlari vafotiga bag'ishlab, xalqning benihoya og'ir qayg'usini ifodalagan marsiya va ta'rixlar bitadilar.

Alisher Navoiy vafotidan so'ng Husayn Boyqaro hukmronligini uzoq saqlab qola olmadi. U o'zaro janglar natijasida ancha toliqqan edi.

Sulton Husayn 1504 yilda kuch to'plab, Shayboniylarga qarshi jangga o'tlanadi, ammo maqsadi amalga oshmay, yo'lda vafot etadi. Buning natijasida shahzodalar o'rtasidagi hokimiyat talashishlar kuchayib ketadi. Bu parokandaliklar Shayboniylarga juda qo'l keladi va 1507 yilda Hiroti osonlikcha egallaydi. Natijada uzoq yillik tarixga ega bo'lgan, xalqimiz tarixida alohida ahamiyatga ega bo'lgan Temuriylar hukmronligi barham topadi.

Navoiyning hayoti va ijodiy merosini o'rganishdagi muhim manbalar.

Alisher Navoiyning adabiy va ilmiy faoliyati, ibratli hayot yo'li, o'ziga xos shaxsiyati shoir hayotlik chog'idayoq shoirlar, muarrixlar, davlat arboblarning e'tiborini o'ziga tortgan. Shoir hayoti va ijodiyotini o'rganishga oid manbalarni shartli ravishda quyidagicha guruhlash mumkin:

1. Shoirning o'z asarlari.
2. Navoiy zamondoshlarining asarlari.
3. XVI–XIX asrlarda shoir ijodining o'rganilishi.
4. Xalq og'zaki ijodidagi rivoyat va afsonalar.
5. Shoir hayoti va faoliyatining g'arb va rus sharqshunoslari tomonidan o'rganilishi.
6. O'zbek Navoiyshunoslarining ilmiy tadqiqotlari.

Alisher Navoiyning o'z asarlari uning hayoti va ijodiyotini o'rganishda muhim manba bo'la oladi. Shoirning deyarli barcha asarlarida o'z shaxsi, ijodkorligi, ijtimoiy faoliyati haqida ma'lumotlar mavjud. Bu jihatdan uning «Xazoyin ul-ma'niy», «Xamsa» dostonlari, «Majolis un-nafois», «Lison ut-tayr», «Muhokamat ul-lug'atayn», «Vaqfiya», «Tarixi muluki Ajam», «Xamsa: t ul-mutahayyirin», «Mezon ul-avzon» va boshqa asarlari muhim ahamiyatga ega. Mazkur asarlarda shoirning hayot tarzi, yashagan muhiti, davrdagi ijtimoiy-siyosiy vaziyat, adabiy-madaniy jarayon, shoirning el-yurt tinchligi, mamlakat osoyishtaligi yo'lidagi faoliyati, zamondoshlari, ustozlari, shogirdlari,

o'zining orzu-niyatlari, ayrim asarlarining yaratilish tarixi haqida so'z boradi.

Zamondoshlari asarlarida shoir hayoti va faolitining yoritilishi.

Navoiyning zamondoshlari asarlarida ham shoir haqida qimmatli ma'lumotlar berilgan. Abdurahmon Jomiyning «Bahoriston», «Haft avrang», Mixondning «Ravzat us-safo» («Poklik bog'i»), Davlatshoh Samarqandiyning «Tazkirat ush-shuaro» («Shoirilar tazkirasini»), G'iyosiddin Xondamirning «Makorim ul-axloq» («Yaxshi xulqlar»), «Habib us-siyar» («Suyukli xislatlar»), «XYlosat ul-axbor» («Voqealar xulosasi»), Zayniddin Vosifiyning «Badoye' ul-vaqoye'» («Go'zal voqealar»), Zahiriddin Muhammad Boburning «Boburnoma» kabi asarlarida Alisher Navoiyning hayoti va faoliyatiga oid ma'lumotlar keltirilgan. Bu asarlar nafaqat ijodkorning hayoti va ijodiy faoliyati balki XY asr tarixiy voqeligi va unda ulug' shoirning tutgan o'rni haqida ham ma'lumot beradigan noyob manbalardir.

Abdurahmon Jomiy «Bahoriston» asarida Alisher Navoiy iste'dodi, uning ikki tilda ham she'r yozishi, turkiyda ko'proq ijod qilishini ta'kidlaydi. Turkiy tilda hech kim undan ko'p va undan yaxshi she'r yoza olmaganligini aytadi.

Davlatshoh Samarqandiy «Tazkirat ush-shuaro» asarida shoirga «Nizomiddin Alisher Navoiy» deb nomlangan maxsus bob ajratadi. Unda Navoiyning insoniy qiyofasini tasvirlashga, xalq va davlat manfaatlarini hamma narsadan ustun qo'yuvchi vatanparvarligini, el va yurtga nafi tegadigan ko'pgina ishlarning tashabbuskori ekanligini, xullas har jihatdan yuksak axloq namunasi ekanligini tasvirlaydi. Jumladan u shunday yozadi: «Bu ulug' amirning qutlug' zamonida, uning humoyun madhining zikri jahonning qator mamlakatlarida mashhur, fazilatining dabdabasi va oliy himmatining kamoloti butun jahonga yoyilgandir. Bu haqida nima deyilsa ham saboq hosil bo'lg'usidir»¹.

G'iyosiddin Xondamir «Makorim ul-axloq»² asarida hikoyat, latifa yoki shoirning o'ziga mansub aforizm va so'z o'yini vositasida Navoiyning insoniy fazilatlarini yoritadi. Kitobning «Karam va sahovatning ta'rifi haqida» nomli bobida Navoiyning katta mulk egasi ekanligi, olim, shoir va san'at ahliga nafaqat ma'naviy balki moddiy yordam ham berganligi o'z mablag'larini el-yurt ravnaqi uchun ayamasligi to'g'risida uchta hikoyat keltirilgan. Asarda bunday o'rinlar

¹ Davlatshoh Samarqandiy. Shoirilar bo'stoni. – T. Adabiyot va san'at, 1981. – B. 188.

² Xondamir. Makorim ul-axloq. – T. Adabiyot va san'at, 1967.

anchagina va bular ulugʻ shoirning insoniy fazilatlarini, hayot tarzi, shaxsiyati haqida muayyan tasavvurlarga ega boʻlishimizga yordam beradi.

Zayniddin Vosifiyning «Badoyeʻ ul-vaqoeʻ» asari ¹ oʻsha davrga mansub adabiy-tarixiy manbalar orasida aniq faktlarga boy dastlabki jiddiy asarlardan biri sifatida eʼtiborga molikdir. Undagi hikoyatlarda Navoiy xarakterining muhim jihatlariga urgʻu beriladi. Uning Hirot adabiy muhitiga murabbiylik qilgani, har bir isteʼdod egasiga eʼtibor bilan qaraganligi hikoya qilinadi.

XVI–XIX asrlarda shoir ijodining oʻrganilishi. Alisher Navoiy turkiy adabiyotning mutafakkir shoiri sifatida oʻzidan keyingi davrlarda yashab ijod etgan ijodkorlar uchun maʼnaviy ustoz boʻlib qoldi. Uning boy ijodiy merosi koʻpgina Sharq adabiyoti namoyandalari uchun ilhom manbai boʻldi. Keyingi asrlarda Navoiy shaxsiyati va ijodiga boʻlgan cheksiz hurmat va ehtirom rang-barang shakllarda oʻz ifodasini topdi. Bu koʻproq shoir ijodini oʻqib-oʻrganish, asarlarini kitobot qilish, asarlariga oid lugʻatlar tuzish, tazkira, tarixiy, ilmiy-badiiy manbalarda ulugʻ sanʼatkor shaxsi va ijodiy faoliyatiga munosabat bildirish, sheʼrlariga muxammaslar bitish, dostonlarining nasriy bayonini yaratish va ijodidan ayrim namunalarni tarjima qilish kabi shakllarda namoyon boʻldi.

XVI–XIX asrlarda yaratilgan koʻpgina tarixiy-ilmiy asarlar va tazkiralarda shoir ijodiyotiga xolisona munosabat bildirildi. Lutf Alibek Ozarning «Otashkada», Som Mirzo Safaviyning «Tuhfai Somiy», Rizoqulixon Hidoyatning «Majmuaʼ ul fusaho» («Goʻzal soʻz egalarining toʻplami»), Faxriy Hiraviyning «Latofatnoma», Mirzo Haydar Doʻgʻlatning «Tarixi Rashidiy», Abdulmoʻminxonning «Tom ut-tavorix» («Tarixlar tugali») nomli asarlari shular jumlasidandir.

Navoiy ilgari surgan gʻoyalar mohiyatini tushunish va uni oʻquvchilarga anglatishga urinish asarlari yuzasidan maxsus lugʻatlar tuzishga sabab boʻldi. Navoiy hayotining soʻnggi yillari yoki u vafotidan keyin uning asarlari asosida tuzilgan «Badoyi ul-lugʻat» bu yoʻldagi dastlabki lugʻatdir. Sodiq binni Mustafoning «Abushqa», Aloyi binni Muhibiyning «Al-lugʻatin Navoiyat val istishhodat ul-chigʻatoyat» («Navoiy lugʻati va chigʻatoy tili dalillari» 1560) lugʻatlari tuzildi. Sodiq binni Mustafoning «Abushqa»Mirzo Madhiyxonning «Mabon ul-lugʻat» («Lugʻat poydevori» XYIII asr), Mirza Muhammad Mahdixonning «Sangloh» (1760), xorazmlik olim va adib Muhammad Xoksor

¹ Vosifiy. Badoyeʻ ul-vaqoeʻ. – T.: Adabiyot va sanʼat, 1979

«Muntahab ul-lugʻat» («Tanlangan lugʻatlar», 1798), Fath Ali Kojariyning «Lugʻoti atrokiya» («Turkiylar lugʻati», XIX asr) va boshqa qator lugʻatlar yaratilgan.

XIX asrning 70-yillarida Turkistonda bosmaxona paydo boʻlishi boʻlishi bilan Navoiyning «Xamsa», «Chor devon», «Vaqfiya» asarlari bir necha marta nashr etildi.

Keyingi asrlarda yashab ijod etgan oʻzbek shoirlari Navoiyni oʻzlariga ustod deb bilishdi va uning anʼanalarini yangicha shaklda davom ettirdilar, rivojlantirdilar. Masalan, taniqli oʻzbek shoiri Shermuhammad Munis (1778–1829) bir sheʼrida shunday yozadi:

Soʻz ichra Navoiyki jahongir turur,

Munisga maoniy yoʻlida pir turur.

Bunda shoir Navoiy dahosining tengsiz buyukligini eʼtirof etish bilan birga oʻziga maʼnaviy ustoz ekanligini ham badiiy ifoda etadi.

Navoiyning asarlariga nazira bitish, gʻazallariga muxammaslar bogʻlash odat tusiga kirgan. Umar Boqiy Navoiyning «Farhod va Shirin», «Layli va Majnun» dostonlarining nazm aralash nasriy variantlarini yaratgan. Mir Maxdum «Hayrat ul-abror»dan tashqari «Xamsa»ning hamma dostonlari nasriy bayonini «Nasri Xamsai benazir» nomi bilan kitobat qildi. Koʻrinadiki, bu ishlar uzoq jarayonli va keng koʻlamli edi. Ammo Navoiydek tengsiz mutafakkir uchun bu oz edi. Shoir hayoti, shaxsiyati, ijodiy merosi ilmiy-nazariy jihatdan oʻrganilishi zarur masalalardan biri boʻlib qolmoqda edi.

Xalq ogʻzaki ijodidagi rivoyat va afsonalar.

Navoiy oʻz badiiy va ilmiy asarlari bilan hayotligidayoq sharq xalqlari orasida mashhur boʻlgan. U haqida oʻzbek, tojik, turkman va boshqa xalqlarning ogʻzaki ijodida koʻpgina ertak, afsona, hikoya va latifalar yaratilgan. Avvalo u mazkur ogʻzaki ijod namunalari ulugʻ shoir donishmand va mutafakkir sifatida gavdalanadi. Navoiyning oqil va odil davlat arbobi sifatidagi faoliyati ham xalq ogʻzaki ijodida oʻziga xos talqinini topadi. Koʻpgina latifa, hikoya va rivoyatlarda u oqil va insonparvar, davlat va el-yurt manfaatlari uchun kurashuvchi ideal qahramon sifatida tasvir etiladi. Xalq ogʻzaki ijodidagi «Navoiy va yigit», «Navoiy va qirq vazir», «Navoiy va Guli», «Navoiy va Husayn Boyqaro», «Ona suti» va boshqa rivoyat va hikoyatlarda xalqning shoirga boʻlgan samimiy munosabati oʻz ifodasini topgan. Folklorshunos M.Murodov Navoiyga bagʻishlangan ogʻzaki ijod namunalari toʻplab, nashr ettirgan¹.

¹Qarang: Allomalar ibrati. – T. «Yosh gvardiya», 1982. El desa Navoiyni. – T. «Choʻlpon», 1991

Shoir hayoti va faoliyatining g'arb va rus sharqshunoslari tomonidan o'rganilishi. Navoiy ayrim asarlarining boshqa tillarga tarjima qilinishi shu asosda yangidan-yangi asarlarning yaratilishiga sabab bo'ldi. Shoirning «Majolis un-nafois» asari XVI asrdayoq bir necha bor fors-tojik tiliga tarjima qilindi. Turk shoiri Lomiy (1531 yilda vafot etgan) Navoiyning «Farhod va Shirin» dostonini ixcham tarzda ba'zi o'zgartirishlar bilan turk tiliga tarjima qildi. Xristofor Armaniyning 1557 yilda Vengeriyada italyan tilida nashr etilgan «Sarandib shohi uch yosh o'g'lonining ziyorati» asarining ikkinchi qismida Navoiyning «Sab'ai sayyor» dostonidagi Bahrom va Dilorom sarguzashti hikoya qilinadi. Gruzin shoiri Sitsishvili «Baramguriani» («Bahrom Go'r») XVII asr) dostonida «Sab'ai sayyor»dan bahramand bo'ladi. «Tarixi muluki Ajam» asari Fanoiy tomonidan turk tiliga tarjima qilinib, «Tarixi Fanoiy» (1782) nomi bilan Venada bosilgan. Shoirning «Muhokamat ul-lug'atayn» asari esa XIX asrning oxiri XX asrning boshlarida turk va tatar tillariga tarjima qilingan.

Navoiyning asarlari bilan g'arblıklar XVI asrdayoq tanisha boshlagan bo'lsalar-da, shoir hayoti va ijodiyotini ilmiy asosda o'rganish XIX asrdan boshlangan. Fransuz sharqshunosi Katrmer 1841 yilda nashr etilgan xrestomatiyasiga Navoiyning «Muhokamat ul-lug'atayn», «Tarixi muluki Ajam» asarlarini kiritadi. Rus olimi I.N.Beryozin «Turk xrestomatiyasi» kitobida Navoiy asarlaridan parchalar beradi. Sharqshunoslikda birinchi bo'lib Navoiy hayoti va faoliyatini o'rgangan olim M.Nikitinskiydir. U 1856 yilda Navoiy bo'yicha magistrlik dissertatsiyasini yoqlaydi va shoir hayoti va faoliyatini to'laroq aks ettiruvchi asar yaratadi. Olim Navoiyning siyosiy, madaniy faoliyatiga, o'zbek adabiy tili taraqqiyotidagi ishlariga yuqori baho beradi. Uni iste'dodli shoir va olim ekanligini ta'kidlaydi. Ammo badiiy asarlari mohiyatini, sharq adabiyotidagi an'anaviyligni chuqur anglab yetmagani sababli «Navoiy tarjimon shoir» degan yuzaki xulosaga keladi. 1861 yilda Istambuldagi «Asiatique journal» («Osiyo jurnali»)da Fransiya elchixonasining tarjimoni M.Belinning Navoiy hayoti va faoliyatiga doir maqolasi bosilib chiqadi. Mazkur maqolada ham Navoiyning davlat va madaniy soha lāgi ishlariga yuqori baho berilgani holda muallif asossiz ravishda Navoiy fors-tojik adabiyotining tarjimoni degan xulosaga keladi. Fransuz sharqshunosi Buva, ingliz sharqshunosi E.Braun, rus sharqshunosi akademik V.V.Bartoldlar ham masalaga ana shu tarzda bir tomonlama yondoshadilar.

Ovropa sharqshunoslari Alisher Navoiy asarlarini o'rganish maqsadidalug'atlar tuzadilar, mavjud lug'atlarning ayrimlarini nashr ettiradilar. Jumladan, rus sharqshunosi V.Velyaminov-Zernov XVI asrda tuzilgan «Al-lug'atun- Navoiyat v-al-istishhodat ul-chig'atoiyat» nomli lug'atini 1868 yilda Sankt-Peterburgda nashr ettirdi. Fransuz sharqshunosi Pave de Kurteyl Navoiy asarlaridan foydalanib, lug'at tuzadi. Rus sharqshunosi N.I.Ilminskiy Navoiyning «Muhokamat ul-lug'atayn» asarini o'rganib, shoirni o'z ona tili taraqqiyoti uchun qilgan xizmatlarini yuqori baholaydi.

Ko'rinadiki, Ovropa sharqshunoslari Navoiy hayoti va ijodi yuzasidan material to'plash, ularni tartibga solish, umumlashtirish, shoirning til sohasidagi faoliyatini yoritish bo'yicha ancha ishlarni amalga oshirdilar. Ammo ularning tadqiqot ishlari bibliografiya va tilshunoslik masalalari bilangina cheklanib qoldi. Navoiy faoliyatini uning badiiy ijodi bog'liq holda o'rganmadilar. Uning siyosiy, ilmiy faoliyatini e'tirof etdilaru, badiiy ijodini chuqur yorita olmadilar.

O'zbek Navoiyshunoslarining tadqiqotlari. Navoiy hayoti va ijodiy merosini ilmiy asosda o'rganish o'zbek adabiyotshunosligida XX asrning 20-yillaridan boshlandi. Bu boradagi dastlabki izlanishlar taniqli o'zbek ijodkori professor Abdurauf Fitratga qalamiga mansubdir. Uning «Navoiyning forsiy shoirlig'i ham uning forsiy devoni to'g'risida», «Farhod va Shirin» dostoni to'g'risida»¹ nomli maqolalari bu boradagi jiddiy ilmiy tadqiqotlardandir.

1938 yilda Alisher Navoiy tavalludining 500 yilligini 1941 yilda nishonlash haqida qaror qabul qilindi. Yubileyga tayyorgalik ishlari natijasida bir qator maqola, risola va monografiyalar yaratildi. Navoiyning bir qator asarlari, «Xamsa»ning qisqartirilgan varianti, «Chor devon», «Muhokamat ul-lug'atayn», «Mahbub ul-qulub» nashr etildi. Navoiy asarlari bir qancha tillarga tarjima qilindi. Maqsud Shayxzoda «Genial shoir» nomli asarini yozdi. Adabiyotshunos V.Abdullayev Navoiyning Samarqanddagi faoliyati xususida nomzodlik dissertatsiyasini yoqladi. Ikkinchi jahon urushining boshlangani sababli yubiley kechiktiriladi. Mazkur tantana 1948 yilning may oyida katta tantanalar bilan nishonlanadi. Shu yili «Ulug' o'zbek shoiri» (Oybek tahriri ostida) nomli maqolalar to'plami o'zbek va rus tillarida e'lon qilinadi. Ye.E.Bertels, O.Sharafiddinov, S. Ayniy singari olimlarning ilmiy risolalari chop etiladi. Ularda ulug' shoir ijodining muayyan qirralari munosib baholanadi. Taniqli o'zbek shoiri G'afur G'ulom

¹ Bu haqda qarang: Fitrat. Tanlangan asarlar. 2-jild. – T.: «Ma'naviyat», 2000.

«Navoiy va zamonamiz» (1948) nomli maqolasida «o'zbekning ulug' shoiri», «inson farzandi»ning jahon madaniyati rivojiga qo'shgan hissasi, ijodiy tafakkurining diapozoni, fidoiyligi munosib baholaydi.

Navoiyshunoslik fani Alisher Navoiy ilmiy biografiyasini yaratishda katta yutuqlarni qo'lga kiritdi. Ye.E.Bertels, O.Sharafuddinov, Sadriddin Ayniy, Oybek, V. Zohidov, V. Abdullayev, I. Sultonov¹ va boshqalarning Navoiy hayot yo'lini yoritishga bag'ishlangan ilmiy ishlari shular jumlasidandir.

Mazkur tadqiqotlarda shoir zamondoshlari yozib qoldirgan adabiy, tarixiy, memuar asarlar, shuningdek, Navoiyning o'z asarlari asosiy manba vazifasini bajardi.

XX asrning 40-yillarida navoiyshunoslikda erishilgan yutuqlar o'z samarasini bera boshladi. Shoir ijodiy merosini o'rganish turli millatlar sharqshunoslarining ham diqqatini o'ziga jalb qila boshladi. Navoiyshunoslik ilmi fan sifatida shakllana boshladi va uning oldida shoir asarlarini to'plash, Navoiy merosining mukammal bibliografiyasini tuzish, asarlarining nodir nusxalarini aniqlash, dolzarb muammolar yuzasidan ilmiy tadqiqot ishlari olib borish vazifalari turardi.

Alisher Navoiy tavalludining 525 yilligini nishonlash tantanalari munosabati bilan XX asrning 60-yillarida Navoiyshunoslikda anchagina yutuqlarga erishildi. Adabiyotshunos P.Shamsiyev tomonidan tayyorlangan «Xamsa»ning mukammal nashri (1960), H.Sulaymon tomonidan «Xazoyin ul-maoniy»ning akademik nashri (1959–1960) amalga oshirildi. Shoir aarlarining o'n besh tomligi nashr etildi.

Bu davrda adabiyotshunoslar T.Jalolovning «Xamsa» talqinlari» (1962), A.Hayitmetovning «Navoiyning ijodiy metodi masalalari» (1963), «Sharq adabiyotining ijodiy metodi tarixidan» (1970), Y.Ishoqovning «Alisher Navoiyning ilk lirikasi» (1965), N.Mallayevning «Genial shoir va mutafakkir» (1968) nomli tadqiqotlari, Shayxzodaning «Ustodning san'atxonasida» (1965–1966), Oybekning «Navoiy gulshani» (1967) nomli maqolalar to'plami va boshqa qator kitoblari yuzaga keldi.

XX asrning 70-yillarida Navoiyshunoslik ilmi uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan bir qator ishlar amalga oshirildi. Akademik A.Qayumov Navoiy «Xamsa»si tarqibiga kiradigan dostonlarni talqin

¹ Бертельс Е. Э. Опыт творческий биография. М. Изд-во «Наука», 1948; Sharafiddinov Alisher Navoiy. Tashkent. 1948; Ayniy S. Alisher Navoiy. – Stalinobod, 1948, Oybek. Navoiyning tarjimai holi // Navoiy gulshani –T.: Badiiy adabiyot, 1967; Zohidov V. Ulug' shoir ijodining qalbi. –T.: «O'zbekiston», 1970, Abdullayev V. Navoiy Samarqandda - T.: Badiiy adabiyot, 1968; Sultonov I. Navoiyning qalb daftari. –T.: Badiiy adabiyot, 1969

qiladi. A.Hayitmetovning «Tabarruk izlar izidan», «Navoiy dahosi», «Meros va ixlos» kabi tadqiqotlar, A.Abdugʻafurovning «Navoiy ijodida satira» (1972), S.Erkinovning «Navoiyning «Farhod va Shirin»i va uning qiyosiy tahlili» (1971), N.Mallayevning «Alisher Navoiy va xalq ijodiyoti» (1974), A.Rustamovning «Navoiyning badiiy mahorati» (1979) nomli monografik tadqiqotlari bunga misol boʻla oladi.

Xullas, XX asrning 60–80-yillarida navoiyshunoslik yanada ravnoq topdi. Ammo davr adabiyotshunosligiga xos boʻlgan davr va mafkura bilan bogʻliq kamchiliklar, birtomonlama qarashlar navoiyshunoslikka ham oʻz taʼsirini koʻrsatmasdan qolmadi. Xususan, bu Navoiy asarlari nashrida, sheʼr va dostonlarining gʻoyaviy-badiiy tahlilida kuzatiladi. Shoirning dinga, tasavvufga, ilohiyotga munosabati oʻsha zamon talablaridan kelib chiqib birtomonlama yoritildi yoki eʼtibordan chetda qolib keldi. Bugungi kunda biz Navoiyshunosligimizda uchraydigan bunday ziddiyatli va bir yoqlama talqinlarni holisona oʻrganishimiz zarur.

Istiqlol arafasida Navoiy hayoti va ijodiy merosini yangicha qarashlar asosida oʻrganishga kirishildi. Endilikda shoir asarlari Qurʼoni Karim, Hadisi sharif va tasavvuf taʼlimoti bilan bogʻliqlikda oʻrganila boshlandi. I.Haqqulovning «Zanjirband sher qoshida» (1989), «Sheʼriyat ruhiy munosabat» (1989), «Tasavvuf va sheʼriyat» (1991), S.Hasanovning «Navoiyning yetti tuhfasi» (1991) nomli kitoblari bu yoʻldagi dastlabki kuzatishlar natijasidir.

Shoirning 20 jilddan iborat «Mukammal asarlar toʻplami» (1987–2003) nashr etilishi natijasida Navoiy asarlari yuzasidan tadqiqotlar olib borish imkoniyatlari yanada kengaydi. Istiqlol yillarida A.Hayitmetovning «Navoiyxonlik suhbatlari» (1993), «Temuriylar davri oʻzbek adabiyoti» (1996), «Adabiy merosimiz ufoqlari» (1997,) H.Karomatovning «Qurʼon va oʻzbek adabiyoti» (1993), S.Olimning «Ishq,oshiq va maʼshuq», R.Vohidovning «Alisher Navoiy va ilohiyot» (1994), S.Gʻaniyeva «Navoiy nasri malohati» (2003), H.Boltaboyevning «Mumtoz soʻz qadri» (2003), N.Komilovning «Xizr chashmasi» (2005), I.Haqqulovning «Navoiyga qaytish», «Taqdir va tafakkur» (2007), F.Nabiyevning «Priroda i poetika Alishera Navoi» (2008) nomli kitoblari yuzaga keldiki, bu tadqiqotlarda Navoiy ijodining kam oʻrganilgan jihatlari yangicha qarashlar asosida tadqiq etilgan.

Akademik A.Qayumovning koʻp jildlik «Asarlar»ining nashr etila boshlashi mamlakatimiz ilm-fani va maʼnaviyati sohasidagi muhim voqea boʻldi. Bugungi kungacha eʼlon qilingan mazkur nashrning 1,-2,-

3- va 4- jildlari Navoiy ijodiy faoliyatiga bag'ishlangan. Ularda Navoiyning hayot va ijod yo'li, «Xamsa» dostonlari, «Lison ut-tayr» dostoni, devonlari xususida fikr-mulohazalar bayon etilgan. Shuningdek, shoirning «Nasoyim ul-muhabbat», «Vaqfiya», «Siroj ul-muslimin», «Tarixi anbiyo va hukamo», «Tarixi muluki Ajam» singari nisbatan kam o'rganilgan asarlari bugungi kun tafakkuri nuqtai nazaridan tahlil etiladi. Navoiy ijodining tasavvufning naqshbandiya ta'limoti bilan bog'liq jihatlari, shoir hayoti va adabiy faoliyatida alohida o'rin tutgan mashhur siymolar haqida ham qimmatli ma'lumotlar keltirilgan¹.

Keyingi yillarda Navoiy ijodiy merosi va asarlari tadqiqiga bag'ishlangan ko'plab nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalari himoya qilindi. 2000 yildan boshlab, Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti olimlari tashabbusi bilan «Navoiyga armug'on» to'plami (2000–2006) nashr etilib kelinmoqda. Bu to'plamdan respublikamizning taniqli adabiyotshunos va tilshunos olimlarining Navoiyga bag'ishlangan eng so'nggi ilmiy kuzatishlari samarasi bo'lgan maqolalar o'rin olgan.

Umuman, Navoiy ijodi bo'yicha amalga oshirilgan ishlar salmoq va hajm jihatdan nihoyatda keng va rang-barangdir. Asrlar osha yashab kelayotgan ulug' ijodkor badiiy-ilmiy merosi keyingi ming yilliklarda ham tadqiqotchilar, adabiyot va san'at ixlosmandlarining diqqat markazida bo'lishi shubhasizdir.

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar

1. Navoiy hayoti va ijodini o'rganishdagi muhim manbalarni ayting.
2. Navoiy o'zbek adabiy tili va adabiyotining asoschisi deganda nimani tushunasiz?
3. Navoiyning bolalik va o'smirlik yillari haqida ma'lumot bering.
4. Shoirning Samarqanddagi hayoti qanday kechgan?
5. Alisher Navoiy va Husayn Boyqaro munosabatlari qanday bo'lgan?
6. Shoir davlat va jamoat arbobi sifatida qilgan ishlari nimalarda ko'rinadi?
7. Umrining oxirida yaratilgan asarlari haqida so'zlang.

¹ Qayumov A. Asarlar. J.1. K.1. – T.: MUMTOZ SO'Z. 2008; Qayumov A. Asarlar. J.1. K.2. – T.: MUMTOZ SO'Z. 2008; Qayumov A. Asarlar. J.2. – T.: MUMTOZ SO'Z. 2008; Qayumov A. Asarlar. J.3. – T.: MUMTOZ SO'Z. 2009; Qayumov A. Asarlar. J.4. – T.: MUMTOZ SO'Z. 2009.

8.Navoiyning xalqimiz madaniyati, tarixi, ilm-fani va adabiyotiga qo'shgan hissassi nimalarda ko'rinadi?

Adabiyotlar

1.Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 20 jildlik. – T.: «Fan», 1986–2003.

2.Xondamir G'iyosiddin. Makorim ul-axloq. – T.: Badiiy adabiyot /Forschadan M.Faxriddinov, P.Shamsiyev tarjimasini. 1967.–135 b.

3.Dono Alisher. Alisher Navoiy haqida xalq afsonalari. – T.: «Yosh gvardiya», 1968.

4.Vosifiy. Badoye' ul-vaqoye'. / Tarjimon N.Norqulov. – T.: Adabiyot va san'at, 1979. – 213 b.

5. 5.Jomiy. Bahoriston / Forsiydan Sh.Shomuhamedov tarjimasini. – T.: «Yozuvchi», 1997.

6.Oybek. Navoiy gulshani. Navoiy haqida maqolalar. T., 1967.

7.Abdullayev V. Navoiy Samarqandda. – T.: «O'zadabiynashr», 1968.

8.Izzat Sulton. Navoiyning qalb daftari. – T.: Badiiy adabiyot, 1969.

9.Mallayev N.O'zbek adabiyoti tarixi. – T.: «O'qituvchi», 1976.

10.O'zbek adabiyoti tarixi. Besh jildlik. J.2. – T.: «Fan», 1977.

11. Haqqulov I. Tasavvuf va she'riyat. –T.: Adabiyot va san'at, 1991

12. Hayitmetov A. Navoiyxonlik suhbatlari. – T.: «O'qituvchi», 1993.

13. Hayitmetov A. Ilk Navoiyshunoslar // Navoiyga armug'on. K.2. – T.: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi, 2000.

14.Navoiyga armug'on. Ilmiy to'plam. H.Homidov tahriri ostida. Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti, 2000–2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006.

15.Komilov N. Tafakkur tuhfalari // Navoiyning ijod olami. Maqolalar to'plami. – T.: «Fan», 2001.

16.Homidiy H. Har jabhada sarkor // Navoiyga armug'on. K.5. – T., 2006.

17.Vohidov R., Eshonqulov H. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi. –T., O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi, 2006.

NAVOIY LIRIKASI. «XAZOYIN UL-MAONIY» KULLIYOTI. UNING JANR XUSUSIYATLARI

Alisher Navoiyning lirik merosi. O'zbek she'riyati tarixida Navoiy lirik merosining o'ziga xos o'rni bor. Shoirning lirik merosi

ungacha bo'lgan o'zbek she'riyatining davomi bo'lishi bilan birga fors-tojik she'riyatining an'analarini ham o'zida mujassamlashtirgan.

Navoiy lirikasi janrlar xilma-xilligi va badiiy mukammalligi, poetik mazmunning keng va chuqurligi, badiiy imkoniyatlarning rang-barangligi bilan turkiy she'riyatning eng yorqin namunalaridandir. Zero, Navoiy lirik she'rlari shoir hayotligidayoq keng shuhrat qozonishi bejiz emas edi.

Alisher Navoiy bolalik yillaridanoq she'rlar yoza boshlagan va umrining oxirigacha lirika sohasida ijod qilgan. U 10–11 yoshlarida Mavlono Lutfiydek so'z san'atkorining nazariga tushib, uning yuksak tahsiniga sazovor bo'lgan. 12–13 yoshlarida esa o'zining dastlabki g'azalini yozgan. Bungacha ham u she'riy baytlar bitib, mahoratini takomillashtirib borgan manbalarda qayd qilib o'tilgan. Alisher Navoiy 23–24 yoshlarida shoir sifatida tanilib, uning she'rlari Movarounnahr va Xurosonda shuhrat qozonadi. Bu shoirga g'oyatda katta mas'uliyatni yuklab, u tinimsiz o'z ustida ijodiy ishlab, she'riy salohiyatini takomillashtirib boradi. Ijodiy izlanishlar o'z samarasini bera boshlaydi.

Navoiyning sakkizta devoni mavjud bo'lib, uning yettitasi shoirning o'zi tomonidan tuzilgan rasmiy devonlardir. Bu devonlar devon tuzish an'anasining yuksak namunalaridir. Dastlabki devoni shoirning muhlislari tomonidan tuzilgan (1465–1466). Devonga maxsus nom berilmaganligi sababli keyinchalik bu borada tadqiqotlar olib borgan adabiyotshunos Hamid Sulaymon uni shartli ravishda «Ilk devon» deb nomlaydi. Hamid Sulaymon 1968 yilda devonning faksimal nusxasini birinchi marta nashrga tayyorlagan va chop ettirgan.

39Ita g'azal, 41ta ruboiy, 1ta muhammas va 1ta mustazod jami 434 ta she'rdan tashkil topgan bu devon Alisher Navoiyning ilk ijodiga mansub turkiy she'rlarining asosiy qismini (ya'ni devon tuzuvchiga ma'lum bo'lgan qismini) qamrab olgan bo'lib, ulug' adib ijodiy yo'lining dastlabki bosqichini o'rganishda asosiy manba hisoblanadi.

«Badoye' ul-bidoya» («Badiylik ibtidosi») (1470–1476) Alisher Navoiyning o'zi tomonidan tuzilgan birinchi rasmiy devoni bo'lib, shoir uni Husayn Boyqaroning taklifi bilan tuzad. «Badoye' ul-bidoya» XV asr adabiy muhitida katta hodisa bo'ldi. Devonda debocha ham mavjud bo'lib, unda shoir devonining tartib berilish sabablari va, o'ziga xos xususiyatlari haqida ma'lumot beradi.

Bu devon bir qancha xususiyatlariga ko'ra shoirning o'zigacha yaratilgan va zamondoshlari devonlaridan farq qilar edi. Navoiy ushbu devonda dastlab g'azallarni, keyin esa boshqa janrdagi she'rlarni radif

yoki qofiyadagi oxirgi harfiga qarab qat'iy izchillikda joylashtiradi. Shuningdek, shoir she'rlarning mavzui, g'oyaviy yo'nalishiga ham ahamiyat beradi. Shoir har bir harfda kelgan g'azallarning dastlabkilari Alloh hamdi va Muhammad alayhis-salom na'tiga bag'ishlanishi, shundan so'nggina boshqa mavzulardagi she'rlar joylashtirilishiga urg'u beradi.

«Badoye' ul-bidoya» dan jami o'n bir janrga doir 842 ta she'r o'rin olgan. Shundan g'azal 585 ta, mustazod 3 ta, muxammas 5 ta, musaddas 2 ta, tarje'band 3 ta, qit'a 46 ta, ruboiy 85 ta, lug'z 10 ta, muammo 52 ta, tuyuq 10 ta, fard 53 ta. Unga «Ilk devon» dagi ayrim she'rlar ham kirilgan. Keyinchalik bular «Xazoyin ul-maoniy» tarkibidan o'rin olgan.

«Badoye' ul-bidoya»dagi she'rlar o'z hajmi, janrlarining boyligi, mavzu yo'nalishiining chuqur va xilma-xilligi, badiiyatining betakrorligi bilan shoir ijodining yuksak kamolot bosqichiga ko'tarilganligidan dalolat beradi

Alisher Navoiyning o'zi tomonidan tuzilgan ikkinchi devon «Navodir un-nihoya» («Behad nodirliklar») (1476-1483) deb ataladi. Devonning Abdujamil kotib va Sulton Ali Mashhadiy tomonidan ko'chirilgan nusxasi bizgacha yetib kelgan.

«Navodir un-nihoya» da 862 ta she'r mavjud bo'lib, bular «Badoye' ul-bidoya» tartib berilgandan keyin yozilgan. Keyinchalik bu she'rlar ham «Xazoyin ul-maoniy» devoniga kiritilgan.

«Xazoyin ul-maoniy»ning adabiyotimiz tarixida tutgan o'rni. Alisher Navoiyning «Xazoyin ul-maoniy» («Ma'nolar xazinasini») devoni uning turkiy tildagi 3132 she'rini o'z ichiga olgan. Navoiyshunoslar tomonidan keltirilishicha, 1492-1498 yillar orasida tuzilgan. Adabiyotshunos A.Abdug'afurov ushbu majmuaning tuzilish sanasi haqida debochada ham, to'rt devondan o'rin olgan she'rlarda ham biror dalil yo'qligini aytadi. Olimning fikricha, tadqiqotchilar, aftidan «Xamsat ul-mutahayyirin», «Munshaot» kabi asarlardagi ma'lumotlarga, shuningdek, debochadagi sharh-izohlarga tayanib, devonni bu davrda tuzilgan deb ko'rsatadilar¹. Ushbu devon «Chor devon» deb ham yuritilib, unda shoirning 16 lirik janrga mansub bo'lgan turkiy she'rlari jamlangan.

«Xazoyin ul-maoniy» devon tuzishning yuksak va mukammal namunasi bo'lib, u mundarijasi, tarkibiy tuzilishi, nomlanishi jihatidan ham o'ziga xos xususiyatlarga ega.

¹ Abdug'afurov A. Qalb qat'idagi qadriyatlar. – T.: «O'qituvchi», 1998 – B. 60

Alisher Navoiy devondagi she'rlarni davrlashtirishda va ularni tasnif etishda do'sti va ustози Abdurahmon Jomiy maslahatiga binoan ish ko'radi. Devonning har birini inson umrining muayyan davriga mos keladigan nom bilan ataydi.

Birinchi devonni «G'aroyib us-sig'ar» («Yoshlik ajoyibotlari») deb nomlab, bunga tufliyat (yoshlik)- 8–20 yoshgacha bo'lgan she'rlarini kiritadi.

20–35 yoshlar umrining shabob (yigitlik) ayyomi bo'lib, bu davr devonini shoir «Navodir ush-shabob» («Yigitlik nodirliklari») deb ataydi.

«Badoye' ul-vasat» («O'rta yosh go'zalliklari») devoniga 35–45 yoshlarda yozilgan she'rlar jamlangan.

45–60 yoshlar keksalik davri hisoblanib, shoir bu davrdagi she'rlarini «Favoid ul-kibar» («Keksalik foydalari») devoniga kiritilgan.

«Xazoyin ul-maoniy» debocha, 2600 ta g'azal (har bir devonda 650 tadan), 133 ta ruboiy, 10 ta muxammas, 4 ta mustazod, 5 ta musaddas, 4 ta tarje'band, 210 ta qit'a, 10 ta lug'z, 52 ta muammo, 13 ta tuyuq, 86 ta fard, 1 ta masnaviy, shuningdek, qasida, musamman, tarkiband, soqiynoma singari lirik janrlardan tarkib topgan. Devon debochasi har jihatdan puxta ilmiy risola bo'lib, Navoiy lirik ijodiyotining eng muhim jihatlarini to'g'ri mushohada qilishga imkon yaratadi.

Navoiy devonga yozgan debochada har bir devonni o'z umrining ayni bosqichlaridan birining mahsuli deb ta'kidlaydi. Shundan kelib chiqqan holda devonlarga maxsus nomlar qo'yadi, ma'no va mazmun jihatidan bir-biridan farqlaydi, qat'iy xronologik chegaralarini belgilaydi. Biroq tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, «Xazoyin ul-maoniy» devonlari xronologiyasi nisbiy xarakterga ega bo'lib, shoir umrining turli davrlariga oid she'rlar devonlarda aralash holda berilgan o'rinlar ham uchraydi.

Ko'rinadiki, «Xazoyin ul-maoniy»da she'rlarning devonlarga taqsimlanishi va ularning nomlanishi shartli bo'lib, ramziy xarakterdadir.

Alisher Navoiyning o'zbek tilidagi lirik she'rlari, asosan, «Xazoyin ul-maoniy»da mujassam bo'lgan. Ammo devonga 1498 yilgacha bo'lgan she'rlar kirgan. Demak, Navoiy hayotining so'nggi ikki yili davomida yaratgan lirik she'rlari bu majmuaga kirmay qolgan. 1498 yildan keyin yaratilgan, turli sabablarga ko'ra «Xazoyin ul-maoniy»ga kirmay qolgan she'rlar adabiyotshunos H.Sulaymon tomonidan nashr ettirilgan¹.

¹ Qarang. Navoiy. Xazoyin ul-maoniy. T.4 - T.: «Fan», 1960. – B. 773–794.

Keyinchalik F.Sulaymonova bu she'rlarni yangi topilganlari bilan to'ldirib, «Ayyomi visol o'ldi yana» (Toshkent, 1996) nomi bilan to'plam holida e'lon qilgan.

Navoiyning forsiy merosi. Navoiy forsiy tilda ham mahorat bilan ijod qilgan bo'lib, bu tilda yozilgan she'rlariga Foniyl taxallusini qo'llagan. Shoir umrining oxirlarida forsiy she'rlarini to'plab alohida devon tuzadi. O'n ikki mingdan ortiq misrani o'z ichiga olgan bu noyob manba «Devoni Foniyl» («Foniyl devoni») deb nomlangan.

«Devoni Foniyl»ning 7 ta qo'lyozma nusxalari mavjud bo'lib, shundan ikkitasi Parij, ikkitasi Turkiya, ikkitasi Hirot va bittasi Tehron kutubxonalari saqlanadi. Adabiyotlarda Parij nusxalari birlamchi mukammal ekanligi qayd qilinadi. Devonda jami 1109 ta she'r jamlangan bo'lib, ular lirik turning qasida, g'azal, musaddas, marsiya, qit'a, ruboiy, ta'rix, muammo, lug'z singari janrlariga mansubdir.

Devonda Alisher Navoiyning fors-tojik shoirlaridan: Hofiz Sheroziy, Sa'diy Sheroziy, Amir Xusrav Dehlaviy, Kamol Xo'jandiy, Shayxim Suhayliy, Abdurahmon Jomiyga tatabbu' qilingan g'azallari alohida o'rin tutadi. Shuningdek, devonga Navoiyning «Tuhfat ul-afkor» qasidasi, Jomiy vafotiga bag'ishlangan marsiyasi ham kiritilgan.

Devondagi g'azallar an'anaga ko'ra, alfavit tartibida joylashtirilgan. «Devoni Foniyl»dagi 554 g'azalning 237 tasi Xofiz Sheroziyga, 52 tasi Abdurahmon Jomiyga, 33 tasi Amir Xusrav Dehlaviyga, 25 tasi Sa'diy Sheroziyga, 5 tasi Mavlono Kotibiyga, 5 tasi Mavlono Shohiyga, 4 tasi Kamol Xo'jandiyga va boshqa shoirlarga nazira qilib yozilgan¹.

Navoiy lirikasining o'ziga xos xususiyatlari. Navoiy she'riyati o'zbek lirikasining eng go'zal namunalari bo'lib, unda turkiy va forsiy she'riyat an'analari mujassamlashgan. Betakror iste'dod egasi o'zining nafis va yuksak san'atkorlik asosida yozilgan she'rlari bilan turkiy adabiyotni olamga mashhur qildi. U o'zigacha bo'lgan turkiy she'riyatni takomillashtirdi. Shoir lirik merosining o'ziga xos qirralari quyidagilarda yaqqol namoyon bo'ladi:

Birinchidan, Alisher Navoiyning turkiy she'riyatga qo'shgan hissasi janrlar sonining kengaygani va mavjud janrlarning yanada takomillashganida kuzatiladi. Shoigacha bo'lgan turkiy she'riyatda g'azal, qit'a, masnaviy, ruboiy singari janrlardagina ijod qilingan. Shoir esa lirik turning 16 janrida mahorat bilan ijod qilgan va bu she'rlarning go'zal namunalari yaratgan.

¹ Hamid Sulaymon. Navoiyning «Foniyl» devoni //Sharq yulduzi, 1965, №9. – B.157.

Ikkinchidan, shoirning she'riyatimiz rivojiga qo'shgan hissasi o'zbek she'riyatining mavzu doirasini kengaytirganida ko'rinadi. Shoirgacha bo'lgan davrda ishq tasviri g'azalchilikning yetakchi mavzusi bo'lgan. Navoiy esa ishqiy mavzu bilan bir qatorda ijtimoiy-siyosiy, falsafiy-ta'limiy, axloqiy-didaktik, peyzaj tasviri kabilarni o'zbek she'riyatiga olib kiradi va bu mavzularda betakror she'rlar yaratadi.

Uchinchidan, Navoiyning turkiy she'riyat taraqqiyotidagi xizmati g'azal kompozitsiyasi takomilida kuzatiladi. Shoirgacha bo'lgan davrdagi turkiy she'riyatda parokanda g'azallar ko'p yaratilgan. Navoiy g'azallarni parokanda (g'azalning ko'p mavzuli bo'lishi) shaklda yaratilishidan qanoatlanmaydi. U g'azalning matla'sida ko'tarilgan masala maqta'gacha izchil yoritilishi, baytlar bir-birini to'ldirib, biri-ikkinchisiga bog'lanib borishi lozim deb hisoblagan. Navoiy kompozitsion jihatdan yakpora, musalsal, voqeaband g'azallar yaratib, o'zbek g'azalchiligini yuksak taraqqiyot darajasiga ko'targan.

To'rtinchidan, shoir lirikasi obrazlar olamining rang-barangligi bilan ham e'tiborga molikdir. U kundalik turmushning turfa xil lavhalaridan, tabiat hodisalarigacha, mifologik tasavvurlar, tushunchalardan tortib, samoviy jismlargacha obrazli ifodalar yaratishda murojaat qiladi. Shoir san'atkorligi bilan yaratilgan bunday obrazlar lirik qahramon ruhiy olami, kechinmalarini yoritishda keng qo'llanilgan.

Beshinchidan, Shoir g'azallarining lirik qahramoni uning o'zidir. She'rlarida lirik qahramonning turfa xil kechinmalari, o'y-xayollari, orzu-niyatlari shoirona tasvirlanadi. Shoir she'riyatida qo'llaniladigan ma'shuqa, shoh, darvesh, shayx, zohid, orif, rind, soqiy, raqib singari qator timsollar yetakchi g'oyani teran badiiy shaklda ifodalashga xizmat qiladi.

Oltinchidan, Navoiy she'riyati she'r tuzilishi jihatidan ham alohida o'rin tutadi. Shoir vazn, qofiya, radif va boshqalarda yuksak mahoratini namoyon eta olgan. U hazaj, rajaz, ramal, munsarihi, muzori', mujtass, sari', hafif, mutaqorib, mutadorik va boshqa vaznlarda she'rlar yaratib, o'zbek she'riyati vaznlar turini kengaytirgan. Shoir odatdagi qofiya bilan bir qatorda zulqofiyatayn, ichki qofiya, tarse' singari qofiyalarni ham qo'llaydi. Radifning rang-barang ko'rinishlari orqali she'r ohangdorligini kuchaytirishga erishadi.

Navoiy lirikasining asosiy janrlari. Alisher Navoiyning o'zbek mumtoz she'riyati tarixidagi muhim xizmatlaridan biri shundaki, u o'ziga qadar bo'lgan lirik janrlarda ijod qilib, ularni rivojlantiribgina

qolmadi, ayni zamonda, ungacha ijod etgan o'zbek shoirlari ijodida deyarli qo'llanmagan yoki juda kam ishlatilgan lirik janrlarda ham samarali ijod qildi, ularning imkoniyat doirasini yanada keng namoyish qildi.

Navoiydan oldingi o'zbek she'riyatida, asosan, g'azal, masnaviy, qasida, tuyuq, qit'a va qisman ruboiy kabi janrlar qo'llanilgan. Navoiy esa lirikaning ko'pgina janrlarida unumli ijod qilib, «Xazoyin ulmaoniy» devonida ularning yuksak namunalarini beradi. Navoiy lirikasi, eng avvalo, janrlarining xilma-xil va mukammalligi bilan o'zbek she'riyati tarixida alohida o'rin tutadi.

Shoirning xizmati o'zbek she'riyatiga ko'plab lirik janrlarni keng joriy qilgani bilangina emas, balki ana shu janrlardan muhim fikr va g'oyalar badiiy in'ikosi uchun foydalangani bilan ham belgilanadi. U hayotiy masalalarga munosabatini, falsafiy-ijtimoiy, diniy-tasavvufiy va axloqiy qarashlarini ifodalash uchun har bir janrning mavjud imkoniyatlaridan foydalangan, ularning imkoniyat doirasini yanada kengaytirgan.

G'azal – arabcha do'stlashmoq degan ma'noni bildiradi. G'azalning asosiy mavzusi ishq-muhabbat bo'lib, «xotunlar bila suhbat qurmoqni sevmak», «ma'shuq jamoli zikri»¹ dan iboratdir. G'azalning birinchi bayti matla' oxirgi bayti maqta' deb ataladi, juft misralari qofiyalanadi (a-a, b-a, v-a, g-a va h.k.), uch baytdan o'n to'qqiz baytgacha yozilishi mumkin, oxirgi baytida taxallus keltiriladi. Dastlab ishqiy mavzuda yozilgan g'azalning keyinchalik mavzu doirasi kengaya borgan. Natijada ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-ta'limiy, hajviy g'azallar yuzaga kelgan. Navoiy lirikasida yetakchi o'rin tutadigan g'azal g'oyaviy-badiiy jihatdan o'zbek g'azalchiligining yuksak namunasi hisoblanadi. O'zbek adabiyotshunosligida g'azal janri va uning o'ziga xos xususiyatlari haqida O.Nosirov², Y.Ishoqov³ kitoblarida muayyan darajada ma'lumotlar berilgan.

Alisher Navoiy g'azalnavis sifatidagi faoliyatini milliy g'azalchilikning boy tajribalari zaminida boshlagan. U faqat turkiy tildagi she'riyat tajribalarigagina suyanib qolmasdan, balki Sharq adabiyoti va birinchi navbatda, fors she'riyatining eng muhim fazilat va yutuqlarini ham qunt bilan o'rganib, ularni o'zbek g'azali taraqqiyotiga xizmat qildirgan. G'azalchilikdagi an'analarni yangi zaminda

¹ Atoullloh Husayniy. Badoyi'u-s-sanoyi' / Forschadan A.Rustamov tarjimasini. – T., 1981. – B. 271.

² Nosirov O. O'zbek adabiyotida g'azal – T.: «O'qituvchi», 1972

³ Ishoqov Y. G'azal. – T.: «Fan», 1978.

rivojlantirib, yuqori bosqichga olib chiqdi, ularning imkoniyat doirasini kengaytirdi.

Shoir kamolotida Amir Xusrav, Xoja Hofiz, Abdurahmon Jomiyning ta'siri ayniqsa katta bo'lgan. Shuning uchun ham shoir bu ulug' siymolarni o'z ustozlari ekanligi bilan faxrlanadi. Bu jihatdan uning quyidagi qit'asi niqoyatda xarakterlidir:

G'azalda uch kishi tavrur ul nav',
Kim, andin yaxshi yo'q nazm ehtimoli.

Biri mo''jiz bayonlig' sohiri hind
Ki, ishq ahlini o'rtar so'zu holi.

Biri Iso nafaslik rindi Sheroz,
Fano dayrida mast-u louboli.

Biri qudsi asarlik orifi Jom
Ki, jomi Jamdurur sing'an safoli.

Navoiy nazmig'a boqsang, emastur,
Bu uchning holidin har bayti xoli.

Bunda shoir sharq adabiyotining uch yetuk namoyandasini ulug'laydi. Shoir Xusrav Dehlaviy, Hofiz Sheroziy va Abdurahmon Jomiyning o'zining g'azalnavislikdagi ustozlari deb hisoblaydi. O'z g'azallarida ana shu so'z san'atkorlari ijodiyotining sezilarli ta'siri borligini e'tirof etadi. Qit'ada Navoiy o'z salafining nomini tilga olar ekan, ular ijodidagi o'zining diqqatini jalb etgan va qiziqtirgan eng muxim va xarakterli tomonlarini ham bayon qiladi. Navoiy ana shu uch buyuk dahoning hap biri o'z ijodining qaysi jihatlari bilan ibrat va ustoz bo'lganligiga ishora qilib o'tadi. Shoir Amir Xusrav Dehlaviyning «Sohiri hind» ya'ni hind sehrgari deb atab, uning she'rlari «ishq ahlini o'rtar» deydi. Navoiy nazarida Xusrav Dehlaviy shunchaki shoir emas, balki uning nozik va nafis she'riyati «ishq ahli»ni sehlashga qodir. Bu buyuk hind shoiri ijodiga berilgan yuksak bahodir. Navoiy ustozlari singari o'zi ham so'zning nozik qirralarini teran his qilgan holda she'riyatni yuksak san'at darajasiga ko'tardi. Hofizni «Iso nafaslik rind» deya ta'riflar ekan, nafasi o'liklarni ham tiriltira oladigan rind shoir deb ulug'laydi. Hofiz She'roziy singari majoziy va ilohiy ishqni bir o'zanga

birlashtirdi. Jomiyini esa «qudsi asarlik» pok ta'sirli «orifi Jom» deya baholaydi. Abdurahmon Jomiyga xos poklik va ma'naviy yetuklikni o'z ijodida aks ettirdi.

Alisher Navoiy g'azalliyotining mavzu doirasi g'oyatda keng va rang-barangdir. Bu meros ko'laminin kengligi, xilma-xil mavzularni o'zida mujassamlashtirgani bilan alohida ahamiyatga egadir. Shoir she'rlarida hayotning murakkab jihatlarini, zamondoshlarning tuyg'u-kechinmalari, orzu-niyatlari, ruhiy-ma'naviy olami nozik tasvir etilgan. Shoir ijodida hamd, na't yo'nalishidagi she'rlar alohida o'rin tutadi, ishq-muhabbat mavzusi g'azallarining tayanch yo'nalishini tashkil etadi. Navoiy g'azallarida ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-ta'limiy, diniy-irfoniy qarashlari o'ziga xos tarzda ifodalandi va bu shoir she'rlarining mavzular olamini boyitdi.

Shoir g'azallarining asosiy mavzusi ishq bo'lib, bu mavzu turfa xil ma'no-mohiyat kasb etadi. Bunda insonning insonga, Yaratganga, hayotga, tabiatga bo'lgan samimiy sevgisi ifodalanadi. Shoirning ishq masalasidagi qarashlari uning umumiy dunyoqarashi, falsafiy-ijtimoiy konsepsiyasi bilan chambarchas bog'langan. Navoiy she'riyatida bu tushuncha majoziy va haqiqiy ishq tarzida talqin etiladi. Shoir majoziy ishq ishq haqiqiyning bir ko'rinishi yoki haqiqiy ishq yo'lidagi o'ziga xos bosqich sifatida ta'riflaydi. Ruhan pok, ma'naviy komil inson uchun majozning o'zi ayni haqiqatdir.

Gar Navoiy yig'lasa, ishqing majoziydur dema,
Kim nazar pok aylagach, ayni haqiqatdur majoz.

Majozdin manga maqsud erur haqiqiy ishq,
Nedinki, ahli haqiqatga bu tariqat erur.

Majozdin chu haqiqatga yo'l topar oshiq,
Qilur majozni naf' ulki behaqiqat erur.

Ushbu she'rda shoir majoziy ishqni poklik va halollik bilan haqiqiy ishq maqomiga ko'tarilishini aytadi. Majozdan maqsad haqiqiy ishq haqida o'ylash, fikr yuritishdir. Bu yo'lda ahli haqiqatga tariqat madadkoridir. Oshiq majozdan haqiqatga yo'l topadi, agar u majozdan foyda, aanfaat ko'zlasa haqiqatga erisha olmaydi. Ko'rinadiki, shoir ushbu o'rinda majoziy va haqiqiy ishqning bir-biri bilan bog'liqligini

tasvirlash bilan birga ishqda poklik, to'g'rilik, halollik muhim ekanligini ham keltirib o'tadi.

Navoiyning ishqiy lirikasida lirik qahramon, ya'ni oshiq yuksak fazilatlariga ega bo'lgan oliyjanob qalb egasi sifatida gavdalanadi. Vafodorlik, ishqda sobitlik oshiq ma'naviy qiyofasining asosiy fazilati hisoblanadi.

Shoir lirikasida oshiq xarakteri, uning murakkab tuyg'u va kechinmalari tasviriga alohida ahamiyat berilgan. Ishq mavzuidagi she'rlarda oshiq ichki dunyosi, uning shirin orzu va achchiq iztiroblari, hatto xayoliy visol og'ushida topgan bir lahzali farog'ati ham xilma-xil o'z ifodasini topgan. Shoirning «Gar jafo qil, gar vafokim, dilistonim sen mening», «Ko'rgali husnungi zoru muftalo bo'ldim sango», «Bizning shaydo ko'ngul bechora bo'lmish», «Ishq aro kuymak ishim, qayda menu qayda xirad», «Vaslidin novmid ekan chog'da firoqi kuydurur» deb boshlanadigan va boshqa qator g'azallari bunga misol bo'la oladi. Bunday she'rlarda shoir lirik qahramoni ayriliq iztiroblariga chidamli, sabr-qanoatli, sinovlarga bardoshli kishi sifatida gavdalanadi. Shuni ham unutmaslik kerakki, shoirning ishqiy mavzudagi she'rlarining ko'pchiligi zohiriy va botiniy mohiyatga ega bo'lib, ularning zohiriy ma'nosida oshiqning sevgilisiga muhabbati aks ettirilgan. Botinida esa ishq yo'liga kirgan solikning Allohga bo'lgan cheksiz muhabbati va bu yo'ldagi iztiroblari o'z ifodasini topgan. Bu jihatdan «Bo'ldim sango» g'azali xarakterlidir. G'azalning dastlabki baytlarida oshiqning ma'shuqaga dil izhori, ishq yo'lida chekaytgan iztiroblari tasvirlanadi. Ammo g'azalning oltinchi batiga kelib, ishqdagi dunyoviy belgi yo'qolib, tasavvufiy mazmun namoyon bo'ladi.

Jomi Jam birla Xizr suyi nasibamdir mudom,
Soqiyo, to tarki joh aylab gado bo'ldum sango.

Baytdagi tushunilishi qiyin bo'lgan so'zlar jomi Jam – Jamshidning qadahi, may idishi, Xizr suyi – tiriklik suvi, joh – mol-mulk, boylik, amal, martaba.

Rivoyatlarga ko'ra, Jamshid shunday jom yaratibdiki, unga quyilgan may hech tugamaydi. Xizr suvi esa mangu barhayotlik ramzidir. Baytning mohiyatiga haqiqiy ishqqa muftalo bo'lgan kishi mol-dunyodan voz kechib, Alloh jamolidan o'zga narsani o'ylamasligi kerak. Zero, usiz mangu tiriklik ham, xuzur-halovat ham tatimaydi. Jomi Jam, Xizr suyiga ishora qilish orqali talmeh san'ati yaratilgan.

Gʻazalning maqtaʼsida soʻfiyona fikr yanada ravshanroq namoyon boʻladi.

Gʻussa changidini navoye topmadim ushshoq aro,
To Navoiydek asiru benavo boʻldim sango.

Lirik qahramon yorga asir boʻlgandan buyon ishq ahli orasida gʻam-andugʻdan zarracha nishon topmaydi. Yaʼni haqiqiy yorga erishish orqaligina oshiq qalbidagi iztiroblar chekinishiga ishora qilinmoqda. Baytda tanosub sanʼatidan mohirona foydalanilgan.

Umuman, shoir ijodi oʻzining mavzu doirasining kengligi, chuqur falsafiyligi, yuksak badiiyati bilan asrlar osha kitobxon maʼnaviyatini yuksaltirishga xizmat qilib kelmoqda.

Navoiyning Sayyid Hasanga sheʼriy maktubi. Navoiyning yirik hajmli sheʼriy asarlaridan biri Sayyid Hasanga yozgan 256 misradan iborat sheʼriy maktubidir. Maktub masnaviy usulida yozilgan boʻlib, «Gʻaroyib us-sigʻar» devonidan oʻrin olgan. Bu asarida shoir uni yozayotganda Xurosondan tashqarida ekanligiga ishora qiladi. Navoiyning yigitligi – Xurosondan chiqib ketgan davri esa Abu Said podshohlari davri boʻlib, bu vaqtda shoir Xurosondan Samarqandga kelgan va shu yerda istiqomat qila boshlagan edi.

Sheʼriy maktubni kompozitsiyasiga qarab, shartli ravishda muqaddima, Sayyid Hasan Ardasherining taʼrifi va tavsifi, mamlakat ahvoli tasviri, muallifning hasbi holi, xotima qismlarga ajratish mumkin. Muqaddima anʼanaviy ravishda hamd naʼt bilan boshlanadi. Shoir shundan soʻng Sayyid Hasan vasfiga kirishadi. Navoiyning yozishicha, Sayyid Hasan Ardasher oʻz davrining ilm, adabiyot va tasavvufda eng yetuk kishisi boʻlishi bilan birga qator insoniy faznlatlarga ham ega shaxsdir. U turli bahonalar bilan oʻzini saroydan chetga olishga, mumkin qadar koʻp vaqtini ilm va adabiyotga bagʻishlashga intilar edi. Navoiy va Sayyid Hasan Ardasher oʻrtasidagi yuksak insoniy munosabatlar bir umrga davom etgan.

Shoir ustozining fazl va kamolotini, vafodorligi va saxiyligini yuksak baholab, uning xulqini jannatdan, qadri bogʻini jannat daraxtlaridan ortiq deb tasvirlab, soʻng asosiy maqsadga – nomaning mazmuniga oʻtadi. Oʻz boshiga tushgan ogʻir bir judolik, yaʼni Vatandan ayriliq tushganligi haqida gap boshlaydi:

Mangakim, vijodinggʻa xursandmen,
Janobinga shogirdi farzandmen.

G'ame yetti charxi jaf o'peshadin,
Hamul anjumi xorij andeshadin.

Ki bo'lmoq vatan ichra dushvor edi,
Ko'ngulga jalo daf'i ozor edi.

Safar tushti olimg'a beixtiyor,
Qazo amrida elga ne ixtiyor.

Bunda Navoiy o'z boshiga g'am-tashvish tushgani, Vatanidan, ya'ni Xurosondan beixtiyor chiqib ketgani, bu yerda qolish dushvor bo'lib kolgani haqida gapiradi. Navoiy shahardan chiqib ketayotganida esa. Sayyid Hasan ham Hirotidan boshqa joyga ketgan edi.

Navoiy Samarqandga ketganda 24–25 yoshlarda bo'lib, bu vaqtda u katta shoir, bilimdon olim sifatida ilm va adabiyot ahllari o'rtasida keng tanilgan edi. Shuning uchun uning kutilmaganda Hirotidan ketib qolishi o'z zamondoshlari o'rtasida, Hirotida ham, Mashhadda ham – og'ir taassurot qoldirdi. Shoir o'zining eng yaqin kishisiga xat orqali yuragini ochib, Vatanni tark etganligining muhim sabablarini mumkin qadar tushuntiradi.

Navoiy masnaviyda Hirotidan ketishdan oldingi o'zi yashayotgan muhit va sharoitning haqqoniy manzarasini beradi.

Yana bir bukim – zohir o'lmish mango,
Ki chiqmish Xuroson elidin vafo.

Vafo azm aylarda bo'lmish magar,
Saxou muruvvat anga hamsafar.

Bu uch fe'l chiqqach arodin tamom,
Yana bo'lmish uch fe'l qoyim maqom.

Demak, bu vaqtda Xurosondagi ma'naviy hayot nihoyatda yomonlashib, eldan «vafo, saxo, muruvvat» ketgan, bu uch narsaning o'rnini «nifoq, buxl va hasad» egallagan. Amaldorlar orasida ta'magirlik, ikkiyuzlamachilik, fisqu fasot avj olgan edi. Zulm va zo'rlik mamlakat osoyishtaligini buzib, kishilarni turli tomonlarga bosh olib ketishga majbur qilayotgan edi. Shoir mamlakatdagi bu ahvol o'zini

ham vatanidan yiroqda yashashga undagan sabablardan biri sifatida keltirib o'tadi.

Ushbu maktubda shoirning so'z va she'riyat haqidagi qarashlari ham muayyan darajada o'z ifodasini topgan. Uning yozishicha, dunyoda eng mo'tabar, ulug' narsa bu so'zdir. Inson o'zining so'zlash qobiliyati bilan hayvondan farq qiladi. Navoiyning fikricha, so'z ayniqsa she'riyatda yanada ortiqroq go'zallik, kuch-qudratga, qadr-qimmatga ega bo'ladi:

Javohir necha xo'bu dilkash durur,
Vale nazm silki aro xush durur.

Navoiy o'zining butun umrini shu so'z san'atini egallashga, uning sirlarini ochishga bag'ishladi. Sharqning Firdavsiy, Nizomiy kabi ulug' shoirlari an'alarini ijodiy davom ettirgan shoir turk tilida she'r yozish imkoniga ega ekanligidan cheksiz fahrlanadi:

Men ul, menki, to turk bedodidur,
Bu til birla to nazm bunyodidur.

Falak ko'rmasdi men kibi nodire,
Nizomiy kibi nazm aro qodire.

Bunda shoir o'zi va salafлари ijodi haqida so'z yuritar ekan, adabiyotning, badiiy ijodning nozik qirralariga muayyan munosabat bildirib o'tadi. Navoiy turkiy tilda qalam tebratishda nodir ekanini shoirona tasvirlash bilan birga «turk nazmi»da ijod etganidan g'urur va iftixor tuyg'ularini ifoda etadi. Adabiyotning, xususan turkiy she'riyatning qudratini ulug'laydi.

Navoiyning yozishicha, xudoning osmonni ham, yerni ham jahondagi hamma narsalarni yaratishdan maqsadi insonni yaratish, insonni yaratishdan maqsadi irfon edi. Dunyodagi bor mavjudot inson uchun yaratilgan ekan, demak inson o'z navbatida, g'aflatga berilmasdan, atrofini qurshagan borliqning va bu borliqni yaratganning sirlarini bilishga, ya'ni irfonga intilishi, yashirin xazinalarni ochishga harakat qilishi keraq Inson esa, uning fikricha, bunga ikki yo'l bilan erishishi mumkin. Biri – o'z harakati bilan, ikkinchisi – shu maqsadga erishgan «murshidi komil» ning etagini markam ushlashi bilan. Navoiy bu yo'lda «murshidi komil» bilan ish ko'rishni o'ziga maqbul ko'radi. Tasavvuf ta'sirida shoir o'zining haqiqat va bilim orqasidan astoydil

harakat qilganini tasvirlaydi. Noma oxirida o'z maqsadiga erishish uchun kuchi va imkoni boricha intilajagini aytadi. Bu maqsadiga erishishiga ishonch va umid bildiradi:

Urarmen qadam toki, borg'uncha gom,
Ki bo'lg'ay muyassar menga ushbu kom.

Agar bo'lsa bu yo'lda umrum talaf,
Chu bu yo'ldadur ul ham erur sharaf.

Navoiyning bu masnaviysi badiiy ijodning eng go'zal, noyob namunalaridan biri hisoblanadi. Asar boshidan oxirigacha bir xilda kuchli she'riy ehtiros, yuksak shoirlik mahorati bilan yozilgan. Vazn jihatidan silliq va ravon yozilganini, bir necha o'rinda baytlardagi so'zlarning o'zaro qofiyadosh va ohangdosh bo'lib kelganligini ko'ramiz.

Umuman, bu masnaviy Navoiyning «Xamsa»ga qadar yaratgan, ijodida birinchi marotaba ijtimoiy-siyosiy masalalarga jiddiy qo'l urib, muvaffaqiyat bilan ado etgan muhim va yirik asaridir. Masnaviy o'sha davrdagi noma janri talablaridan ancha yuqori ko'tarilib, g'oyaviy-badiiy mustaqil va yetuk liro-epik asar darajasiga ko'tarilgan edi. Bunda davrning ijtimoiy manzarasi, o'zaro nizolar tufayli xalq boshiga tushgan mushkulotlar, zamonaning yirik mutafakkiri Sayyid Hasan Ardasher obrazi butun ulug'vorligi bilan ko'z o'ngimizda gavdalanadi.

Navoiy – qasidanavis. Alisher Navoiy yuksak mahorat bilan yozilgan qasidalar muallifidir. U «Hiloliya»dan tashqari Husayn Boyqaroga turkiy tilda bir nechta qasidalar bag'ishlagan. Uning «Hiloliya» qasidasi o'zbek qasidachiligining yuksak namunalaridandir. Qasida Husayn Boyqaroga bag'ishlangan bo'lib, u taxtga o'tirishi munosabati bilan 1469 yilda yozilgan va shohga taqdim etilgan. Qasida 90 baytdan iborat.

Hilol osmonda paydo bo'lgan yangi oydir. Shoir yangi davlat, yangi hokimiyat boshlanganini shu yangi oyning paydo bo'lishiga nisbat beradi. So'z o'yinlari, badiiy tasvir vositalari orqali o'zining yangi hokimiyatga ta'zimi va sadoqatini izhor etadi.

Qasidaning dastlabki misralarida osmon gumbazida paydo bo'lgan yangi oy (hilol) tasviri beriladi. Hilolning egilgan shaklini shoir yorning qoshiga va o'zining egilgan qomatiga tashbeh etadi.

Chun nihon qildi turunji mehr rahshon tal'atin,
Oshkor etti falak bir taqvi g'abg'ab hay'atin.

Bas xayoli ravshani erdi vale andoq daqiq,
Kim nazar goh anglar erdi, gah yo'q aning diqqatin.

O'yla zohir bo'ldikim, qilg'ay ani ko'rgan kishi
Dilbarim qoshig'a-u mening qadimg'a nisbatin.

Qasidada shoir samoviy jismlarni xuddi inson singari harakatda tasvirlaydi. Shoir oydin oqshom chiroyini tomosha qilish uchun osmonga ko'tariladi: u yerda go'zallar, farishtalar va Zuhra bilan uchrashadi. Zuhra qalbida muhabbat tuyg'ularini uyg'otish, may ichish havasini paydo qilish uchun changda o'ynaydi, qo'shiqlar aytadi, marosimni xursandchilik bilan o'tkazish uchun Navoiy g'azallariga kuylar yaratadi: shoh taxtini yoritish uchun osmonning uchinchi qabatidan yerga uchib tushadi, sohibqiron uyida sham bo'lib yonadi. Shoir osmonning beshinchi kabatida harbiycna kiyingan va qurollangan pahlavon Mirrixni (Marsni) ko'radi. Mirrix ertalab yoydan o'q otib mashq qilish uchun harb maydoniga ketayotgan sohibqironga yasovul bo'lishni istaydi. Xuddi shu onda butun osmonni lojuvard atlas qoplab oladi va shoh taxtini yopadi. Shoir osmonga, Atorud yoniga ko'tariladi. Atorud shoirga uning qasidasidan xam yuksak qasida yozganini aytadi va o'z asari matlaini o'qib beradi. Navoiy shu onda Atorud matlaiga javob qaytaradi. Sayyora Navoiyga juda qoyil qoladi. Mushoirada g'olib chiqqan Navoiy osmondan pastga tushadi, yori dam olayotgan xonaga kiradi. Uning yori ham marosimga kelgan edi. Shoir o'z yoriga Atorudning matlai. unga yozgan javobini o'qib beradi. Biroq Navoiy she'rlarini eshitgan yor yuzida mayin tabassum paydo bo'ladi. U shoir matlaiga yusak javob yozadi. Bunga qoyil qolgan Navoiy uning matlai, o'zi va Atorudning misralarini Sulton Husayn Boyqaro hukmiga olib keladi. Shoh har uchalasining ham matlalarini ma'qullaydi. Shoir bo'lgani uchun o'zi ham ularga javob yozadi. Navoiyning bu misralari matla' shaklida yozilgan va aa tarzida qofiyalangandir.

She'ning madh qismida shoir Husayn Boyqaroga katta umid bilan qaraydi. Sulton Husayn ehtiros bilan madh etiladi. Qasidada shoir o'zi orzu qilgan shoh timsolini Husayn Boyqaro obrazi orqali tasvirlashga harakat qiladi. Shoir nazarida u surati shoh, siyrati darvesh maqomida bo'lganligi uchun ham yuksak ehtromga loyiqdir.

Shohlar shohi demay, ul shohlarning shohikim,
Har bir yuz shohlar shohicha tutqay muknatin.
Shohlar darveshiyu, darveshlar shohiki, haq
Shoh qildi suvratin, darvesh qildi siyratin

Qasida shakl jihatidan ham Navoiyga qadar yozilgan qasidalaridan farq qiladi. Bu, birinchi navbatda, qofiyalashda ko'zga tashlanadi. Qasidada Navoiy, uning yori, Atorud va Sulton Husayn Boyqarolarning obrazi mavjud.

Shoir qasidada o'z yorini mavhum holda tasvirlamaydi. Unda yor ta'rif i oddiy vasfdan iborat emas. Yor qasidada shoiradir. Uning oldida qalam, siyohdon. U Navoiy she'rlarini eshitadi, yuzlarida tabassum paydo bo'ladi. Shuningdek, qasidada Hirot raqqosalari esga olinadi. Ular yig'inlarda, marosimlarda, bayramlarda, to'y-tomoshalarda o'zlarining go'zal raqslari bilan odamlarni xursand qiladilar.

Qasida shohga ezgu niyatlar bildirish, uni kelajagiga umidvorlik bilan yakunlanadi:

Har kuning bayram bo'lub, joming hilol o'lsun mudom,
Ko'rmagil beaysh umrung muddati bir soatin...
Yangi oyu iyd ikki qullug'ching o'lsun, aylagan
Sen hilol aning otin, bayram bu yerning kunyatin.

Ko'rinadiki, qasida ko'tarinki kayfiyat, ezgu niyatlarni o'zida mujassamlashtirgan. Mazkur qasida Navoiyning yuksak san'atkorlik namunasi bo'lgan asarlaridan biri sifatida adabiyotimiz tarixida muhim o'rin tutadi.

Navoiyning fors tilida yaratgan bir nechta qasidalari ham mashhurdir. Bu haqda shoir «Muhokamat ul-lug'atayn» asarida ma'lumotlar berib o'tadi¹.

Navoiyning «Tuhfat ul-afkor» qasidasi «Sittai zaruriya» («Olti zaruriyat») nomli qasidalar to'plamiga kiradi. Bu to'plamda oltita qasida bor. Bular «Ruh ul-quds» («Muqaddas ruh»), «Ayn ul-hayot» («Hayot chashmasi»), «Tuhfat ul-afkor» («Fikrlar tuhfas i»), «Qut ul-qulub» («Qalblar ozuqasi»), «Minhoj un-najot» («Qutulish yo'li»), «Nasim ul-huld» («Jannat shabbodasi») qasidalaridir. Bu qasidalarda shoir hayot va janubiyatga o'zi mansub bo'lgan naqshbandiylik ta'limoti asosida

¹ Alisher Navoiy Mukammal asarlar to'plami. 20 to'mlik. T 16 – T.: «Fan», 2000

yondoshgan va baho bergan. Bunga ko'ra ezgulik va insonni ulug'lash asosiy o'rin tutgan.

Xullas, Navoiy qasidaları yuksak san'atkorlik va badiiy mahorat bilan yozilgan. Ularda shoirning falsafiy, diniy-ilohiy va axloqiy-ta'limiy qarashlari betakror lavhalarda aks ettirilgan.

Navoiy lirikasida kichik janrlar.

Ruboiy – Sharq she'riyatining eng qadimiy va keng tarqalgan janrlaridan biri bo'lib, bu janrning yuzaga kelishi xalq og'zaki ijodi bilan bevosita bog'liqdir.

Bu shakl o'z nomlanishini arablardan olgan bo'lsa ham (ruboiy – arabcha to'rtlik demakdir), fors-tojik va o'zbek adabiyotida uning yuzaga kelishi milliy adabiy an'analar bilan mustahkam bog'langan. Fors-tojik yozma adabiyotida ruboiyning dastlabki namunalari Rudakiy va Shahidi Balxiylar qalamiga mansub bo'lsa, o'zbek yozma, adabiyotida haqiqiy ruboiyning bir necha namunasi Lutfiy devonida uchraydi.

Alisher Navoiy ruboiynavislikda ikki asosga – o'zbek xalq og'zaki ijodiyoti va turkiy tildagi yozma adabiyot ajribalari hamda fors-tojik ruboiynavislarining boy tajribalariga suyanadi, o'zbek tilida klassik ruboiylarning rang-barang namunalarini yaratdi.

Ma'lumki, shoirning «G'aroyib us-sig'ar» devoniga 133 ta ruboiy kiritilgan. Shu devonning debochasida 30 ta ruboiy mavjud. Shuningdek, uning boshqa ilmiy, badiiy asarlari tarkibida ham ko'plab ruboiylari keltirilgan. Bunga shoirning «Devoni Foniy»dagi va boshqa asarlari tarkibida uchraydigan yuzga yaqin forsiy ruboiylari va «Nazm ul-javohir» (270 ta) ruboiylarini ham ilova qilsak, Alisher Navoiyning mazkur janr taraqqiyotidagi o'rni yorqin namoyon bo'ladi.

Demak, shoir ruboiylari o'zbek adabiyoti tarixida hajm jihatdan ko'pligi bilan ham xarakterlanadi. Navoiy turkiy tilda ko'plab ruboiylar yaratish bilan bu janrni yuqori bosqichga olib chiqdi, uni o'zbek she'ritining asosiy janrlaridan biri darajasiga ko'tardi.

Navoiyga qadar yaratilgan turkiy ruboiylar, asosan, ishq mavzuida edi. Ijodkor ruboiylari mavzusinnng xilma-xilligi, mundarijasining kengligi, g'oyaviyligi bilan e'tiborga molikdir. Ularda hamd, na't, falsafiy-ma'rifiy, ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-ta'limiy mavzular yoritiladi. Ishq-muhabbat, adolat, vatanparvarlik, imon-e'tiqod, vafo, sadoqat, to'g'rilik, haqiqat, kelajakka umidvorlik g'oyalari yuksak badiiyat bilan aks ettiriladi. Masalan:

Soʻzdurki nishon berur oʻlukka jondin,
Soʻzdurki berur jonga xabar jonondin.
Insonni soʻz ayladi judo hayvondin
Bilkim, guhari sharifroq yoʻq ondin.

Ushbu ruboiy misralarining toʻrtalasi ham qofiyalangan boʻlib, qofiyalanish tartibiga koʻra taronai ruboiydir. Unda shoir soʻzni qadr-qimmatini yuksak sanab, uni «guhari sharifi» deb ataydi. Inson tirikligining nishoni soʻz ekanligini taʼkidlagan shoir uni hayvondan farqlaydigan asosiy vosita bu soʻzlash qobiliyatiga ega ekanligida deb biladi. Shoir falsafiy umumlashmalarida tiriklikning qadriga yetish, soʻzga masʼuliyat gʻoyalari mujassamlashgan.

Navoiy ruboiylarining katta qismi ijtimoiy-siyosiy masalalarga bagʻishlangan. Uning odil podshoh haqidagi mulohazalarini ham bu janrda badiiy ifodalangan. Shoir jamiyatdagi yaramas va chirkin illatlarga, adolatsizlik va insofsizlikka, zulm va jaholatga nisbatan cheksiz nafratini ruboiylarida ixcham bayon qiladi. Shoir dunyoning oʻtkinchiligi, hayot qiyinchilik va mashaqqatlarga toʻla ekanligini ruboiylarida ixcham shaklda ifodalangan:

Kim koʻrdi ekin jahonda ayo xushluq,
To bir kishi aylagay tamanno xushluq.
Yuz yilda agar bir oʻlsa paydo xushluq,
Omodadurur yonida yuz noxushluq.

Mazkur ruboiyda shoir hayotda yaxshilikning yoʻqligi, har bir kishi uni orzu qilgani holda shodlik va xursandchilik yuz yilda bir kelsa ham uning yonida yuz noxushliklar borligini aks ettiradi. Shoir yaxshilik va yomonlik yonma-yon yuradi, degan hayotiy tajribaga amal qilib, kishilarni ogohlikka chaqiradi. Shuningdek, zamondoshlarini mashaqqatlar oldida esankiramaslikka, sabru qanoatga undaydi.

Navoiyning ishqiy mavzudagi ruboiylarida ishq va u bilan bogʻliq kechinmalar shoirona talqin etiladi. Shoir oshiqning ishq yoʻlida chekkan iztiroblarini, kechinmalarini, qaygʻu-hasratini, uning maʼshuqaga boʻlgan cheksiz hurmati va ehtiromini ruboiylarida mahorat bilan yoritadi:

Koʻz birla qoshing yaxshi, qabogʻing yaxshi,
Yuz birla soʻzing yaxshi, dudogʻing yaxshi.

Eng birla menging yaxshi, saqog'ing yaxshi,
Bir-bir ne deyin boshdin ayog'ing yaxshi.

Ruboiy vasf xarakterida bo'lib, shoir ma'shuqani tasvirlaydi. Bunda shoir yorning butun a'zolarini sanab chiqadi. Yorning qoshi, qabog'i, so'zi, dudog'i, yonog'i, holi go'zallikda tengsizligini keltiradi. Ruboiyning oxirida buni «Bir-bir ne deyin boshdin ayog'ing yaxshi» deya umumlashtiradi. She'r qofiyalanish tartibiga ko'ra taronai ruboiy (a-a-a-a) bo'lib, undagi qofiyadosh so'zlar qabog'ing, dudog'ing, saqog'ing, ayog'ingdir. Mazkur so'zlar vositasida she'rning ta'sirchanligi, ohangdorligi kuchaytirilgan.

Shoirning ba'zi ruboiylarida visoldan umidini uzgan oshiqning hijron azoblari tasvirlanadi. Bunda ijodkor falak gardishi bilan visoldan mosuvo bo'lgan Oshiqning qotili hijron deb biladi. Ayрилиq azoblari tufayli o'lim holatiga yetgan oshiq yor ta'nalari haddan oshib ketganini aytadi. Bunda shoir ayрилиq azoblarini boshdan kechirayotgan oshiqning tushkun kayfiyati, ruhiy tug'yonlarini mubolog'ali tarzda aks ettiradi:

To charx visoli ko'yidin surdi meni,
Qatl aylagali hajrg'a topshurdi meni.
Gar hajr o'lum holig'a yetkurdi meni,
Yor etgani ta'na, lek o'lturdi meni.

Navoiy ruboiylari, eng avvalo, badiiy asarlardir. Ularda muhim fikr, yuksak g'oyalar rang-barang poetik vositalar, tasviriy ifodalar orqali bayon qilingan. Boshqa she'riy janrlarda bo'lganidek ruboiylarda ham ijodkorning o'ziga xos uslubi, badiiy mahorati ko'zga tashlanadi. Jumladan, shoir ruboiylarida to'rtala misraning ham qofiyalanishi, radif qo'llanilishi, butun bir ruboiyda tarse' ishlatish, tamsil yaratish singari yangiliklar kuzatiladiki, bu shoirning yuksak mahorat egasi ekanligidan dalolat beradi.

Qit'a (arabcha – qism, bo'lak, parcha) – mavzu doirasi va vazn imkoniyatlari chegaralanmagan, juft misralari o'zaro qofiyalangan janrdir. Qit'a matla'siz g'azalga o'xshab qofiyalanadi, hajman ikki va undan ortiq baytlardan tarkib topadi. Ular qasida, g'azal singari janrlardan biror parchani ajratib olish orqali yoki mustaqil holda yaratilishi mumkin. Qit'a Navoiy lirikasida katta o'rin tutgan janrlardan biridir. O'zbek she'riyatida bu janrning ham badiiy va mundarija nuqtai nazaridan rivojlanishi bevosita Navoiy ijodiyoti bilan bog'liqdir.

Fors-tojik adabiyotida keng o'rin olgan qit'a Navoiygacha bo'lgan o'zbek adabiyotida juda oz qo'llanilgan bo'lib, uning ba'zi bir namunalarini «Bang va Chog'ir munozarasi» (2 ta o'zbekcha), «Muhabbatnoma» (1 ta) tarkibida hamda Lutfiy devonida uchratamiz. Ularning bir qismi ishqi mavzuda yozilgan. Falsafiy-axloqiy va ijtimoiy mazmunga ega bo'lgan qit'alarni g'oyaviy-badiiy sifatlari bilan shu janrning taraqqiyoti tarixida yangi va yuqori bosqich deb hisoblash mumkin.

Navoiy o'zbek adabiyoti tarixida kam qo'llanilgan bu janrning yuzlab namunalarini yaratdi. Binobarin, «Xazoyin ul-maoniy»dagi qit'alar soni 210 ta bo'lib, «Chihil hadis» (40 ta) va boshqa asarlar tarkibidagi qit'alarni ham nazarda tutsak, ularning soni uch yuzdan ortiqdir.

Shoir qit'alarining asosiy fazilatlaridan biri mavzu doirasining keng va rang-barangligi, g'oyaviy-fikriy jihatning chuqur va izchilligidir.

Qit'alarida ulug' shoirning muayyan vaziyatdagi kayfiyati, falsafiy qarashlari badiiy ifoda etilgan. Har bir qit'ada oldin nasriy sarlovhalar berilganki, bu qit'alar mazmunining mukammalligini ta'minlagan. Mazkur sarlovhalar shoir aytmoqchi bo'lgan fikrni kitobxonga tushunarli tarzda yetkazib berishga yordam beradi. Nasriy sarlovhalarining ayrimlari shoir tomonidan hikmatli so'z darajasiga ko'tarilgan, ba'zilari shoir tarjimai holi bilan bevosita bog'liq, ayrimlari esa payg'ambarimiz hadislar bilan bog'liq g'oyalarni she'riy tarzda ifodalashga qaratilgan. Masalan, «Kamol kasbiga dalolatu nuqsonidin izhori malolat», «Rostliq sifatiyu rostravlar karomati», «O'ziga bu mulkdin yetgan balolar toshi ozori. bosh olibo'zga mulkka borurning izhori», «Majozdin maqsadi haqiqat ekaniizhor qilmoq va suratdin g'araz ma'ni ekonin iqror qilmoq» va boshqa nasriy sarlovhalar bunga misol bo'la oladi.

Orzu qildim vafo ahlin ko'ray deb - topmadim:
Xoh zohid, xoh fosiq, xoh soyil, xoh shoh

Shoir «vafo ahli»ni butun umr izlaydi. Biroq kishilar qanday toifa egasi bo'lishiga qaramasdan, ularda vafo yo'qligini aytadi. Kishilar zohid bo'ladimi, fosiq (yomon yo'llapga yuruvchi)mi, xoh gado, xoh shoh bo'lsin hech birida vafo yo'qligini keltiradi. Ushbu o'rinda zohid, fosiq, soyil, shoh so'zlarini keltirish orqali tanosib san'ati yaratilgan.

Barcha qit'alar g'oyaviy-badiiy jihatdan yetuk bo'lib, ularda shoirning kundalik hayotdan olgan muhim taassurotlari, turmushning turli masalalari borasidagi fikr-mulohazalari, falsafiy mushohadalari o'ziga xos shaklda haqqoniy ifodalangan:

Chun g'araz so'zdin erur ma'ni anga,
Noqil o'lsa xoh xotun, xoh er.
So'zchi holin boqma, boq so'z holini,
Ko'rma kim der ani, ko'rgilkim ne der.

Qit'a badiiyatini kuzatar ekanmiz, bu shoirning mahoratini anglashimizga yordam beradi. She'rdagi noqil va so'zchi bir ma'noda (noqil-umumiy ma'nodagi so'zlovchi, so'zchi- ayni paytda gapirayotgan kishi) kelgan.

Keyingi misralarda o'zakdosh yoki aynan takrorlanayotgan so'zlar zidlikni ifodalashga xizmat qilgan. Hol so'zi o'zaro omonimlik munosabatida: so'zchi holi birikmasida hol so'zi ko'rinish, shakl ma'nosida, so'z holi birikmasida esa so'zning ma'nosi o'rnida qo'llanilgan. Boqmaslik kerak bo'lgan so'zchi, boqish kerak bo'lgan narsa esa so'z ekan, so'z va so'zchi o'zakdosh leksemalarining kontekstual zidligi oydinlashadi. Boq-boqma, ko'rma-ko'r, kim-ne ham o'zaro tazodiy juftliklardir. Qit'adagi so'zchi-so'z, holin-holini, boqma-boq, ko'rma-ko'r, kim(olmosh) – kim (bog'lovchi), der-der so'zlari takroridan takrir va ishtiqoq san'atlari yaratilgan. Shoirning mahorati shundaki, shakliyo'xshashlikdan ta'kid uchun foydalangan, qarama-qarshi tushuncha va holatlar yonma-yon qo'yilishi ma'noviy bo'rttirishga xizmat qilgan. Bu tasvir va ifodalar orqali so'zlovchi xoh xotin, xoh er bo'lsa ham so'zdan maqsad undagi ma'nodir. So'zlovchining holiga boqma, so'zning holiga boq, uni kim aytayotganiga qarama, nima deyayotganiga qara. degan mazmun ifodalangan.

Tuyuq turkiy xalqlar adabiyoti uchun xos bo'lgan she'riy shakl bo'lib, Navoiygacha bo'lgan o'zbek adabiyotida uning go'zal namunalari yaratilgan.

Alisher Navoiy «Mezon ul-avzon»da bu haqda shunday yozadi: «Yana turk ulusi, bataxis chiratoy xalqi aro shoye' avzondurkim, alar surudlarin ul vazn bilan yasab, majolisda ayturlar. Birisi tuyug'durkim, ikki baytqa muqarrardur va sa'y qilurlarkim, tajnis aytilg'ay va ul vazn ramali musaddasi maqsurdur, mundoqqim:

Yorab, ul shahdu shakar yo labmudur,
Yo magar shahdu shakar yolabmudur.
Foilotun foilotun foilon,
Jonima payvasta novak otqali.
G'amza o'qin qoshig'a yolabmudur».

Shoir tuyuq va uning xususiyatlari bilan ham jiddiy shug'ullangan hamda bu janr uchun xos bo'lgan yetakchi belgilar, uning tarqalish doirasini ham ko'rsatib berishga muvaffaq bo'lgan. Navoiy fikrlaridan shu anglashiladiki, tuyuq turkiy xalqlar orasida keng tarqalib, to'ylarda, bazmlarda, yig'inlarda qo'shiq qilib aytiladigan vaznlarda yaratilar ekan, Tuyuq ikki bayt, ya'ni to'rt misradan iborat bo'ladi. Tuyuq tajnisi qofiyaga asoslangan va albatta ramali musaddasi maqsur vaznida bitiladi. Yuqorida Navoiy keltirgan tuyuq «yolabmudur» tajnisi aso-siga qurilgan. Unda shoir ma'shuqa go'zalligini ta'riflaydi. Bu so'z birinchi misrada labmikan, ikkinchi misrada yalaganmikan, to'rtinchi misrada yoylabdimikan ma'nolarida qo'llanilgan. Shoir yorning lablari ta'rifini keltirar ekan, uni labmikan, shakarmikan, asalmikan yoki yorim shakar, asal yalaganmikan, deya hayratlanadi. Keyingi misralarda ma'shuqaning qoshi tasvirlanadi. Bunda bu qoshmikan yoki u mening jonimga o'q otish uchun g'amza o'qlarini qoshlariga tizib yoylabmikan, deydi. Bunda shoir tajohilu orif vositasida oshiqning yorga munosabati mahorat bilan ifodalangan.

Alisher Navoiy adabiyotimiz tarixida tuyuqning birinchi nazariyotchisigina bo'lib qolmay, bu janrda ham o'z iste'dodini sinab ko'rgan va o'z devonidan bu janrdagi she'rlarga alohida o'rin ajratgan san'atkordir. Navoiy devoniga faqat o'n uchta tuyuq kiritilgan bo'lib, qit'a va ruboiylarga nisbatan olganda hajm jihatdan kamdir. Biroq shoir tuyuqlari turkiy she'riyatning eng yuksak namunalari ekanligi bilan ahamiyatlidir. Shoir qofiya uchun tajnisning turli ko'rinishlarini istifoda etar ekan, shu vositalarni quruq so'z o'yini uchun emas, balki o'zining chuqur kechinmalarini ifoda etish maqsadiga bo'ysundiradi.

Yog'di javrung o'qi hajring toshidek,
Qildi qon ko'nglum ichin ham toshidek.
Sochqali mohim ayog'ig'a sipehr,
Ko'z yoshimning la'lu durrin toshidek.

Ushbu tuyuqda oshiqning ayriliq tufayli chekkan iztiroblari qalamga olingan. Ma'shuqaning jabr o'qlari shu qadar kuchli yog'ildiki, u ayriliq toshi singari qattiqdir va bu ko'nglimning ichi ham, tashqarisini ham birdek qon qildi. Sevgilimning oyog'iga sochilayotgan ko'z yoshim xuddi marvarid, dur toshidekdir. She'rdagi «toshidek» so'zi birinchi misrada tosh ma'nosida, ikkinchi misrada-tashqari, oxirgi misrada dur toshi ma'nosida qo'llanilgan. Mazkur tajnis vositasida shoir oshiqning ishqda sobitligi, sabru qanoati, iztiroblarining cheksizligini shoirona tasvirlagan.

Fard arabcha yolg'iz degan ma'noni bildiradi, atama sifatida bir bayt, ya'ni ikki misra she'rga nisbatan qo'llaniladi. Fardning ko'pligi mufradot deyilib, ular odatda turli munosabat bilan yuzaga keladi. Fard arab, fors-tojik va turkiy adabiyotda keng tarqalgan she'riy shakl bo'lib, u fikrni ixcham, lo'nda bayon qiladi, masnaviyga o'xshab qofiyalanadi. Navoiyning fardlari muayyan hayotiy vaziyatlar asosida yaratilgan xulosalar sifatida alohida e'tiborga molikdir. Uning «Faboyid ul-kibar» devonidan 86 ta fard o'rin olgan. Shoir fardlarida rang-barang masalalar qalamga olinib, ularda ruhiy-ma'naviy yetaklik, axloqiy poklik, ezgu xulq sodda va ixcham shaklda tasvirlanadi.

Masalan:

Yuqar yomonlig' angakim, kirar yomon el aro,
Ko'mur aro ilik urg'an qilur ilkini qaro.

Ushbu fard mohiyatiga «Yomonga yaqin yursang yarasi yuqar, qozonga yaqin yursang qorasi» maqolining mazmuni singdirilgan. Shoir yomon kishilar bilan hamroh bo'lsang uning yomonligi yuqishi ko'mirga qo'l urib uni qora qilish bilan qiyoslamoda. Zero, yomonlik kishini badnom qilishi, uni uyatga qo'yishi mumkinligiga urg'u berilmoqda. Shoir kishilarni yomon illatlardan forig' bo'lishga chaqirish bilan birga do'st tanlashda adashmaslikka, el aro yuzi qora bo'lib qolishdan ehtiyot bo'lishga chaqirmoqda.

Muruvvat barcha bermakdur, yemak yo'q,
Futuvvat barcha qilmoqdir, demak yo'q.

Shoir ushbu fardida tasavvuf ta'limotining oqimlaridan biri bo'lgan javonmardlik sulukining qoidalarini mahorat bilan ifodalagan. Javonmardlik namoyandalari muruvvat va futuvvat ahlidir. Navoiy o'z asarlarida ularni axiy deb ham yuritadi. Demak, muruvvatli odam o'zi

yemay, borini birovga beradi, jo'mard, mard, ya'ni futuvvatli odam esa ko'p ish qiladi, birovlarga yaxshilik qiladi, lekin uni minnat qilmaydi.

Istasangkim, ko'rmagaysen bevafo'lig', ey rafiq,
Qilma olam ahli birla oshnolig', ey rafiq.

Shoir lirik qahramoni nazarida bu dunyoda bevafo'lar kun-kundan ko'payib bormoqda. Lirik qahramon olam ahlidan bevafo'liklarni ko'p ko'rgan, shuning uchun eng to'g'ri yo'l kishilardan uzoqroq bo'lishdir. Shoir bu fikrni nido san'ati vositasida rafiqqa murojaat qilish orqali ifodalab, ta'sirchan lirik lavha yaratgan.

Shoir fardlarida uning ko'nglini o'rtagan, tuyg'ulariga ta'sir etgan holatlar nozik ifodalanadi.

Ul pariykim, ani demishmen yor,
Odamilig'din o'zga barchasi bor.

Ba'zan shoir ma'shuqa go'zalligini tasvirlar ekan, xalqona tasvir usullariga murojaat qiladi.

Belu og'zidin, dedilarkim, afsonaye,
Boshladim filholkim, «Bir bor edi, bir yo'q edi».

Shoir yori go'zallikda shu darajaki. uni ta'rifi bu hayotda yo'q, faqat afsonalardagina uchrashi mumkin, Shuning uchun ham shoir xalqona tasvir usuliga murojaat qiladiki, bu uning go'zallikda tengsizligini ta'sirchan tasvirlashga xizmat qilgan.

Umuman, Navoiyning rang-barang janrdagi she'rlari uning yuksak mahorat egasi ekanligi, mazkur janrlar takomilidagi xizmatlari beqiyosligini ko'rsatadi.

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar

1. Navoiy lirikasining o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?
2. Shoirning ilk devoni haqida ma'lumot berang.
3. Navoiyning o'zi tomonidan tuzilgan devonlari haida so'zlang.
4. «Xazoyin ul-maoniyy» ning tarkibiy tuzilishi haqida so'z yuriting.
5. Navoiy lirik turning qaysi janrlarida ijod qilgan?
6. Ulug' mutafakkirning qasidavislik mahorati nimalarda ko'rinadi?
7. Navoiyning forsiy tildagi devonining yetakchi xususiyatlari nimada?
8. Navoiyning g'azalchilik taraqqiyotidagi o'rni haqida nimalarni bilasiz?

Adabiyotlar

1. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 20 jildlik. T.3. G'aroyib us-sig'ar. – T.: «Fan», 1988; T.4. Navodir ush-shabob. – T.: «Fan», 1989; T.5. Badoye' ul-vasat. – T.: «Fan», 1990; T.6. Faboyid ul-kibar. – T.: «Fan», 1990.
2. Mallayev N.M. O'zbek adabiyoti tarixi. K.1. – T.: «O'qituvchi», 1976.
3. O'zbek adabiyoti tarixi. Besh jildlik. J. 2. – T.: «Fan», 1977.
4. Shayxzoda M. Asarlar. 6 jildlik. J. 4. – T.: Adabiyot va san'at, 1973.
5. Ishoqov Yo. Navoiy poetikasi. – T.: «Fan», 1983.
6. Haqqulov I. Tasavvuf va she'riyat. – T.: Adabiyot va san'at, 1991.
7. Hayitmetov A. Navoiyxonlik suhbatlari. – T.: «O'qituvchi», 1993.
8. Vohidov R. Alisher Navoiy va ilohiyot. – Buxoro: 1994.
9. Komilov N. Tasavvuf. K.1. – T.: «Yozuvchi», 1996.
10. Hayitmetov A. Adabiy merosimiz .fqlari. – T.: «O'qituvchi», 1997.
11. Abdug'afurov A. Qalb qa'ridagi qadriyatlar. – T.: «O'qituvchi», 1998.
12. Hayitmetov A. Ilk Navoiyshunoslar // Navoiyga armug'on. K.2. – T.: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi, 2000. – B. 7–15.
13. Navoiyga armug'on. Ilmiy to'plam. H.Homidov tahriri ostida. Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006.
14. Komilov N. Tafakkur tuhfalari // Navoiyning ijod olami. Maqolalar to'plami. – T.: «Fan», 2001. – B. 16–27.
15. Boltaboyev H. Mumtoz so'z qadri. Adabiy-ilmiy maqolalar. – T.: «Adolat», 2004.
16. Homidiy H. Har jabhada sarkor // Navoiyga armug'on. K.5. – T., 2006. – B. 50–54.
17. Vohidov R., Eshonqulov H. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi. – T.: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi, 2006.
18. Haqqulov I. Navoiyga Qaytish. – T.: «Fan», 2007.
19. Qayumov A. Asarlar. J.2. – T.: MUMTOZ SO'Z, 2008; J.4. 2009.

SHOIR LIRIK ASARLARIDA AXLOQ-ODOB, IJTIMOIIY-FALSAFIY MUAMMOLAR IFODASI

Navoiy lirikasining mavzu va g'oyaviy yo'nalishi. Navoiy lirikasi mavzu yo'nalishining rang-barangligi, g'oyaviy mazmunining g'oyatda boyligi bilan xarakterlanadi. Lirik janrning xilma-xil ko'rinishlarini o'zida mujassam etgan bu she'riyat ulug' san'atkorning butun hayoti davomida yuzaga kelgan bo'lib, unda shoir hayoti va fikriy dunyosi bilan bog'liq ko'pgina masalalar o'z in'ikosini topgan. Shoir devonida biz, bir jihatdan, an'anaviy mavzularning o'ziga xos talqini, yangi motivlar hamda poetik voqealar asosidagi yuksak rivojini ko'rsak. ikkinchi tomondan, shoirning hayotga, o'z zamonasiga bevosita munosabatidan yuzaga kelgan fikr va tuyg'ularining guvohi bo'lamiz.

Adabiyotshunoslikda Navoiy she'riyatini mavzu va g'oyaviy yo'nalishiga ko'ra turli xil tasniflar uchraydi. Jumladan navoiyshunos A.Hayitmetov shoir g'azallarini oshiqona, rindona va orifona g'azallar¹ tarzida tasniflaydi. Akademik A.Qayumov esa orifona va oshiqona she'rlarni alohida ajratib o'rganadi. Shuningdek, olim Navoiy ijodida diniy mazmundagi she'rlar ham alohida o'rin tutishini ta'kidlaydi, shoirning hamd va na'tlarini bu turkumdagi she'rlar namunasi sifatida tadqiq etadi². Tadqiqotchi K.Mullaxo'jayeva esa Navoiy g'azallarini mavzu va badiiy-uslubiy xususiyatlariga ko'ra hamd va na't g'azallar, orifona g'azallar, oshiqona g'azallar, rindona g'azallar tarzida turkumlarga ajratadi³.

Navoiy she'riyatining mavzu doirasi va g'oyaviy yo'nalishi nihoyatda keng. Unda ilohiyot, tabiat, jamiyat, inson va uning ruhiy olamining ko'pgina jihatlari bilan bog'liq savollarga javob olish mumkin.

Muhimi shundaki, har bir mavzu va har bir jaurda faylasuf shoirning o'ziga xos shaxsiyati va mushohadasi, badiiy mahorati ko'zga tashlanadi.

Shoir she'riyatida ishq, vafo, visol, hijron, insof va adolat, odob, tavoze', himmat, saxovat, halollik, imon, e'tiqod, sabr, qanoat singari insoniy tuyg'ular yuksak darajada mahorat bilan tasvirlanadi. Shoir bu

¹ Bu haqda qarang: Hayitmetov A. Navoiyxonlik suhbatlari. – T.: «O'qituvchi», 1993. – B. 136.

² Qayumov A. Asarlar J3 – T. MUMTOZ SO'Z, 2009

³ Mullaxo'jayeva K. Alisher Navoiy g'azalliyotida tasavvufiy timsol va badiiy san'atlar uyg'unligi («Badoe' ul-bidoya» devoni asosida). Filologiya fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan dissertatsiya avtoreferati – T., 2005

tuygʻular ifodasi orqali inson ruhiyatida kechadigan kechinmalarni oʻziga xos tarzda ifodalaydi.

Shoir lirikasida inson kamoloti tasviri. Navoiy ishqning poklovchilik xususiyatiga alohida eʼtibor qaratadi. Ishq inson qalbini nafs va u bilan bogʻliq boʻlgan nopok illatlardan tozalaydi, inson irodasini mustahkamlab, uni chinakam kamolot darajasiga olib chiqadi.

Shoir lirikasida odob-axloq masalasining talqini bevosita komil inson tushunchasi bilan bogʻlanadi:

Noqis uldurkim, oʻzin komil degay,
Komil ulkim nuqsin isbot aylagay.

Oʻz kamolidin demas ahli kamol
Ahli nuqson ichradur bu qilu qol.

Sen nuqson ichra komilsen, base,
Olim aytib oʻzni, johilsen base.

Shoir nuqson ichra komillik deganda nafsdan xalos boʻlmagan oʻzlikni nazarda tutadi. U komillikni nafs hukmronligidan ozod boʻlgan yangi bir ruhoniylar «men»ga asoslanadi, deydi. Insonning imoni va vijdoni anashu «men» tasarrufiga oʻtsagina u komillikka yetib bora oladi.

Navoiy jamiyat kishilarini ruhan pok, maʼnaviy yetuk, komil va fozil boʻlishlarini orzu qiladi. Bu jihatdan quyidagi qitʼa alohida eʼtiborga molikdir:

Kamol et kasbkim, olam uyidin
Sanga farz oʻlma gʻay gʻamnok chiqmoq.

Jahondin notamom oʻtmak biaynih,
Erur hammomdin nopok chiqmoq.

Qitʼadagi «kamol» soʻzi komil inson, «et kasbkim» – shakllantirmoq, hosil qilmoq, «olam uyi» – biz yashab turgan moddiy dunyo, ikkinchi misradagi «farz» soʻzi islomga koʻra bajarilishi shart boʻlgan amaliydir. Bundan har bir inson komillikni oʻzida shakllantirishi, ruhini poklashi farz, degan mazmun anglashiladi. Uchinchi misradagi «notamom» soʻzi qitʼadagi «kamol kasb etmay»

tushunchasiga to'g'ri keladi, «biaynih» esa xuddi, go'yoki degan ma'nolarni bildiradi. Demak, jahondan ruhiy poklanmay o'tish, xuddi hammomga kirib, nopok chiqishga o'xshaydi. Qit'adagi «olam uyi», «jahon», «hammom» so'zlari mazmunan bir-biriga yaqin tushunchani ifodalab, tanosub san'atini yuzaga keltirgan. Ya'ni olam uyi bo'lmish jahon bir hammom kabitirki, inson hayoti unga poklanish uchun berilgan muddatdir. «G'amnok», «nopok» so'zlari qofiyadosh bo'lib, ular qofiya bo'lishi bilan birga she'rning asosiy mazmunini ifodalaydi. Ya'ni kimki dunyodan nopok o'tsa, u dunyodan chiqishda g'amnok bo'ladi.

Manbalarda «komil inson» haqida so'z yuritilar ekan, u to'rt sifatga ega bo'lishi lozimligi keltiriladi. Bular yaxshi so'z, ezgu faoliyat, go'zal axloq, ilmdir. Bu sifatlarga ega bo'lgan kishi ko'ngil tozaligi va osudaligiga erishsagina komillikka erishadi.

Kirgil fano yo'lig'a, Navoiyki, dahri dun,

Bu umri besabotu madorig'a arzimasi.

Shoir talqinicha, komillikka eltuvchi yo'l bu fanodir. Tasavvufga ko'ra komillikni namoyon qiladigan sifatlardan biri faqr maqomi shartlarini to'la-to'kis ado etishdir. Faqr bu tariqat yo'liga kirgan solikning to'rtinchi maqomidir. Faqirlik bu moddiy yetishmovchilik yoki tilanchilik qilish emas, balki orifning Alloh oldida o'zini o'jiz, g'arib va faqir his qilishidir. Komil insonlar faqirlik bilan faxrlanganlar. Bu maqomda oriflar botiniy olamini poklaganlar. Ahmad Yassaviy faqrning olti odobi bo'lganligini keltirib o'tadi:

1. Yaxshi va yomon so'zga sukut qilmoq.
2. Pir oldida xomush bo'lmoq va uning ijozatisiz so'zlamaslik.
3. Hech kim bilan yomon muomalada bo'lmaslik.
4. «Xosu omning xizmatini» ado etmoq.
5. Nafsni yengmoq.
6. Havou havasni tark etmoq¹.

Ko'rinadiki, faqirlik qanoat, himmat, tama' qilmaslik kabi tushunchalar bilan uzviy bog'liqdir. Shuning uchun ham Navoiy dunyoning o'tkinchiligi, ma'naviy yetuklik haqidagi fikr-mulohazalarni faqr maqomi bilan bog'liq holda tasvirlaydi.

Gar fano rasmin qilmoq tilar ersang mazbut,

Nafs ila ruhni zinhorki qilma maxlut.

¹ Yassaviy. Devoni hikmat. – T., 1994.

Fano shartlarini bajarishning o'ziyoq inson axloqini go'zallashtiradi. Shoir talqinicha, fano yo'lini tanlagan kishi nafs bilan ruhni qorishtirmasligi zarur.

Navoiy she'riyatida ijtimoiy-falsafiy muammolar talqini. Alisher Navoiy lirikasining she'riyat tarixidagi o'rni va ahamiyatini belgilovchi muhim omillardan biri uning hayotga yaqinligi, davr qiyofasi hamda ijtimoiy ruhning muayyan darajada aks etganligidadir. Zotan, Navoiy lirikasi o'z mohiyati bilan o'zbek lirikasi taraqqiyotining bir necha asrlik tarixida yuksak bir bosqichni tashkil etadi.

Navoiy hassos lirik shoir bo'lishi bilan birga yirik siyosiy arbob, olini va fozil inson edi. Shuning uchun ham adolat, insonparvarlik va xalqparvarlikni targ'ib etish uning she'rlaridagi asosiy masalalardan biri sanalgan. Mamlakat osoyishtaligi, hamjihatlik, do'stlik, birodarlik shoir uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan. U kishilarni o'zaro nizolar, itxiloflar, dushmanliklarni yo'q qilishga undaydi.

Mamlakat taraqqiyotida shohning roli katta ekanligini yaxshi bilgan Navoiy ijodida adolatli shoh masalasiga alohida e'tibor bilan qaraydi. U davlat hukmdorlarini adolatli bo'lishlarini orzu qiladi. Nodon va johil shohni el boshiga ko'pgina kulfatlar olib kelishini, yurtni vayron qilishini qattiq tanqid etadi. Mamlakat ravnaqi, el-yurt osoyishtaligi bevosita shohga bog'liqligini ko'pgina asarlarida badiiy talqin etadi. Qit'alarida ham adolatli shoh mavzusi alohida o'rin tutadi:

Jahon ganjig'a shoh erur ajdaho,
Ki, o'tlar sochar qahri hangomida.

Aning komi birla tirilmak erur,
Maosh aylamak ajdaho komida.

Ushbu qit'ada yomon shohlar ajdahoga o'xshatilmoqda. Ajdaho ganjga qo'riqchilik qilganidek, shoh jahon ganjiga qo'riqchidir. U qahri kelganda xuddi ajdaho singari o't sochadi. Shohning oldida yashash xuddi ajdaho og'zida tirikchilik qilish bilan barobardir. U istagan paytda oldidagi kishini yutib yuborishi mumkin.

Quyoshdek shoh adolat pesha qilsa,
Jahon mulkini bir damda yorutg'ay.
Agar zulm etsa aqshom zulmatidek,
Hamul dam tiyralik olamni tutg'ay.

Bunda shoirning falsafiy qarashlari adolat-zulm, yorug' va qorong'u so'zlarini bir-biriga zid qo'yish (tazod vositasida) orqali ifodalangan. Shoir shohning adolatini quyoshga o'xshatadi. Ya'ni adolat quyosh singari butun olamni yoritishi, zulmni esa qorong'u kecha zulmatiga o'xshatadiki, bu zulmat butun olamni egallashiga urg'u beradi:

Ming yil kishi jahon eliga qilsa shohliq,
Bir dam alar ihonatu orig'a arzimas.

Navoiy shohlikni dunyoga bog'lanish, dunyo ishqining eng oliy shakli sifatida tilga oladi. Shoh naqadar adolat bilan hukm yuritmasin, toju taxt xalqu millat ori va qadrining bir damlik kamsitilishiga arzimasligini haqqoniy tasvirlagan. Bunda shoir dunyoparastlikni, moddiy dunyoga bog'lanib qolishni keskin qoralaydi.

Navoiy ijodida shunday g'azallar borki, ularda davr, zamona va muhitga qarshi keskin qarashlari o'z ifodasini topgan:

Kimga qildim bir vafokim, yuz jafosin ko'rmadim?
Ko'rguzib yuz mehr, ming dardu balosin ko'rmadim?
Kimga boshimni fido qildimki, boshim qasdig'a
Har tarafdin yuz tuman tig'i jafosin ko'rmadim.
Kimga ko'nglum ayladi mehru muhabbat foshkim,
Har vafog'a yuz jafo, oning jazosin ko'rmadim.
Kimga jonimni asir ettimki, jonim qatlig'a
G'ayr sori xulqu lutfi jon fizosin ko'rmadim.
Kimga soldim ko'z qarovu oqini ishq ichrakim,
Qon aro pinhon ko'zum oqu qarosin ko'rmadim.
Sen vafo husn ahlidin qilma tavaquq, ey rafiq
Kim men ushbu xaylning husni vafosin ko'rmadim.
Ey Navoiy, tavba andin qilmadim shayx ollida
Kim bu ishda dayr piringing rizosin ko'rmadim.

Yetti baytdan iborat bo'lgan ushbu g'azalda insonparvarlik, adolat, to'g'rilik, soflik, mehr-muhabbat, vafoni yo'qqa chiqaruvchi bo'g'iq muhit, sharoit tanqid ostiga olingan. Shoir lirik qahramoni yuksak insoniy fazilatlar egasi bo'lgan kishi. U odamlarga mehr, vafo, sadoqat ko'rsatadi ammo buning evaziga jafoga ko'radi. U odamlar uchun jonini fido etishga tayyor, ammo kishilarning o'ziga qarshi qaratilgan yuz xil jafo nayzalariga duch keladi. Lirik qahramon kimga o'z borlig'ini, hayotini bag'ishlasa, u boshqalarga lutfu marhamat ko'rsatadi. She'r oxirida Navoiy piringing rizosini ko'rmaydi. Shoir lirik qahramoni unga

shayx oldida aytgan soʻzlari uchun tavba qilishga yoʻl bermaydi. Shuning uchun u oʻz soʻzida qatʼiy turadi va aytgan soʻzlari uchun shayx huzurida tavba qilishni istamaydi.

Koʻrinadiki, gʻazal shoirning oʻz davri, zamonasi, undagi mavjud holatlar, shu muhitdagi turli nomunosib kimsalarning faoliyatlariga qarshi qaratilgan tanqididir.

Navoiyning zamondoshlaridan noroziligi uning umuman davrondan noroziligining bir qismi hisoblanadi. Uning tasavvurida davr ahlidagi tuban xislatlarning asosiy manbai davroning-charxning oʻzidir. Hatto bulbulga nisbatan jafakor boʻlgan gulning oʻzi ham charxning zulmidan omon qolmagan.

Dema bulbul zulmiga gul bogʻlamish bel goʻyo,
Charx zulmidin oning ham bogʻlagʻon zunnori bor.

Alisher Navoiyning ilk devonidagi davr va davr ahlidan shikoyat motivi tasodifiy hol boʻlmay, shoirning jamiyat va zamondoshlari haqidagi idealining unga nomunosib boʻlgan hayotiy voqelik bilan toʻqnashuvi natijasida yuzaga kelgan izchil xususiyat hisoblanadi. Shoirning bir qator gʻazallarida zamon va zamon kishilari haqidagi fikr sheʼrning boshidan emas, balki oxirgi baytlardan birida (koʻpincha oxirgidan oldingi baytda) bayon qilinadi. Boshqa mavzudagi gʻazal tarkibida birdan ana shunday mazmundagi baytning paydo boʻlishi lirik chekinish xarakterida boʻlib, bir qarashda boshqa baytlar bilan bogʻlanmaganday tuyuladi. Biroq bunday holat Navoiy gʻazallarida izchil xususiyatlardan biri boʻlib, shoir xuddi shunday ruxdagi baytni olib kirish uchun dastlabki baytlarda holat yoxud voqealar tasviri orqali ruhiy zamin hozirlaydi.

Bir qator sheʼrlarda shoirning umumiy munosabati yor, agʻyor va ahli zamondan norozilik shikoyat tarzida namoyon boʻlib, «yor» soʻzi keng maʼnoda ishlatilsa, bir guruh gʻazallarda ana shu munosabat ishqiy motivlar bilan bogʻlangan holda keladi va tasvir jarayonida hayotiy zamanga ega boʻlgan haqqoniy tuygʻu va mulozhazalar birinchi oʻrinda turadi.

Zamona ahligʻa garchi oʻyunchiliqdur ish,
Yengar ham oxir alarni zamonaning oʻyuni.

Baytda zamonasozlik nayrangi, shaxsiy gʻarazni koʻzlab zamonga moslashish holati qoralangan. Navoiy buni oʻz nomi bilan «oʻyunchiligʻ» deb ataydi. Biroq bunday oʻyunchilikni yengib,

«o'yunchi»larni zabun etadigan boshqa bir katta o'yin bor. Bu – zamonaning o'yini. Inson ko'pincha bu shafqatsiz o'yindan o'zini chetga olishdan ojizlik qiladi va dunyoparastlikda qo'li balandligini ko'z-ko'z qilishni istaydi. Shoir bu haqiqatni mahorat bilan misralar mohiyatiga singdira olgan. Baytda «o'yun», «zamona» so'zlarini takrorlash orqali takrir san'ati yaratilgan.

Dahr bog'inda necha kunkim tiriksan, aytqil

Kim, yana topmoq emas, ma'lum bu bo'ston kabi.

Navoiy tasviricha, tiriklik ayshi, avvalo, nafsni ruhga taslim etish, ishq, ma'rifat, go'zallik nuri bilan ko'ngilga ziynat berishdir. Shundagina inson dunyoni fath etish uchun lashkar tortmoq «sipoh gardi g'uborig'a» arzimastligini ham, odamlar orasidagi bir fursatlik nifoqu janjallar asrlarga cho'zilgan umr farog'atini butkul yo'qqa chiqarish ehtimolini anglab yashaydi:

Yuz qarn olam ahli apo aylamak nishot,

Bir dam alar nifoqu niqorig'a arzimast.

Navoiyning axloqiy-didaktik qarashlari. Shoir she'rlarida mamlakatda farovonlikka erishmoq, osoyishtalik o'rnatmoq, el-ulusni baxtiyor ko'rmoq uchun nimalarga e'tibor bermoq lozimligini ko'rsatib beradi. Nafs, manmanlik, zulm, hirs, behuda intilishlarga barham bermoq yo'li bilangina elni shod, mamlakatni obod qilish mumkin deb hisoblaydi:

To hirsu havas xirmoni barbod o'lmas,

To nafsu havo qasri baraftod o'lmas.

To zulmu sitam joniga bedod o'lmas,

El shod o'lmas, mamlakat obod o'lmas.

Shoir nazdida el qalbidagi hirsu havas xirmoni yelga sovurilmasa, nafs, kibru havo qasri barbod bo'lmasa, zulmu sitam joniga qattiq sitam berib, uni yo'qotmoq shart bo'lsagina el ko'ngli shod, mamlakat obod bo'ladi. Bu she'r faqatgina Navoiy ijtimoiy-siyosiy qarashlari ifodasi bo'lgina qolmay, undagi obrazli ifodalar, poetik g'oyaning yuksak san atkorlik bilan tasvirlangani uchun ham alohida diqqatga molikdir.

Navoiy jamiyat kishilari haqida so'z yuritar ekan, ularni yuksak fazilatlar e'lon qilishlarini orzu qiladi. Quyidagi qit'ada shoir bu haqda shunday deydi:

Uch kishidin uch ish yomon ko'rinur,

Sanga arz aylay ahli dunyodin:

Shohdin tundlig', g'anidin buxl,

Molg'a maylu, hirs donodin.

Ma'lumki, jamiyat taraqqiyoti, mamlakat obodonligi, el-yurt osoyishtaligida uch kishining o'rni alohida ajralib turadi. Bular: shoh, badavlat va dono insonlardir. Shoh o'zining adolatli siyosati, badavlat kishi o'zining sahovati, dono esa oqilona qarashlari, ezgu niyati bilan e'tiborga molikdir. Agar ulardagi bu sifatlarga putur yetsa mamlakat tanazzulga yuz tutishi muqarrardir. Shoirning yuqoridagi baytlarida xuddi shu masalaga urg'u berilgan. Shohdagi g'azab, davlatmanddagi baxillik, qizg'anchilik, donodagi mol-dunyoga hirs qo'yish singari illatlar dunyodagi eng yomon ish sifatida baholanadi.

Davrondan, zamon ahlidan shikoyat motivlari shoir fardlarida aforistik tarzda ifodalangan:

Ablah ani bilki. olamdin baqo qilg'ay tama',

Ahmoq ulki. olam ahlidin vafo qilg'ay tama'.

Shoir tasviricha, dunyodan mangulik, abadiylik tilagan kishi ablah, olam ahlidan vafo istagan kishi ahmoqdir. Zero, dunyo abadiy bo'lmaganidek, olam ahlida ham vafo yo'qdir. Bunda hayotning o'tkinchiligi, inson yashashi uchun berilgan muddatni ezgu ishlarga sarf etishi haqidagi umumlashmalar shoirona tasvirlangan.

Ko'rinadiki, bunday she'rlarida shoirning hayot, inson, davr haqidagi qarashlari uzoq kuzatish va mushohadalari natijasida hosil bo'lgan xulosalar tarzida berilgan. Bunday o'rinlarda yuksak ma'naviy poklik, axloqiy yetuklik ulug'lanib, zamondoshlarini bu sifatlarning aksi bo'lgan nuqsonlardan holi bo'lishlari haqidagi ba'zi bir mulohazalari ham ma'lum darajada o'z aksini topgan.

Navoiy lirikasi badiiy xususiyatlarining ayrim jihatlari. Navoiy yetuk lirik shoirdir. U mumtoz she'riyatni nafaqat mavzu va g'oya jihatdan, balki badiiy jihatdan ham yangi taraqqiyot pog'onasiga ko'targan ustoz san'atkordir. Navoiy lirikasining fazilatlaridan biri shundaki, u she'rning mazmuniga monand shakl yaratdi. U lirikaning xilma-xil janrlarida she'rlar bitib, bu janrlar takomiliga katta hissa qo'shdi. Insonning ruhiy kechinmalari, murakkab his-tuyg'ularini yoritishda xilma-xil tasvir usullari, tasviriy vositalariga murojaat qildi, rang-barang obrazlar, peyzaj va portret tasvirlari yaratdi. xalq og'zaki ijodi xazinasidan ijodiy foydalandi.

Shoir lirikasida g'azal alohida o'rin tutadi. Ular orasida 7, 9, 11 baytli she'rlar ko'pchilikni tashkil qildiki, bu asosiy mazmunning taqozosi bilan tanlangan.

Navoiyning muxammas, musaddas, musamman janrlaridagi she'rlari o'z g'oyaviy-badiiy xususiyatlari bilan g'azallari, a yaqin

turadi. U Lutfiy va Husayniyning ayrim gʻazallari bilan birga oʻz gʻazallariga ham muxammas va musaddaslar bogʻlaydi.

Shoir devonida muhim oʻrin tutgan qitʼalarning koʻpchiligi ikki baytdan iborat boʻlgani holda, mazmun taqozosi bilan gʻazal hajmiga teng (7–11 baytli) qitʼalar ham uchraydi.

Ijodkor biron kattaroq hodisa, voqea munosabati bilan vujudga kelgan murakkabroq his-tuygʻularini ifodalashda lirik turning yirik hajmli janrlariga murojaat etib, qasida, soqiynoma, tarjiʼband va tarkibbandlar bitadi.

Lirik sheʼrning kompozitsiyasi masalasida ham Navoiyning novatorligi, lirika taraqqiyotidagi xizmati diqqatga sazovor.

Umuman, shoir mavzu va gʻoya jihatdangina emas, obrazlar, lavhalar, tasviriy vositalar bilan ham lirik sheʼriyatni hayotga, insonning qalbi va hissiyotiga yaqinlashtiradi. U sheʼriyatda bolalarning oʻyinidan davlat siyosatigacha, oddiy kundalik turmush detallaridan tabiat hodisasigacha murojaat etib, yangidan-yangi obraz va manzaralar yaratadi.

Navoiy lirikasining badiiy qimmati, shoir sanʼatkorligining oʻziga xos qirralari uning badiiy tasvir vositalaridan foydalanishda yana ham yaqqol namoyon boʻladi. Shoir devonlarida yuzdan ortiq maʼnaviy, lafziy hamda mushtarak sanʼatlar mavjud boʻlib, ularning aksariyati yangi-yangi maqsadlarda faol ishlatilgan. Shoir tadrij, tashbeh, istiora, mubolagʻa, tazod, tanosub, husni taʼlil, tajohilu orif, laf va nashr, talmeh, tajnis, iyhom, rujuʼ, takrir va boshqa badiiy sanʼatlardan mahorat bilan foydalanadi. Ana shulardan ayrimlari misolida Navoiy badiiy tafakkurining qudrati haqida tasavvur hosil qilish mumkin.

Shoir sheʼriyatida eng koʻp qoʻllanilgan sanʼatlardan biri bu tashbehdir. Unda tashbehga xos deyarli barcha jihatlar (9 ta xili: sareh, mashrut, tafzil, aks, muzmar, tasviya, musalsal, kinoya, muʼkad) toʻliq namoyon boʻladi. Navoiy tashbehning turli koʻrinishlari muvaffaqiyat bilan ishlatilgan yuzlab baytlar yaratibgina qolmaydi, ayni zamonda, u bu sanʼatning yangi imkoniyatlarini ochadi, ulardan muhim gʻoyalarni fodalash uchun foydalanadi.

Sanʼatkor lirikasida yangi mohiyat kasb etgan anʼanaviy sanʼatlardan biri tazoddir. Tazod Navoiy sheʼrlarida ruhiy holat, vaziyat va kechinmalaridagi ziddiyatlarni ifodalashda keng qoʻllanilgan. Shoir bu usul orqali oʻz gʻoyaviy maqsadini, tasvirning ichki mohiyatini mukammalroq yoritadi. Masalan:

Tongg'a solma va'dai vaslingni bore bu kecha,
Kim meni o'lturgusi tong intizori bu kecha.

Choklik jon qolur o'tu suv aro,
Chun mayoluda bo'lur ul ikki lab.

Birinchi baytda oshiqning intilishi, xohishi bilan mavjud imkoniyat o'rtasidagi ziddiyat tong va kecha tashbehi orqali aks etgan bo'lsa, keyingi baytdagi tazod lirik kahramonning ziddiyatli kechinma va kayfiyati tasviri asosida yuzaga kelgan. Shoir ma'shuqa labini qip-qizil cho'qqa, lablardagi may yuqini esa o't ustiga quyilayotgan suvga o'xshatgan. O't bilan suv esa bir-biriga zid. Ularni aloqaga kiritish tazod san'atini hosil qilgan. Shunga parallel holda lirik qahramon ham qarama-qarshi kayfiyatga tushadi, uning tili bilan aytganda, joni «o't bilan suv orasida» qoladi. Oshiqning bu holati tazod vositasida ta'sirchan yaratilgan.

Donish ahli kitfasida kelturur nodonni charx,
Fikri yo'qkim, rost kelmas bu aning mezonida.

Ushbu baytda tazod davrning insoniy ideal va axloqqa zid bo'lgan muhim xususiyatlaridan birini ko'rsatishga xizmat qilgan. Bunda donish va nodon bir-biriga zid qo'yilib, falakning ishi donishmand va nodonlarni yonma-yon yaratish ekanligi, buni inkor etish mumkin emasligi haqidagi hayotiy mantiq badiiy ifodalanadi.

Navoiyniyag g'azallarida ranglarning ramziy talqini keng qo'llanilgan. Bunda tasvir faqat bir rang bilan borliq holda boradi. She'rdagi detallar ham ana shu rangdan ko'zda tutilgan ramziylikka, shoirning maqsadiga bo'ysundiriladi. Lirik qahramon xarakteri ham goh umumiy fonda, goh parallel ravishda ochila boradi. Navoiygacha bo'lgan fors she'riyatini oladigan bo'lsak Ahmadi Jomiyning «Chahor pari»si tarkibida qizil rang bilan bog'liq ikkita g'azal mavjud. Xusrav Dehlaviy va Hasan Dehlaviy she'rlari orasida ham bittadan «safed» (oq) radifli g'azal uchraydi. Bularda tasvirning izchilligi ma'lum darajada radifning talabi bilan bog'langan.

Shoirdan oldingi davrdagi turkiy shoirlar ijodida bu tipdagi g'azallar uchramaydi. Navoiy devonlarida esa bunday g'azallarning o'nlab go'zal namunalarini ko'ramiz. Adabiyotshunos Y.Ishoqov ma'lumotlariga ko'ra «Xazoyin ul-maoniyy»da tasvir boshidan oxiriga qadar izdihol rang bilan bog'liq holda yaratilgan 31 g'azal uchraydi. Shundan, «J'aroyib us-sig'ar»da 9 ta, «Navodir ush-shabob»da 7 ta, «Badoye' ul-vasat»da 8

ta, «Faboyid ul-kibar»da 7 tasi oʻrin olgan¹. Yosh tadqiqotchi S.Oʻtanova Navoiy gʻazalliyotida rang simbolikasini oʻrganishga bagʻishlangan tadqiqotida shoirning «Xazoyin ul-maoniy» devoni tarkibidagi gʻazallarning u yoki bu oʻrnida qoʻllanilgan rang maʼnosidagi soʻzlarni imkon qadar hisoblab chiqadi. Tadqiqotchi keltirgan jadvalga koʻra shoir gʻazallarida qora rang 544, qizil rang 521, koʻk rang 164, oq rang 127, sariq rang 104 oʻrinda keltirilgan². Shoir gʻazallarida tabiatda inson nazari ilgʻab oladigan ranglarning koʻpchiligi qamrab olingan. Navoiy yaratgan obrazlar takomilida rang bilan bogʻliq ramziy ifodalar muhim rol oʻynagan. Rang shoir gʻazallarida mahoratini belgilovchi omillardan biridir.

Shabobning havasidan soqolni rang etma,

Oqorsa sabza, koʻkarmak yana ne imkondur.

Shoir bunda keksalikni boʻyniga olmay, yigitlik davrini qoʻmsab, soqolini boʻyashga tutingan kishiga quriyotgan maysa qayta koʻkarmaganidek, soqolini qoraga boʻyagan bilan soch oqora boshlaganini kinoya tarzida aytadi. Navoiy bu oʻrinda falsafiy ruh bilan yoʻgʻrilgan hayotiy xulosalar chiqaradi. Unda Navoiyona tafakkurga xos mantiqiylik, kichkina bir detal orqali fikrlarning bogʻlangan silsilasini hosil eta bilish xususiyati sezilib turadi.

Yaraqon dafʼi sarigʻ jins qilur, turfa koʻrung-

Kim, boʻlur tegsa yuzum toʻnigʻa bisyor sarigʻ.

Ota-bobolarimiz sariq rangni sariq kasaliga (bu kasallik Navoiyda yaraqon shaklida uchraydi – taʼkid bizniki. T.M.) davo deb hisoblab kelishgan. Shuning uchun bemorga sariq rangli kiyim kiydirilib, u yotgan xonani sariq rangli buyumlar bilan jihozlashgan. Biroq shoirning lirik qahramoniga sariq rang shofa bermaydi, aksincha, maʼshuqaning sariq toʻni uning dardini yanadaj olishiga sabab boʻladi.

Navoiy gʻazallarida oshiq va maʼshuqa qiyofasini, ruhiy olamini yoritishda ham rang tasviri keng qoʻllaniladi.

Yuzung shahidlari tufrogʻin sovurmish yel.

Bukim bulut koʻrunur koʻkta har taraf gulgun.

Baytda maʼshuqa yuzining qizil ekanligi aytilmasa-da, «gulgun» soʻzi bevosita shunga ishoradir. Unga koʻra yorning gulgun yuzini koʻrgan osʻ q shunchalik shaydo boʻʼadiki, oxirda ishq yoʻlida shahidlik darajasiga yetadi. Ishq otashi oshiq yotgan tuproqni ham yondirib kul

¹ Bu haqda qarang: Ishoqov Y. Navoiy poetikasi – T.: «Fan», 1983. – B. 124.

² Oʻtanova S. Alisher Navoiy gʻazalliyotida rang simbolikasi. Filologiya fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan dissertatsiya avtoreferati – T., 2007. – B.11.

qiladi, shamol esa bu tuproqni sovurib, osmonu falakka ko'taradi. Bunda «gulgun» ramzi orqali yorning yuzi qizil ekanligi, qizil yuzlilik go'zallikning eng muhim belgilaridan biri ekanligi oydinlashadi. Ishq dardi chin oshiqlikni shahidlik martabasiga yetkazishi obrazli holda ko'kda bulutlarning qizil bo'lishi orqali ifoda etilgan. Umuman, Navoiy she'riyatidan bunday misollarni ko'plab keltirish mumkin.

Shoir lirikasiga ruh bag'ishlagan, uning uslubining xalqchilligini boyitishda muxim rol uynagan omillardan biri xalq jonli tilida davrlar mobaynida shakllanib, sayqal topgan maqol va iboralarning keng qo'llanilishidir. Maqol va matallardan foydalanish mumtoz she'riyatda irsoia – masal san'ati deb yuritiladi.

Alisher Navoiy she'riyatidagi xalq ijodi an'analarini o'rgangan adabiyotshunos M.Hakimovning ma'lumotiga qaraganda ulug' mutafakkirning she'riy va nasriy, tarixiy va ilmiy asarlarida uch mingdan ziyod xalq maqoli, ta'birlari, hikmatlari mujassamlashgan¹. Bu bir tomondan, shoirning xalq ijodi va an'analarini juda chuqur bilishini, ikkinchi tomondan esa uning xalq hayotiga naqadar yaqin bo'lganligini ko'rsatadi. Xalq hikmatlaridan ba'zilar Navoiygacha va Navoiy davri o'zbek mumtoz shoirlarining ijodida uchrasa-da, deyarli asosiy qismini shoir birinchi marta jonli tildan o'z ijodiga ko'chirib tarix sahifalariga yozdi va kelgusi avlodlarga meros qilib qoldirdi.

«*Xazoyin ul-maoniy*» lirik kulliyoti tarkibida 500 ga yaqin maqol va xalq ta'birlari qo'llangan. Unda shoir maqol va hikmatli so'zlarni turli xil ko'rinishlarda ishlatadi. Ko'pgina o'rinlarda maqol yoki hikmatli so'z asarga shunday singdirib, yedirib yuboriladiki, bu shoirning aytmoqchi bo'lgan g'oyasini, maqsadini ifodalashga yordam beradi.

Shoir maqollarni rang-barang uslubda ishlatib, asarga shunday singdirib yuborganki, ko'p o'rinlarda o'sha maqol yoki hikmat aytmoqchi bo'lgan g'oya va maqsadni g'oyat muxtasar bir shaklda yorqin ifoda etadi.

Orazin ko'rdim nihon ashk ayladi sirrimni fosh,

«Yoshurun qolmas o'g'urluq uy arokim bo'lsa yosh».

«*Bolali uyda sir turmaydi*», «*Bolali uyda o'g'rilik yotmas*» kabi maqollar orqali xalq yosh bolaning oldida oiladan tashqariga chiqmasligi lozim bo'lgan sirli gaplarni gapirmaslik lozim ekanligini ta'kidlaydi. Shoir ushbu maqolni nihoyatda san'atkorlik bilan qo'llaga ki, bir tomondan oshiqning ruhiy holatiga xalq maqolini paralell qo'yi n orqali o'z fikr-muloqazasini xalq so'zi bilan tasdiqlagan, ikkinchidan, ko'z

¹ Hakimov M. Alisher Navoiy lirikasi va xalq og'zaki ijodi – T.: «Fan», 1979.

yoshi (ashk) va yosh (bola) omonim soʻzlaridan foydalanib tajnis vositasida har ikkala «yosh»ning ham vazifasi sirni oshkor qilishdan iborat ekan, demoqchi boʻladi.

Umuman, shoir qoʻllagan maqol va matallar sheʼr taʼsirchanligini oshirib, fikrni aniq va ravshan ifodalashga yordam bergan.

Alisher Navoiy sheʼriyati yuksak badiiyati, gʻoyaviy mazmunining kengligi, falsafiy umumlashmalarga boyligi bilan alohida qimmatga egadir. Uning sanʼatkorlik mahorati asrlar osha ijodkorlar uchun mahorat maktabi rolini bajarib kelmoqda.

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar

1. Alisher Navoiy ijodida qaysi mavzular yetakchi oʻrin tutgan?
2. Shoir insonning maʼnaviy kamoloti haqida nimalar degan?
3. Navoiy lirikasida davr va zamonga munosabat qanday aks etgan?
4. Shoirning odob-axloq haqidagi qarashlari koʻproq qaysi janrlardagi sheʼrlarida ifodalangan?
5. Bir sheʼr tahlili misolida Navoiyning badiiy mahorati haqida gapiring.
6. Shoir ijodida koʻp uchraydigan sheʼriy sanʼatlar qaysilar? Misollar keltiring.
7. Shoir lirikasida xalq maqollari qanday shakllarda qoʻllanilgan?

Adabiyotlar

1. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar toʻplami. 20 jildlik. T.3. Gʻaroyib us-sigʻar. – T.: «Fan», 1988; T.4. Navodir ush-shabob. – T.: «Fan», 1989; T.5. Badoyeʼ ul-vasat. – T.: «Fan», 1990; T.6. Faboyid ul-kibar. – T.: «Fan», 1990.

2. Mallayev N.M. Oʻzbek adabiyoti tarixi. K.1. – T.: «Oʻqituvchi», 1976.

3. Oʻzbek adabiyoti tarixi. Besh jildlik. J. 2. – T.: «Fan», 1977.

4. Shayxzoda M. Asarlar. 6 jildlik. J. 4. – T.: Adabiyot va sanʼat, 1973.

5. Ishoqov Yo. Navoiy poetikasi. – T.: «Fan», 1983.

6. Hacqulov I. Tasavvuf va sheʼriyat. – T.: Adabiyot va sanʼat, 1991.

7. Hayitmetov A. Navoiyxonlik suhbatlari. – T.: «Oʻqituvchi», 1993.

8. Komilov N. Tasavvuf. K.1. – T.: «Yozuvchi», 1996.
9. Hayitmetov A. Adabiy merosimiz ufoqlari. – T.: «O‘qituvchi», 1997.
10. Hayitmetov A. Ilk Navoiyshunoslar // Navoiyga armug‘on. K.2. – T.: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi, 2000. – B. 7–15.
11. Navoiyga armug‘on. Ilmiy to‘plam. H.Homidov tahriri ostida. Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006.
12. Komilov N. Tafakkur tuhfalari // Navoiyning ijod olami. Maqolalar to‘plami. – T.: «Fan», 2001. – B. 16–27.
13. Homidiy H. Har jabhada sarkor // Navoiyga armug‘on. K.5. – T.: 2006. – B. 50–54.
14. Vohidov R., Eshonqulov H. O‘zbek mumtoz adabiyoti tarixi. – T.: O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg‘armasi, 2006.
15. Haqqulov I. Navoiyga qaytish. – T.: «Fan», 2007.
16. Qayumov A. Asarlar. J.2. – T.: MUMTOZ SO‘Z, 2008; J.4. 2009.

BUYUK «XAMSA»NING YARATILISHI

Sharq adabiyotida xamsachilik an‘analari. Alisher Navoiyning adabiyotimiz tarixidagi ulkan xizmatlaridan biri bu uning «Xamsa» yaratishidir. «Xamsa» yaratish orqali Navoiy o‘zbek xalqining epik mahoratini birinchi bo‘lib keng va to‘la namoyish qila oldi va turkiy tildagi adabiyotni dunyodagi eng yetuk adabiyotlardan biri ekanligini isbotlab berdi.

Shoir «Xamsa» yozish g‘oyatda murakkab va mas‘uliyatli ish ekanligini yaxshi bilardi. U jamiyat va xalq hayotidagi muhim masalalarni ifodalash uchun epik janrga murojaat qilish zarur deb hisoblaydi. Epik janr esa Navoiy davridagi adabiy hayotda dostonchilikdan iborat edi. Dostonchilik haqida gap borganda shoir uni ko‘pincha «masnaviy» deb ataydi¹.

Nizomiy Ganjaviy boshlab bergan xamsachilik undan keyin adabiy an‘anaga aylanib ketgan edi. Bu an‘anani hindistonlik Amir Xusrav Dehlaviy muvaffaqiyatli davom ettirgan.

Xamsachilik an‘anasi ayniqsa XV asrning ikkinchi yarmida rivojlandi. «Xamsa» yozish shoirdan katta talant, ko‘p hayotiy va adabiy bilim, zo‘r g‘ayrat va matonat talab qilar edi. Ko‘plab shoirlar Sharqdagi bu an‘anani davom ettirib, «Xamsa» yozishga harakat qilishgan.

Bulardan faqat ayrimlarigina muvaffaqiyatga erisha olishgan. Navoiy o'z asarlarida «Xamsa» yaratishga harakat qilgan shoirlardan ayrimlarining nomlarini keltirib o'tadi. Shulardan biri – Mavlono Kotibiydir. Navoiy u haqda «Majolis un-nafois» da shunday deydi: «Oxiri umrida «Xamsa»g'a tatabbu' bunyod qildi va anda da'volar zohir qilibdur. Go'yo bu sababdin itmomig'a tavfiq topmadi»¹. Ko'rinadiki, Mavlono Kotibiy «Xamsa» yaratishga harakat qilgan, ammo uni nihoyasiga yetkaza olmagan. Navoiy «Nasoyim ul-muhabbat»da Mavlono Ashraf haqida so'z yuritir ekan. «Xamsa» ustida uzoq yillar mehnat qilganini va nihoyat uni yozib tugatganini aytib, shunday deydi: «... Ko'prak avqotida «Xamsa» nazmig'a o'tkarur erdi. Oqibat ul-amr ul mutabarrak kitob itmomig'a musharraf bo'lurg'a tavqif topti»². Shoir Mavlono Ali Ohiy «Xamsa»ning bir necha dostonlariga javob tarzida doston yaratganligini keltirib o'tadi. Mavlono Fasih Rumiy Nizomiyning «Maxzan ul-asror» iga javob yozganligini aytadi.

Ko'rinadiki, Navoiyga zamondosh bo'lgan ko'plab shoirlar xamsachilik an'anasini davom ettirishga urinishgan, ammo turli sabablarga ko'ra ulardan ayrimlari bizgacha yetib kelmagan, ayrimlari esa mukammal darajadagi «Xamsa» yarata olishmagan. Sharq adabiyoti tarixida Nizomiy Ganjaviy boshlab bergan bu an'anani davom ettirgan shoirlardan Xusrav Dehlaviy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiylargina buyuk xamsanavis sifatida e'tirof etilgan va asarlari bizgacha yetib kelgan.

Nizomiy Ganjaviy (1141–1205) «Xamsa»si «Panj ganj» (1173–1201) («Besh xazina») deb ataladi. Nizomiy «Panj ganj»i tarkibiga kiruvchi dostonlar quyidagicha nomlanadi:

1. «Maxzan ul-asror» («Sirlar xazinasini»).

2. «Xusrav va Shirin».

3. «Layli va Majnun».

4. «Haft paykar» («Yetti go'zal»).

5. «Iskandarnoma». Bu doston «Sharafnoma» va «Iqbolnoma» singari ikki dostonidan iborat.

Ikkinchi buyuk xamsanavis **Xusrav Dehlaviy** (1253–1325) «Xamsa» si quyidagi dostonlarni o'z ichiga oladi:

1. «Matla' ul-anvor» («Nurlarning boshlanmasi»).

2. «Xusrav va Shirin».

3. «Majnun va Layli».

¹ Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 20 to'mlik. T. 13.–T.: «Fan», 1997. – B. 15

² Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 20 to'mlik. T. 17.–T.: «Fan», 2001. – B. 477.

4. «Hasht bihisht» («Sakkiz jannat»).
5. «Oynai Iskandariy» («Iskandar oynasi»).

Xamsanavislik tarixidagi uchinchi buyuk siymo **Abdurahmon Jomiy** (1414–1492) dir. U anʼadan chekinib, yeti doston yaratib, uni «Haft avrang» («Yeti taxt») deb atagan. «Haft avrang» asari quyidagi dostonlardan iborat:

1. «Silsilat uz-zahab» («Oltin zanjir»).
2. «Salomon va Absol».
3. «Tuhfat ul-ahror» («Nuroniylar tuhfasi»).
4. «Suhbat ul-abror» («Taqvodorlar tasbehi»).
5. «Yusuf va Zulayho».
6. «Layli va Majnun».
7. «Xiradnomai Iskandariy».

Alisher Navoiy «Xamsa»si tarkibiga kiruvchi dostonlar quyidagicha nomlangan:

1. «Hayrat ul-abror» («Yaxshi kishilarning hayratlanishi»).
2. «Farhod va Shirin».
3. «Layli va Majnun».
4. «Sabʼai sayyor» («Yeti sayyora»).
5. «Saddi Iskandariy» (Iskandar devori»).

Nizomiy, Dehlaviy, Jomiylar bu asarlarini fors-tojik tilida yaratgan boʻlsalar, Navoiy «Xamsa»ni turkiy tilda yozishni oʻz oldiga maqsad qilib qoʻyadi va bu vazifani muavvafaqiyat bilan ado etadi.

Navoiyning xamsanavislik tarixida tutgan oʻrni. Navoiy yigʻitligida Sayyid Hasan Ardasherga yozgan maktubidayoq oʻzida epik asarlar yaratishga ham qobiliyat mavjudligi, agar astoydil kirishsa «Shohnoma» va «Xamsa» tipidagi asarlarni qisqa muddatda yarata olishi mumkinligini fahriya usuli bilan bayon qilgan edi. 50 ming misradan ortiq hajmdagi oʻz «Xamsa»sining birinchi dostoni «Hayrat ul-abror»ni 1483 yilda yozila boshlab, oxirgi dostoni – «Saddi Iskandariy»ni 1485 yilda tugallagan. Bu vaqtda Navoiy rasman vazirlikdan isteʼfo bergan boʻlsa ham, ammo davlat ishlarida eng martabali kishi sifatida ishtirok etar, Sulton Husayn Boyqaro saroyidagi eng nufuzli insonlardan biri hisoblanar edi. U davlat amaldori sifatida odamlarning kundalik arzu dodlarini eshitish, ularga yordam berish bilan bir qatorda xayrli binolar qurish, madaniy hayotga doir masalalar bilan ham kecha-yu kunduz shugʻullanar edi. Shunga qaramay, «Xamsa»dek buyuk asarni shunday bir qisqa muddatda tugallash Navoiydagi noyob epik qobiliyatdan darak berar edi.

Navoiyning faqatgina «Xamsa» yozishga ketgan vaqtning oʻzini hisoblaganda, olti oyga bormas ekan. Bu esa Navoiyning tengi yoʻq isteʼdod egasi ekanligini yana bir bora dalilidir.

Navoiy «Xamsa»sining gʻoyaviy yoʻnalishi. Navoiy «Xamsa»si besh mustaqil dostonni oʻz ichiga olgan holda, yaxlit birlikka, umumiy bir gʻoyaviy-badiiy yoʻnalishga, umumiy maqsadga ega boʻlgan asardir.

«Xamsa» dostonlarining bosh gʻoyalari insof va adolatni, imon va eʼtiqodni, insoniy poklik, mardlik va insonparvarlikni, xalqparvarlik, vatanparvarlik va ilm-maʼrifatni, mehr-muhabbat va vafodorlikni, hayot va goʻzallikni, doʻstlik va sadoqatni, toʻgʻrilik va halollikni madh etish, zulm va adolatsizlikni, nafsni, hiyonat va aldamchilikni, jaholat va maʼrifatsizlikni, talonchilik va bosqinchilikni qoralash, keskin fosh etishdan iboratdir. Bu gʻoyalar «Xamsa»ning barcha dostonlarida oʻz ifodasini topgan. «Xamsa»dagi bosh qahramonlar ham ana shu gʻoyalardan kelib chiqib yaratilgan.

Navoiy har bir dostonida yangi bir hayotiy masalani qoʻyib, badiiy hal etish bilan birga, har bir dostoni uchun oʻziga xos shakl ham izladi va topdi. Bu maʼlum maʼnoda anʼanaviy xususiyatlarga ega boʻlsa ham, ammo mohiyat eʼtibori bilan yangi, oʻzbek adabiyoti nuqtai nazaridan esa tom maʼnoda novatorlik edi.

«Xamsa»ning birinchi dostoni «Hayrat ul-abror» (1483) falsafiy-didaktik doston boʻlib, uning syujeti va kompozitsion tuzilishi oʻziga xosdir. Asarda shoir oʻz fikr-mulohazalarini yigirmata maqolat va unga ilova qilingan yigirmata hikoyat vositasida ifoda etadi. Shoir dostonida hayotning falsafiy mohiyati, insonning hayotdagi oʻrni va ezgu insoniy fazilatlarini va bu fazilatlarining komil inson tarbiyasidagi ahamiyatini badiiy tasvirlaydi.

Shoirning «Farhod va Shirin» (1484) dostonida komil inson masalasi yetakchi oʻrin tutadi. Navoiy bu masalani ishq-muhabbat, insonparvarlik, vafo, sadoqat, ijodkorlik, xalqparvarlik, mehnatsevarlik, qahramonlik, ilm-hunar egallash singari gʻoyalar bilan uygʻunlikda yoritadi. Shoir shaxs taqdirini xalq, mamlakat taqdiri bilan, yuksak insoniy ideallar bilan bevosita bogʻliqlikda tasvirlaydi.

«Layli va Majnun» (1484) – ishqiy-fojiaviy doston boʻlib, unda shoir qahramonlar ishqiy sarguzashtlarini tasvirlash orqali shaxs erki masalasini yoritishga harakat qiladi. Bunda shoir qahramonlar maʼnaviy-ruhiy olamini, ruhiy tugʻyonlarini chuqur va taʼsirchan aks ettiradi.

«Sabʼai sayyor» (1484) – ishqiy-sarguzasht doston boʻlib, bunda shoir xalq ogʻzaki ijodiga xos hikoya ichida hikoya usulidan foydalanib,

ishq va oshiqlik muammosini o'rta tashlaydi. Dostondagi Bahrom va uning faoliyati misolida bu masala yoritiladi.

«Saddi Iskandariy» «Xamsa»ning yakunlovchi dostoni bo'lib, unda Navoiyning ijtimoiy-siyosiy ideali g'oyat keng tasvirlangan. Bu yer yuzida adolat va osoyishtalik o'rnatgan odil podsho, olim va mohir sarkarda Iskandar obrazi orqali gavdalantirilgan. Iskandar obrazini shoir yangicha idrok etib, u orqali adolatli shoh va mukammal jamiyat haqidagi ideal qarashlarini ifodalaydi.

Navoiy «Xamsa»sining o'ziga xos xususiyatlari quyidagilardan iborat:

Birinchidan, Navoiygacha yaratilgan «Xamsa»lar fors-tojik tilida yozilgan bo'lib, shoir ilk marotaba turkiy tilda besh dostonidan iborat buyuk asarni yaratishga muvaffaq bo'ldi.

Ikkinchidan, shoir o'z dostonlarida ulug' xamsanavislar madhiga alohida boblar ajratadi. Ularning Sharq adabiyoti taraqqiyotiga qo'shgan hissalarini munosib baholaydi. Navoiy o'zidan oldingi xamsanavislar ijodiy yutuqlarini, yuksak san'atkorligini e'tirof etgan holda ular dostonlarida uchraydigan nuqson va kamchiliklarni xolisona tanqid qiladi va o'zi bu kamchiliklarni takrorlamaslikka harakat qiladi. «Farhod va Shirin», «Sab'ai sayyor» dostonlaridagi Nizomiy va Xusrav Dehlaviylarning shu syujetdagi asarlari haqidagi fikr-mulohazalari buning dalilidir.

Uchinchidan, Navoiy xamsachilik an'analarini davom ettirar ekan, mavjud syujetlarga to'g'ridan-to'g'ri murojaat etmaydi. Shoir ularga ijodiy yondoshib, hayot mantig'iga mos holda qayta yaratadi.

To'rtinchidan, shoir dostonlari ijtimoiy hayot, o'z davri voqeligi bilan bevosita bog'liq bo'lib, ularda zamonning muhim muammolariga alohida e'tibor beradi. Navoiy dostonlarida davr ahli va zamondoshlarini qiynayotgan muammolarga muayyan darajada javob berishga harakat qilgan.

Beshinchidan, san'atkor dostonlarining kirish va yakuniy qismlarida temuriy hukmdorlar va shahzodalar ta'rifiga o'rin ajratilgan. Husayn Boyqaro va uning o'g'illarini shoir shunchaki madh etish bilan cheklanib qolmasdan, ularga davlat boshqarish ishlarida zarur bo'lgan yo'l-yo'riqlarni ham keltirib o'tadi. Ularni adolat va to'g'rilik bilan ish yuritishga undaydi.

Oltinchidan, Navoiy dostonlari yuksak badiiyat namunasi sifatida ham alohida ahamiyatga egadir. Ularda shoir qahramonlari ruhiyati tasviriga alohida e'tibor beradi. «Xamsa» dostonlarida mohirona

qo'llanilgan tasvir usullari, she'riy san'atlar Navoiyning nechog'lik mahorat egasi ekanligini yorqin dalillaydi.

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar

1. Sharq adabiyotidagi xamsachilik an'analari haqida ma'lumot bering.
2. Buyuk xamsanavislardan kimlarni bilasiz?
3. Navoiyning xamsachilik taraqqiyotidagi o'rni haqida gapiring.
4. Navoiy «Xamsa»sining yaratilish tarixi to'g'risida ma'lumot bering.
5. Shoir «Xamsa»sining o'ziga xos xususiyatlari nimalarda kuzatiladi?

Adabiyotlar

1. Mallayev N.M. O'zbek adabiyoti tarixi. K.1. – T.: «O'qituvchi». 1976.
2. O'zbek adabiyoti tarixi. Besh jildlik. J. 2. – T.: «Fan», 1977.
3. Komilov N. Tasavvuf. K.1. – T.: «Yozuvchi», 1996.
4. Hayitmetov A. Adabiy merosimiz ufqlari. – T.: «O'qituvchi», 1997.
5. Hayitmetov A. Ilk Navoiyshunoslar // Navoiyga armug'on. K.2. – T.: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi, 2000. – B. 7–15.
6. Navoiyga armug'on. Ilmiy to'plam. H.Homidov tahriri ostida. Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti, 2000-2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006.
7. Komilov N. Tafakkur tuhfalari // Navoiyning ijod olami. Maqolalar to'plami. – T.: «Fan», 2001. – B. 16–27.
8. Boltaboyev H. Mumtoz so'z qadri. Adabiy-ilmiy maqolalar. – T.: «Adolat», 2004.
9. Homidiy H. Har jabhada sarkor // Navoiyga armug'on. K.5. – T.: 2006. – B. 50–54.
10. Vohidov R., Eshonqulov H. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi. – T.: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi, 2006.
11. Haqqulov I. Navoiyga qaytish. – T.: «Fan», 2007.
12. Qayumov A. Asarlar. J.1. K.2. – T.: MUMTOZ SO'Z, 2008.

«HAYRAT UL-ABROR» DOSTONIDA NAVOIY IJTIMOY-AXLOQIY QARASHLARI IFODASI

«Hayrat ul-abror» dostonining yaratilish tarixi va tarkibiy tuzilishi. «Hayrat ul-abror» («Yaxshi kishilarning hayratlanishi») – «Xamsa»ning birinchi dostoni bo‘lib, unda falsafiy-ta’limiy, diniy-tasavvufiy masalalar ilgari surilgan. Doston buyuk xamsanavislar Nizomiyning «Maxzan ul-asror» («Sirlar xazinasi»), Dehlaviyning «Matla’ ul-anvor» («Nurlarning boshlanmasi»), Jomiyning «Tuhfat ul-abror» («Nuroniylar tuhfası») asarlariga monand tarzda yaratilgan. Doston 1483 yilda yozib tugallangan. Asar o‘zining janr xususiyatlari, tarkibiy tuzilishi bilan «Xamsa»ning boshqa dostonlaridan tubdan farq qiladi. Unda shoirning falsafiy, diniy-tasavvufiy, axloqiy-ta’limiy, ijtimoiy-siyosiy qarashlari bayon etilgan. Dostonda mavzu biror voqelikni hikoya qilish orqali emas, balki muallif fikr-mulohazalarini bayon etish asosida yoritiladi.

«Hayrat ul-abror» 64 bobdan iborat bo‘lib, 21 bobi muqaddima, 40 bobi – 20 ta maqolat va 20 ta hikoyat, masal, 3 bobi esa xotimadir. Dostonning asosini 20 ta maqolat tashkil etib, hikoyat va masallar ilova sifatida keltiriladi.

«Hayrat ul-abror» kirish qismining o‘zi ham bir necha bobdan iborat bo‘lib, dostonning umumiy g‘oyaviy-badiiy kompozitsiyasida katta va muhim o‘rin tutadi. Bunda bir hamd, to‘rt munojot, besh na‘t va uch hayratdan tashqari Nizomiy, Xusrav Dehlaviy va Abdurahmon Jomiy madhiga, so‘z ta’rifiga, mazmun va shakl birligi masalasiga, Sulton Husayn Boyqaro, shuningdek, Bahouddin Naqshband madhiga bag‘ishlangan maxsus boblar bor. Bu boblar Navoiyning dunyoqarashini, estetik prinsiplarini o‘rganish va aniqlashda g‘oyat katta ahamiyatga ega.

Dostonning muqaddimasida Allohga hamd, payg‘ambarga na‘t, to‘rt sahoba, Me‘roj kechasi ta’riflanadi. Dostoning bu qismi ta’rif-tavsifdangina iborat emas. Shoir bunda yuksak badiiy mahorat bilan dunyo va hayotning mohiyati, inson haqidagi qarashlarini ifodalaydi. Shoir Allohning buyuk va beqiyos go‘zalligini tasvirlaydi, uning yaratuvchilik qudratini ulug‘laydi. Avvali ham, oxiri ham o‘zida bo‘lmish Yaratuvchining husniga had yo‘q edi. Bu go‘zallikni o‘zida aks ettiruvchi ko‘zgular kerak edi.

Jilvai husnig‘a chu yo‘q erdi had,
Ko‘zgu kerak bo‘ldi anga beadam.

Ochti bu gulshanniki, rangin erur,
Har gul anga oynai chin erur.

Ko'k, quyosh, oy, yulduzlar, tabiat, dengiz, yer, butun borliq birin-ketin yaratilib, uning ko'zgusiga aylandi. Navoiy Yaratuvchi zotning buyuk mo'jizasi, san'atlar sohibi ekanligini qayta-qayta ta'kidlar ekan, badiiy tasvirda tabiat, koinotdan, ulardagi go'zallik manbalaridan mohir musavvir sifatida foydalanadi. Tabiat va koinotning betakror manzaralarini chizadi. Bu go'zallik, bu cheksiz borliqni vujudga keltirishdan maqsad inson edi. Chunki inson barcha mavjudot ichida eng barkamoli va ulug'idir.

Dostonning dastlabki munojotida Navoiy insonni ulug'laydi. Butun olam inson tufayli yuzaga kelganini shoir qat'iylik bilan ta'kidlaydi, odamiylik har narsadan ustun ekanligini zo'r mahorat bilan tasvirlaydi:

Muncha g'aroyibki, misol aylading.
Borchani mir'oti jamol aylading.
Ganjing aro naqd farovon edi,
Lek, boridin g'araz inson edi.

Shoirning uqtirishicha, inson Yaratuvchi uchun eng sevimli zot bo'lib, bu fikrlarini uchunchi, to'rtinchi munojotda yana davom ettiradi.

Barchasini garchi latif aylading,
Barchadin insonni sharif aylading.

Navoiyning keltirishicha, yaratilgan har bir mavjudot «gavhari oliy sifat»dir, ammo barchasidan go'zal va sharaflisi insondir.

«Hayrat ul-abror» maqolalarining g'oyaviy yo'nalishi. Dostonning asosiy mazmunini tashkil etuvchi maqolat va hikoyatlarda shoirning komil inson haqidagi axloqiy-ta'limiy, ijtimoiy-falsafiy qarashlari o'z aksini topgan. Dostondagi maqolatlarda komil inson haqidagi shoirning o'ylari o'z aksini topgan. Hikoyatlar esa maqolatlarda ilgari surilgan g'oyalarni asoslashga, ta'sirchanlikni oshirishga yo'naltirilgan.

«Hayrat ul-abror» maqolatlari quyidagilardir:

1-maqolat «Imon sharafida», 2-maqolat «Islom bobida», 3-maqolat «Salotin bobida», 4-maqolat «Xirqa kiygan riyokor shayxlar xususida», 5-maqolat «Karam vasfida», 6-maqolat «Adablilik odati to'g'risida», 7-maqolat «Qanoat bobida», 8-maqolat «Vafo bobida», 9-maqolat «Ishq o'ti ta'rifida», 10-maqolat «Rostliq ta'rifida», 11-maqolat «Ilm osmonining yulduzlardek baland martabaliligi haqida», 12-maqolat

«Qalam va qalam ahlari haqida», 13-maqolat «Bulutdek foyda keltiruvchi odamlar haqida», 14-maqolat «Osmon tuzilishidan shikoyat», 15-maqolat «Jaholat mayi haqida», 16-maqolat «Xunosasifat oliftalar haqida», 17-maqolat «Bahor yigitligining sofligi haqida», 18-maqolat «Falak g'amxonasi haqida», 19-maqolat «Xurosonning misli yo'q viloyati haqida», 20-maqolat «Maqsadning o'talغانligi haqida».

Bu maqolatlarda shoir o'zining yuksak insonparvarlik idealidan kelib chiqib, kishilarni adolatga, insofga, imonga, ilm-ma'rifat egallashga, qanoatga, razolat va jaholat botqog'idan yuqori ko'tarilishga, tamagirlikdan, riyokorlikdan ehtiyot bo'lishga chaqiradi.

Shoir imon – komillikning asosi ekanligini nazarda tutib, birinchi maqolatni imonga bag'ishlaydi. U haqiqiy insonlikning belgisi imon ekanligini aytadi. «Kimki jahon ahlida inson erur, Bilki nishoni anga imon erur» . Shundan keyin shoir shariatda har bir mo'min e'tiqod qilishi lozim bo'lgan oltita shartni tasvirlaydi. Bular Haqni bilmoq, farishtalar, Allohning kalomi bo'lgan ilohiy kitoblar, payg'ambarlar, qiyomat, qismatning haqligi. Bularga e'tiqod qilgan kishi albatta najot topishini aytadi.

Ikkinchi maqolat islom haqida bo'lib, unda shoir olamdagi xalqni najot ahli va halok guruhiga bo'linishini aytadi. Birinchi guruhga islom ahli, keyingisiga sanamlarga sig'inadigan kufr eli mansubligini ta'kidlaydi. «Kufr eli yo'l topti malomat sori, Zumrai islom salomat sori», - degan baytlardan keyin shoir musulmonchilikning bir nechta shartlari boriligini keltiradi. Ulardan birinchisi Allohning yagonaligi va Muhammad payg'ambarning uning elchisi ekanligini bilish, ikkinchisi namoz, uchinchisi zakot, to'rtinchisi ro'za, beshinchisi haj ziyoratiga borishdir. Bu shartlarni xolis ixlos bilan bajargan kishigina chin musulmon bo'lishi mumkin.

Navoiyning adolatli shoh haqidagi ideal qarashlari. Uchinchi maqolatda shoir sultonlar haqida yozadi. Unda sultonning fe'l-atvori, amal qilishi zarur bo'lgan vazifalar haqida to'xtaladi. Shoir podshohlarning yuksak maqomini tasvirlaydi. Podshohning ulug'vorligi falak avjidan ham o'tib ketgan, oy quyosh uning sha'niga nog'ora bo'lib chalinayotganini aytish bilan boshlaydi. Shoir fikrlarini davom ettirib, sultonning taxti mamlakat uchun abadiy baxt beshigi bo'lishi lozim, deydi. Shohning chodiri soyasida mamlakat quyoshi porlashi, boshi tufayli tojning martabasi yuqorilangani, taxt esa uning oyog'i tufayli aziz va mukarram bo'lganligini bir-bir tasvirlaydi. Navoiy sultonlarni yuksak mahorat bilan shunday ta'riflaydi:

Mehr bo'lib soyanishining sening,
Oy yuzida muhri nigining sening.

Mulki Sulaymon uza ishratnamoy,
Boshinga solmay ko'laka juz humoy.

Shoirning quyosh shohga soyabon bo'lishi, oy yuzidagi muhr uning uzugi o'rni ekani, Sulaymon davlatida ishrat qilishi, humo qushining boshiga soya solishi haqidagi fikrlari tasodifiy emas. Bu birinchidan, butun borliq Yaratgan mehribonlik bilan ato etgan hukmdorni olqishlamoqda. Yana bir jihatdan esa, tabiatdan olingan tasviriy ifodalar orqali obrazlilikni kuchaytirib, misralarni ta'sirchanligini oshirmoqda.

Shoir sultonlarni ta'riflar ekan, rostlik, xalollik, adolat bilan davlat boshqarishi amr etilganligiga alohida urg'u beradi.

Navoiy podshoh ham boshqalar kabi odam, hatto oddiy odamlarning ko'pidan u «ojizu afganda» ekanligini unutmasligini ta'kidlaydi. Shuning uchun shoh o'zini yorug' nuru, boshqalarni qora tuproq deb hisoblamasligi kerak. Shoh ham hamma qatori tuproqdan yaratilganini eslatadi. Sulton tashqi ko'rinishda boshqalar bilan teng bo'lsa ham, ammo hunar, bilim, aql, xushxulqlik, shirinso'zlik, adolat, insof, hayo, toat-ibodat va hokazolarda odamlarning ko'pchiligi shohdan ustunligini aytadi. Buni u doim esda tutishi kerak:

Bil munikim, sen dog'i bir bandasen,
Ko'pragidin ojizu afgandasen.

Ermas alar tufrog'u sen nuri pok,
Xilqat alarg'au senga tiyra xok.

Barcha javorih bila a'zoda teng,
Surati nav'i-yu hayloda teng.

Lek hunar ichra, kamol ichra ham,
Xulqi xushu lutfi maqol ichra ham,

Ham ravishi adlu ham insof aro,
Hilmu hayou bori avsof aro,

Shar' tariqida, ibodatda ham,
Haq yo'lida taqviyu toatda ham.

Sen tushubon yo'l nahajidin yiroq,
Ko'pragi sendin yurubon yaxshiroq.

Dostonda sulton mamlakat tinchligi, el-yurt faravonligi, osoyishtaligi uchun javobgar ekanligiga alohida urg'u beriladi. Shoir xalq qo'y podasi bo'lsa, podshoh cho'pon, mamlakat chaman bo'lsa, shoh bu chamanga qarovchi, suv beruvchi dehqon, mamlakat bog' bo'lsa u bog'bon, deydi. Bu bog' yoki chaman qurib qolsa undagi daraxtlar o'tinga aylanadi. Shuning uchun bu daraxt va gullarga suv quyib, obod qilish. zarur. Qo'y podasi qarovsizlik oqibatida bo'rilar tomonidan talansa, bo'rilarni haydash lozim. Poda qirilib, daraxtlar qurib ketsa bundan hech kimga naf yo'q ekanligini aytadi. Bunda shoir podshohlarni sergaklikka chaqiradi, xalq va yurt uchun mas'ulligini eslatadi. Podshohning vazifasi toj-taxt egas' bo'lish emas, balki xalq va mamlakatga g'amxo'rlik qilish Alloh tomonidan yuklatilganligini ta'kidlaydi.

Ko'rinadiki, Navoiy jamiyatda zulmni yo'q qilish birinchi navbatda shohga bog'liq deb hisoblaydi va samimiyat bilan uni insof va adolatga chaqiradi. Qilgan zulm-sitami bir kun o'ziga qaytishi mumkinligini aytib uni ogohlantiradi.

Yuksak insoniy fazilatlar tasviri. «Hayrat ul-abror» dostonida yuksak insoniy fazilatlar tasviriga alohida maqolatlar ajratiladi. Asarning beshinchi, oltinchi, yettinchi, sakkizinchi, to'qqizinchi, o'ninchi maqolatlarida karam, saxovat, adab, qanoat, ishq, vafo, rostlik, ilm haqida so'z yuritiladi. Bunda shoir bu ezgu sifatlarni ulug'lab, kishilarni baxillik, xasislik, ta'magirlik, yolg'onchilik, johillik singari chirkin illatlardan holi bo'lishlarini istaydi:

Buxl erur borchasifatdin xasis.

Lek saxo javhari asru nafis.

Shoir och bo'lmaganga dasturxon yozish, yalong'och bo'lmaganga to'n kiydirishni, nom chiqarish uchun boylikni sohib yuborishni keskin qoralaydi va isrofgarchilikka yo'l qo'yish baxillikdan ham yomon illatdir deydi:

Aqlki ta'rif etar avsofni,

Buxl bila teng tutar isrofn.

Har qanday tamagirdlikdan holi bo'lgan saxiylikni ulug'laydi. Shoir boriga qanoat qilib, hech kimdan hech narsa tama' qilmaslikni haqiqiy

saxovat deb biladi. Shuningdek, borini muhtoj kishiga berish ham saxiylikdir.

Oni saxiy anglagil, ey hushmand,
Kim ani davlat qilibon sarbaland.

Holi agar yaxshidurur, gar taboh,
Kimsadan etmas tamai molu joh.

Mazkur misolda saxiy odam hech kimdan hech narsa tama' qilmaydi, «daryoning oldidan chiqib qolsa, undan hatto bir shabnamchalik suv suramaydi», – deyish bilan mubolag'adan foydalangan. Ya'ni shoir tasvirlayotgan kishisining olijanob fazilatini mubolag'aning kichraytirish xili orqali gavdalanitirmokda. Navoiy saxiylikni ta'riflab bo'lgach, unga amal qilish zarurligini ta'kidlaydi. Molni yig'ib yotish emas, balki uni saxiylik bilan sarflash kerakligini aytadi va fikrlari tasdig'i uchun ko'plab misollar keltiradi.

Insonning mukammalligini bildiruvchi belgilardan biri hayo va odobdir. Bu jihatdan oltinchi maqolat xarakterlidir. Shoir deydi:

Bo'lmas adabsiz kishilar arjumand,
Past etar ul xaylni charxi baland.

Navoiy odabni inson kamoli uchun muhim masalalardan biri deb qaraydi. Bu masalaga u xalqparvarlik, gumanizm nuqtai nazaridan yondashadi. U butun vujudini xalq xizmatiga bag'ishlagan, el manfaati yo'lida kuyib-pishgan insonni kamtar va olijanob kishi deb biladi:

El yo'lida gard o'lubon dard ila,
Kibr ko'zin kur etib ul gard ila.

Shoirning mahorati shundaki, u biror fikrni ilgari sursa, fikr isboti uchun ko'plab misollar keltiradi. Odobsizlikning bosh ko'rinishi noo'rin va beo'xshov kulgi ekanligini aytadi. G'uncha kulib ochildi, so'ngra «yetti ochilmoqda sochilmoq anga». Chaqin tog' orasida kulgani uchun yerdan ham quyi bo'lib, tuproq orasida yo'q bo'lib ketdi. Bunday misollar shoirning cheksiz tafakkur va yuksak iste'dod egasi ekanligini yana bir bor dalillaydi.

Navoiy bola tarbiyasi, ayolga munosabat, ota-onaga hurmat to'g'risida qimmatli ma'lumotlarni keltiradi.

Shoir ayniqsa ota-onaga hurmatni saqlashni ta'kidlaydi:

Boshni fido ayla ato qoshig'a,
Jismni qil sadqa ano boshig'a.

Ikki jahoningg'a tilarsen fizo –
Hosil et ushbu ikkisidin rizo.

Tun- kuningg'a aylagali nur fosh,
Birisin oy angla, birisin quyosh.

Shoirning fikricha, ota-onani hurmat qilish tarbiyaning bir turi bo'lib, buni bajarish hamma uchun majburiyatdir. Ota oldida boshni fido qilib. Ona boshi uchun jismni sadaqa qilsa arziydi. Ikki dunyosi obod bo'lishini istagan kishi ular rizoligini olishi shart. Tunu kuningga nur berib turgan bu ikki insonning birini oy deb bilsang, birisini quyosh deb bil.

Ko'rinadiki, Navoiyning odob haqidagi fikr-mulohazalari barcha davr kishilari uchun axloq kodeksi bo'la oladi. Undagi ulug' mutafakkir ilgari surgan mulohazalar jamiyatni sog'lomlashtirish, inson hayotini muayyan tizimga solishda muhim qoidalardir.

Dostonning yettinchi maqolati qanoat haqida bo'lib, unda shoir tama' haqida ham muayyan darajada so'z yuritadi. Maqolatning boshida tama'ning inson uchun zararli oqibatlari haqida to'xtalib, tama' qilgan podshoh yuvindixo'r, qanoatli darvesh esa podshoh kabi ekanligini ta'kidlaydi. Shoir inson uchun asosiy boylik qanoatdir, deb biladi:

Kingaki ish bo'ldi qanoat fani,
Bilki, ani qildi qanoat g'ani.

Ganju tAjammulni g'ino bilmagil,
Balki g'ino ganji qanoatni bil.

Navoiy boylik to'plashga jon-jaxdi bilan berilishga nisbatan qanoat qilishni, izzat-nafsga ega bo'lishni, har qanday qiyin sharoitda ham pastlik qilmaslikni, muhtojlikni shu yo'l bilan yengishni targ'it qiladi. Shoir ko'plab misollar orqali ochko'zlik va tama'girlikni qo'alaydi. Kishilarni qanoatga chaqiradi. U halol mehnat bilan topilgan ikki chaqani shohning in'omidan a'lo deydi:

Ikki qaro pul chekibon dast ranj,
Yaxshiroq andinki, shah in'omi ganj.
Tinch ko'ngil birla qatiqsiz o'moch,
Behki birov minnati birla ko'loch.

Sakkizinchi maqolat vafo haqida bo'lib, u osmondagi sonsiz sanoqsiz eng qimmatbaho durlar, ya'ni yulduzlarning poetik madhi bilan boshlanadi. Shu qimmatli durlardan ham qimmatli dur bormi. degan savolga Navoiy vafo duri deb javob beradi. Shoir vafo haqida so'z yuritar ekan, o'z zamonasining asosiy xarakteristikasini beradi. Vafoning qismati bevafor jabridan ozor chekish, ko'rsatilgan mehrga javoban jaf o'rishdan iborat bo'lgan:

Kimki vafo ko'rdi jaf o'qilmadi,
O'trusida g'ayri vafo qilmadi.

Jonni sanga topshurayin, ey sabo,
Elt aning ollida qilmay ibo.

Shoir bevaforlik, jabru zulm iskanjasida qolib ketgan zamondoshlari haqida so'z yuritar ekan, ularga o'zini hamdard deb biladi. Bu illatlarga qarshi o'zining nafrat va alamini ifodalaydi.

To'qqizinchi maqolat ishq o'ti ta'rifiga bag'ishlangan. Bunda shoir ishq pokizalik, chin muhabbat nishonasi ekanligini ta'kidlaydi. Inson go'zalligi tabiatning bir bo'lagi, u esa umumiy mutlaq go'zallikning bir bo'lagi ekanligini esaltadi:

Husni haqiqiyini gar o'truda ko'r,
Xoh ani ko'zgudavu gar suvda ko'r.

Chun g'araz ul husnga bo'ldi shuhud.
Ko'zguvu suvga aroda ne vujud?

Bunda nafaqat majoziy ishq haqida balki insonning Yaratuvchiga bo'lgan cheksiz muhabbati xususida ham so'z bormoqda. Dunyodagi barcha go'zallik ko'zguda aks etgandek, inson muhabbat ham husni mutlaqqa bo'lgan ishq singari samimiy va pok bo'lmog'i lozim. Shoir bu orqali insonning samimiy muhabbatini ulug'laydi. Go'zallikning tub

mohiyatini sezishga qodir insonlarga bunday sevgiga munosibdirlar va ularga bu sharaf, ulug‘lik bag‘ishlaydi.

Shoir ishqda sodiqlikni yuksak sanab, oshiqlikka da’vo qiladigan kishilarni oshiq emasligini keltiradi. U bu haqda: «Oshiq o‘zin kim desa, oshiq emas, Borcha kishi ishqda sodiq emas», – deb yozadi.

Ishq o‘tining qudratini ulug‘lagan shoir uning oldida aql ham ojiz ekanligini uqtiradi:

Qaydaki ishq o‘ti bo‘lib shu‘lakash,

Aql o‘lub ul o‘t uza xoshokvash.

Bunda qayerdagi ishq o‘ti shu‘lalansa, aql u o‘tga xashak bo‘lishi aytiladi. Ya’ni aql ishq o‘ti tufayli xashak singari yonib ketadi. Demak, ishqqa muhtalo bo‘lgan kishi tafakkur kuchiga emas ko‘ngil mayliga qarab isl. yuritishi tasvirlanmoqda.

Navoiy ishq inson hayotining mohiyatini belgilovchi muhim omil ekanligini, usiz hayot yo‘qligini yuksak ehtiros bilan shunday ta’riflaydi:

Bo‘lmasa ishq, ikki jahon bo‘lmasun,

Ikki jahon demaki, jon bo‘lmasun.

Ishqsiz ul tanki, aning joni yo‘q,

Husnni netsun kishikim, oni yuq.

«Hayrat ul-abror»dagi o‘n birinchi maqolatda ilm ta’riflanadi. Maqolatning boshlanishidanoq shoir ilm ahllarining ahvoli yomonligidan, olimlar xoru johillar azizligidan shikoyat qiladi va toki jamiyatda zulm hukmron ekan, ahvol shunday bo‘lib qolishini aytadi.

O‘n sakkizinchi maqolatda insonni hayotga xushyorlik bilan qarashga, uning ne‘matlaridan oqillik bilan foydalana olishga chaqiradi. Shoir avvalo hayot aqlu xush egasi bo‘lgan kishilar uchun zindon, unga ko‘ngil qo‘ygan kishilar esa nodon, deb biladi. Shuning uchun kishilarni unga bog‘lanib qolmaslikka, falak zanjiri har qanday kimsani oxiri tuproq ostiga joylashi aytiladi:

Dahrki hush ahlig‘a zindon erur,

Bo‘lg‘on anga shefta nodon erur...

Kimsani chun doirai dahr band,

Oxir etar tufrog‘ aro shahr band.

Navoiy insonga uning inson bo‘lib tug‘ilgani katta saodat ekanligini uqtiradi. Insonga ko‘rar ko‘z, eshtar quloq, aytar til, sezuvchi d‘mog‘ ato

etilganki, bu unga tabiatning barcha latofatidan bahramand bo'lish imkonini beradi. Aql va tafakkur esa insonga berilgan ne'mat va tuhfalarning eng oliysidir.

Bu bari in'omu ato bir taraf,
Javhari aql o'ldi yana bir taraf.

Yaratilqlar ichida eng ulug'i va sharaflisi inson bo'lib, u buni qadriga yetishi, o'z umrini yaxshilikka bag'ishlashi lozim. Navoiy agar inson yaxshilik qilishga qodir emas ekan, unda yomonlik ham qilmasligi, kishilarga ozor yetkazmasligi lozim, deydi:

Yaxshilik gar aylamasang ish chog'i,
Aylamagin bori yomonlik dog'i.

Umuman, dostonda shoir davrning muhim masalalarini qamrab olishga harakat qilgan va bunda katta muvaffaqiyatga erishgan.

Dostonning badiiy xususiyatlari. Asar nafaqat g'oyaviy yo'nalishi balki badiiy jihatdan ham e'tiborga molikdir. Shoir o'z fikrlarini badiiy-tasviriy vositalar orqali san'atkorona ifoda etadi. Unda tabiat va hayotdagi oddiy haqiqatlar ideallashtirilib, o'quvchi undan urnak olishga chaqiriladi. Masalan, kishi hayotida adab va tavoze' yaxshi ekanligi badiiy ta'sirliroq qilib quyidagicha aks ettiriladi:

Chunki tavoze'ga xam o'ldi hilol,
Bo'ldi fuzunroq anga har kun kamol.

Yangi chiqqan oyning kun sayin to'lishib borishi haqiqat. Shoir bunda hilol qaddini ham qilib, o'zini kamtar tutgani uchun u kun sayin kamol topa boshladi, deydi. Bu esa fikrni badiiy ta'sirchan ifodalashga xizmat qilgan.

Rostlik ya'ni to'g'rilikni ta'riflash uchun Navoiy nay va nayzani misol keltiradi:

Nay tuz uchun istar ani ahli hol,
Chun tuz emas, egri ko'rar go'shmol.
Nayza bo'lub tuzlugidin sarbaland,
Chirmosh uchun bandg'a qolib kamand.

Shoirning ta'rificha, qamish — nay to'g'ri o'sgani uchun musiqachilar uni qidirib yuradi, egri o'sgan qamishni esa odamlar sindirib tashlaydi; nayza ham to'g'ri bo'lgani uchun boshini ko'tarib yuradi, kamar esa egri bo'lgani uchun boylashga ishlatiladi.

O'n uchinchi maqolatda Navoiy odamlarga xayru ehson qilish yo'li bilan yaxshilik va foyda yetkazganlarni yomg'irli bulutga, biroq

hisobiga boylik to'plagan, hech kimga hech narsa berishni odat qilmagan kishilarni o'z iniga biron sochgan donlarni tashishdan boshqa narsani bilmaydigan chumoliga tashbeh qiladi va shu sabablarga ko'ra bulutning martabasi baland – doim osmonda, chumolining martabasi esa past - doim ishi go'rga kirib chiqish deydi. Asardan bunday misollarni ko'plab keltirish mumkin.

Dostonda hikoyatlarning o'rnini. Dostonda har bir maqolat oxirida unda ilgari surilgan asosiy g'oyaga monand holda keltirilgan hikoyalar ham alohida o'rin tutadi. Bu hikoyalarning ba'zilari real voqelikdan, ba'zilari mashhur kishilar haqidagi rivoyatlar asosida yozilgan. Ba'zilari esa masal xarakteriga ega. Hikoyatlarning qahramonlari turli ijtimoiy tabaqaga mansub kishilardir. Unda Shoh G'oziy, Anushirvoni odil, Muhammad Xorazmshoh, Iskandar, Bahrom singari shohlar; Boyazid Bistomiy, Ibrohim Adham, Robiya Adaviya, Xoja Abdulloh Ansoriy, Shayx Iroqiy, Imom Faxr Roziy, Abdulloh Muborak, Muhammad Porso, Xoja Abu Nasr kabi tasavvuf ahli namoyandalari, shuningdek, Hotam Toyi, o'tinchi chol, ta'magir jahongashta, qanoatli javonmard, ikki vafodor, Sher, Durroj va boshqa qahramonlar ishtirok etadi. Bu obrazlar orqali shoir insonni komillik ruhida ko'rish g'oyasini hayotiy mazmun bilan boyitadi.

«Hayrat ul-abror»dagi hikoyatlar bilan Navoiy mohir hikoyanavis ekanligi namoyon bo'ladi. Uning hikoyachilikdagi mahorati keyinchalik «Saddi Iskandariy», «Lisonut-tayr» dostonlarida eng yuksak pog'onaga ko'tarildi.

Umuman, doston o'zining g'oyaviy-badiiy xususiyatlari hamda shoirning birinchi yirik asari bo'lishi bilan uning ijodida muhim o'rin tutadi. Asar Sharq adabiyoti tarixida shu tipdagi dostonlar orasida falsafiy-didaktik dostonchilik an'alarini eng muvaffaqiyatli rivojlantirgan va o'ziga xos mavqega ega bo'lgan yetuk asarlardan biridir.

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar

- 1.«Hayrat ul-abror» ning tarkibiy tuzilishi haqida to'xtaling.
- 2.Doston maqolotlarining yetakchi g'oyasi nimalardan iborat?
- 3.Asarda shohlar shohlar qanday ta'riflanadi?
- 4.Dostonda qanday ezgu insoniy fazilatlar ulug'langan?
- 5.Ishq ta'rifi qaysi maqolotda keltirilgan?
- 6.Dostonda hikoyatlar qanday o'rin tutgan?

Adabiyotlar

1. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 20 jildlik. J. 7. – T.: «Fan», 1991.
2. Alisher Navoiy. Hayrat ul-abror. –T., 2006.
3. Oybek. Navoiy gulshani. Navoiy haqida maqolalar. –T., 1967.
4. Izzat Sulton. Navoiyning qalb daftari. – T.: Badiiy adabiyot, 1969.
5. Mallayev N.M. O'zbek adabiyoti tarixi. K.1. – T.: «O'qituvch'», 1976.
6. O'zbek adabiyoti tarixi. Besh jildlik. J. 2. – T.: «Fan», 1977.
7. Hayitmetov A. Navoiyxonlik suhbatlari. – T.: «O'qituvchi», 1993.
8. Vohidov R. Alisher Navoiy va ilohiyot. – Buxoro: 1994.
9. Komilov N. Tasavvuf. K.1. – T.: «Yozuvchi», 1996.
10. Hayitmetov A. Adabiy merosimiz ufqlari. – T.: O'qituvchi, 1997.
11. Muhiddinov M. «Hayrat ul-abror» dostonida inson talqini // Navoiyga armug'on. K.2. – T.6 2000. – B. 54-59
12. Komilov N. Tafakkur tuhfalari // Navoiyning ijod olami. Maqolalar to'plami. – T.: «Fan», 2001.
13. Homidiy H. Har jabhada sarkor // Navoiyga armug'on. K.5. – T., 2006.– B. 50–54.
14. Vohidov R., Eshonqulov H. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi. –T.: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi, 2006.
15. Qayumov A. «Hayrat ul-abror» talqini // Asarlar. 1-jild, K.1.T.: Mumtoz so'z, 2008. – B.6–133.

«FARHOD VA SHIRIN» – QAHRAMONLIK DOSTONI

Dostonning yaratilish tarixi. «Farhod va Shirin» o'zbek adabiyoti tarixida mukammal ishqiy-qahramonlik doston sifatida mashhurdir. Dostonda ishq, vafo, mehnatsevarlik, vatanparvalik, insonparvarlik, qahramonlik, ilm-fan va hunar ahli ulug'lanadi. Asar ezgu insoniy fazilatlar, umumbashariy g'oyalarni ifodalagani bilan Sharq adabiyoti taraqqiyotiga muhim ulush bo'lib qo'shilgan. Farhod, Xusrav, Shirin muhabbati tasviri Sharq xalqlari og'zaki va yozma adabiyotida keng tarqalgan sayyor syujet bo'lib, Navoiy anashu syujetga murojaat qilib, yangi g'oya va mazmunga ega bo'lgan «Farhod va shirin» dostonini yaratadi. Doston 1484 (hijriy 889) yilda yozilgan bo'lib, 54 bob (5782 bayt)ni o'z ichiga oladi. Shundan o'n bir bob muqaddima, ikki bob xotima, qolgan qirq bir bob esa doston voqealarining asosini tashkil qiladi.

Ma'lumki, Xusrav va Shirin obrazlari tarixiy ildizga egadir. Xusrav haqida so'z yuritgan ko'pgina sharqshunos olimlar uning tarixiy shaxs ekanligini e'tirof etishadi. Ma'lumotlarga ko'ra Xusrav mashhur sosoniy podshohlardan bo'lgan Anushirvonning nabirasi Xusrav Parvezdir. U 590–628 yillarda hukmronlik qilgan va o'g'li Sheruya tomonidan qatl etilgan. X asr arab tarixchilari Muhammad at-Tabariyning «Tarixi rasul val-muluk», Ibn al-Faqih Hamadoniyning «Kitob ul-buldon», XII asr tarixchisi abu Abdulloh Yoqutning «Mu'jam ul-buldon» kabi asarlarida ham shunday qaydlar uchraydi.

Muhammad at-Tabariy ma'lumotiga ko'ra arman qizi yoki oromiylardan bo'lgan Shirin ham tarixiy shaxs bo'lib, u Xusravning sevimli xotini bo'lgan. Xusrav Parvezning shaxsi va davlat arbobi sifatidagi faoliyati haqida zamondoshlaridan misrlik Feofikat Simokatta, arman tarixchisi Sebeos asarlarida ham hikoya qilinadi. Shuningdek, XV asr tarixchilari Mirxond, Xondamir asarlarida hamda Alisher Navoiyning «Tarixi muluki Ajam» asarida ma'lumotlar keltiriladi. Shu tarixiy ma'lumotlar asosida xalq og'zaki ijodida ham turli-tuman afsona, rivoyat va qissalar paydo bo'la boshlagan. Solnomalarda Farhod va Mehinbonu haqida ham turli xil ma'lumot va rivoyatlar mavjud. Ayrim manbalar Farhodni tarix bilan, Besutun tog' qoyasi bilan bog'laydi. Rivoyatlarga ko'ra Farhod qoyaga Shirin, Xusrav va uning oti Shabdziz tasvirini ishlagan. Ko'rinadiki, Farhod timsoli dastlab xalq og'zaki ijodida paydo bo'lgan va yozma adabiyotda takomillashgan. Mehinbonu obrazining ildizlari Suriya solnomasi, Suriya-Midiya afsonalariga borib taqaladi. Keyinchalik yozma adabiyotda ham mazkur obrazlar yaratila boshlangan. Dastlab yozma adabiyotda Xusrav va Shirin obrazi Abulqosim Firdavsiyning «Shohnoma» asarida uchraydi.

Nizomiyning «Xusrav va Shirin» dostonidan keyin shu mavzuda doston yaratish an'anaga aylandi. Mazkur dostonida Xusrav va Shirin muhabbati qalamga olinib, Farhod unda toshyo'nar usta sifatida namoyon bo'ladi. U asarning boshidan oxirigacha ishtirok etmaydi. Farhod sut arig'i qazish voqeasidan asarga kirib keladi, shu asnoda Shirinni sevib qoladi. Sevgilisiga erishish uchun Xusravning og'ir shartlarini bajaradi. Xusrav uyushtirgan makkor kampirning hiylasiga ishonib, fojiali tarzda halok bo'ladi. Xusrav Dehlaviyning «Shirin va Xusrav» dostonida ham Shiringa katta ehtiros bilan ko'ngil o'oygan Xusrav va muhabbatida sobit Shirin sarguzashtlari asarning asosini tashkil qiladi. O'z navbatida, adib ko'p o'rinlarda «Xusrav va Shirin» an'anasiga ijodiy yondashadi. Syujetni birmuncha qayta qurish bilan

obrazlar talqinida ham o'ziga xos yo'l tutadi. Dostonda Farhod Chin xoqonining o'g'li shahzoda sifatida tasvirlanadi. Farhod va Shirin muhabbati ikki taraflama ekanligi tasviri ham dostonning g'oyaviy-badiiy qimmatini oshiradi.

Bu syujetga XV asrda yashab ijod etgan Mavlono Ashraf va yana noma'lum bir muallif ham murojaat etgan. Navoiy keltirgan ma'lumotlarga ko'ra Ashraf bu mavzuga yangicha yo'nalishda yondoshgan, biroq uning asari bizgacha yetib kelmagan.

Tadqiqotchilar yuqorida nomlari tilga olingan mualliflarning asarlaridan tashqari fors-tojik tilida yaratilgan yana ikkita asar haqida ham fikr yuritishadi. Bulardan biri XIV asr ozarbayjon shoiri Orif Ardabiliyning «Farhodnoma» asari, ikkinchisi XV asrning birinchi yarmida yashab ijod etgan shoir Hasan Salimiyning «Shirin va Farhod» dostonidir. Akademik Orasli o'zining ozarbayjon va o'zbek adabiy aloqalariga doir ishlarida Navoiy tomonidan eslab o'tilgan noma'lum muallif Orif Ardabiliydir, degan fikrni bildirgan edi. Adabiyotshunos N.Mallayev ham tadqiqotlarda Navoiy ta'kidlagan «Yaxshi ma'lum bo'lmagan roqim» Orif Ardabiliy degan fikr ilgari surilganligini aytadi. Fors tilida bitilgan «Farhodnoma» dostoni ikki qismdan iborat bo'lib, birinchi qismida Farhod bilan Guliston degan qizning, ikkinchi qismida Farhod bilan Shirinning sevgi sarguzashtlari hikoya qilinganligini keltirib o'tadi¹. Akademik B.Valixojayev «Farhodnoma» dostonining boshqa xamsanavislar dostonlaridan farqli o'ziga xos jihatlari haqida qimmatli ma'lumotlarni bildiradi, asarning qisqacha mazmunini bayon etadi².

Ko'rinadiki, Navoiy o'zidan oldin yaratilgan mazkur syujetga oid asarlar bilan yaqindan tanish bo'lgan. Shuningdek, shoir ushbu sayyor syujetning xalq og'zaki ijodidagi talqinlarini ham yaxshi bilgan.

Dostonning tarkibiy tuzilishi va g'oyaviy yo'nalishi. Navoiy dostonining 1–5-boblari hamd va na'tlardan iboratdir. 6-bob ulug' salaflar Nizomiy Ganjaviy va Xusrav Dehlaviy, 7-bob Abdurahmon Jomiy vasfiga bag'ishlangan. Keyingi bir necha bobda (8-9) esa Navoiy dostonning yozilish sabablariga batafsil to'xtab, Nizomiy, Xusrav Dehlaviy, Ashraf kabi shoirlarning «Xusrav va Shirin» yaratish borasidagi tajribalarini tilga oladi, ularda yo'l qo'yilgan xato va kamchiliklarni tuzatib, o'z g'oyaviy niyatini qay tarzda amalga oshirmoqchi ekanligini keltiradi. 10–11-boblarda Sulton Husayn

¹ Mallayev N. O'zbek adabiyoti tarixi. Birinchi kitob. – T.: «O'qituvchi», 1976. – B. 442

² Valixojayev B. Mumtoz siymolar. – T., 2002. – B. 151.

Boyqaro va shahzoda Badiuzzamon madh etiladi. Shu bilan doston muqaddimasi tugaydi.

Asarning asosiy voqealari 12–52 boblarda hikoya qilinadi. Sulton Husayn Boyqaroning oʻgʻli Shoh Gʻarib Mirzoga nasihatlar 53-bobda keltiriladi. Doston xotimasi 54-bob bilan yakunlanadi.

«Farhod va Shirin» dostonining oʻzbek, fors-tojik, ozarbayjon, turk adabiyotlarida XV asrgacha yaratilgan «Xusrav va Shirin»lar bilan qiyosi shuni koʻrsatadiki, oʻzbek shoiri oʻz salafllari anʼanalarini davom ettirib, oʻzining mavzusi, gʻoyaviy yoʻnalishi, obrazlari bilan anʼanaviy dostonlardan keskin farq qiluvchi asar yaratgan. Bu avvalo, dostonning turkiy tilda yaratilgani va unga bosh qahramon sifatida Farhod tanlanganida kuzatiladi. Navoiy Xusravni Shirin muhabbatiga nomunosib deb biladi. Shoir anʼanaviy mavzuni yangicha yoʻnalishda qayta ishlab, Farhod timsolida maʼnaviy-axloqiy jihatdan yetuk boʻlgan komil inson obrazini yaratishni niyat qiladi.

Dostonning 9-bobida shoir oʻzidan oldingi yaratilgan asarlar haqida soʻz yuritib ekan, Xusravni bosh qahramon sifatida tanlanganidan koʻngli toʻlanib aytadi. Ularda Xusravning tevarak-atrofida hiylagar, firibgar, nomadgoʻy kishilar yigʻilgan, goh u, goh bu xotini huzurida oʻtirmadi. Shiringa shohona oshiqlik izhor qiladi. Shuning uchun Xusrav bu asarlarda haqiqiy muhabbat iztiroblari, dard-kechinmalaridan begona erka shoh sifatida talqin etiladi. Shoir bu fikrlarni ilgari surar ekan, oʻzining niyati boshqacha ekanligini aytadi: «Zaruratkim solib bir oʻzgacha tarh, Bu mehnatnomani qilgʻumdurur sharh».

Navoiy Farhodning sevgi sarguzashtlari tasvirida vafo, sadoqat, mehnat, qahramonlik, jasorat, doʻstlik singari gʻoyalarga ham urgʻu bergan.

Shoir Farhod haqida hazin bir doston yaratib, unda Farhod va Shirinni tarannum qilishni niyat qilganini shunday ifodalaydi:

Meni mahzungʻakim ishq etti bedod,
Solib gʻam togʻida andoqki Farhod.

Munosibdur agar tortib navoni,
Desam Farhodi mahzun dostoni.

Yozib jon mushafidin ikki oyat,
Debon Farhodu Shirindin hikoyat.

«Farhod va Shirin» dostoni g'oyatda murakkab tuzilishga ega bo'lib, undagi har bir obraz va tasvir alohida talqinni talab etadi. Uning tub mohiyatida Farhod va Shirinning sevgi sarguzashtlari va bu yo'lda boshdan kechirgan qiyinchiliklari turadi.

Chin xoqoni ta'rifi. Doston voqealari Chin xoqoni ta'rifi bilan boshlanadi. Shoir xoqonning ulug'likda, kuch-qudratda tengsizligini, lashkarining soni osmondagi yulduzlar, yerdagi qum singari ko'pligini, yuksak mavqe' va obro'-e'tiborga egaligini ta'kidlab ko'rsatadi. Yaxshi hulqi va odilligini Faridunga o'xshatadi, boyligi Qorunning xazinasidan yuz ming barobar ortiqligini keltiradi. Har jihatdan tengi yo'q ulug' xoqon farzandsizlikdan iztirob chekayotganini tasvirlaydi:

Zamona toqi ofoq aylab oni,
Bari xonlar aro toq aylab oni.

Aningdek fard etib charxi kuhangard
Ki, bir farzanddin ham aylabon fard.

Mazkur bobning o'ziga xosligi shundaki, shoir xoqonning iztiroblarini uning o'y-kechinmalari, ya'ni ichki monologi orqali bayon etadi. Ushbu o'rinda shoir fikri, xoqonning o'z iztiroblarini bayon etuvchi ichki monologi hamda voqealar tasviri birin-ketin keladi. Bu haqda akademik A.Qayumov so'z yuritib, har bir bo'lim bir-biri bilan chambarchas bog'langan bo'lib, ular bir-birining davomi, xulosasidir, deydi¹. Ushbu o'rinda shoirning dunyoning bevafoqligi, umrning o'tkinchiligi, insoniy tenglik g'oyalarini ilgari suradi. Ya'ni shoir shoh taxt orqali ko'kka qadar yuksalsa, gado uning taxtidan panoh kun ko'rsa ham «bu dog'i ul ikisi teng durur, teng», deydi. Bunda shoir ijodida muhim o'rin tutadigan «shoh va gado teng», degan qarashining ifodasidir. Dostonda xoqonning farzandsizlik tufayli chekkan iztiroblari, ruhiy kechinmalari cheksiz dard bilan tasvirlanadi. Bunda shoir tasvirni kuchaytirish uchun hayotiy misollar orqali fikr-mulohazalarini tasdiqlab boradi:

Chamanda sarv bas ra'no shajardur,
Yo'q andin naf, chunkim besamardur.

Shajarkim juz latofat shevasi yo'q,
O'tun o'rnidadur gar mevasi yo'q.

¹ Qayumov A. Asarlar. J.1, K.1. – T., 2008. – B.164.

Yog'indin gar bulut yetkurmasa sud,
Havoda ul hamonu bir qalin dud.

Xoqonning iltijolari ijobat bo'lib, orzuiga yetadi. Unga o'g'il farzand ato etiladi. Bu shodlikdan u butun mamlakatga bazm uyushtiradi, xalqqa in'omlar beradi. Xoqon bu shodlikdan jahonga juda ko'p javohir sochadi. Dostonda bu shodiyona tasviri batafsil beriladi.

Farhodning ilm-hunar egallashi. Xoqon o'g'li tug'ilishini katta tantana qilib nishonlash bilan birga, uning tarbiyasiga ham alohida ahamiyat beradi. Tarbiyani xoqon o'g'liga yaxshi ism qo'yishdan boshlaydi. Unga Farhod deb ism qo'yadi:

Anga farzona Farhod ism qo'ydi,
Hurufi ma'xazin besh qism qo'ydi.

Firoqu rashku hajru oh ila dard,
Biror harf ibtidodin aylabon fard.

Borin ustodi ishq etgach murakkab,
Tarakkubdin bu ism o'ldi murattab.

Ammo bu ism Farhodga otasi tomonidan emas, balki uning pokiza zotini ko'rgach, ishq unga shunday ism beradi. Unga ism ishq osmonidan nasib bo'lgan.

Oilada farzand tug'ilishini intizor bo'lib kutgan ota Farhodga yoshlikdan boshlab puxta bilim o'rgatadi. Zamonasining barcha fanlaridan puxta bilim olishi uchun butun shart-sharoitlarni yaratib beradi. «Yunonda hikmat girdi», «Arastu bir kichik shogirdi» bo'lgan ustozdan Farhod qunt va ixlos bilan ilm o'rganadi. Uning savodi juda tez chiqadi. Bu haqda shoir «Uchunchi oy ravon bo'ldi savodi. Burung'i yilda Qur'on bo'ldi yodi», deb yozadi. Farhod o'n yoshga yetganda jahonda u bilmaydigan ilm qolmaydi. U dunyoviy, ilohiy va diniy bilimlarni mukammal o'rganib, ma'naviy kamolotga erishadi. Shuningdek, u jismoniy jihatdan ham barkamol bo'lib, kamol topadi. Farhod o'n yasharligida qaddi-qomati yigirma yasharnikidek edi. U nafaqat aqlan va jismonan baquvvat bo'lib o'sdi, balki suvda suzish, qilichbozlik, chavandozlik, merganlik singari jismoniy mashqlar doimiy mashg'uloti bo'lgan. Farhod o'zining aqli, jismoniy-kuch qudrati bilan kishilarni hayratda qoldiradi.

Farhod bolalikdan boshlab g'amgin bo'lib o'sa boshlaydi. Otasi qanday bo'lmasin o'g'lini xursand qilishga harakat qiladi. Xoqon Farhodni bu holatdan qutqarish uchun unga atab yilning to'rt fasliga moslangan qasrlar barpo etishga kirishadi. Anashu jarayonda Farhod Qorandan tosh yo'nishni, Moniydan naqqoshlikni, Boniydan me'morlikni o'rganadi.

Ko'rinadiki, Navoiy kuch-qudratiga munosib aql-idrok, fahm-farosat, zehn egasi bo'lgan Farhodni hunar egasi sifatida ham ta'riflaydi. Bu bilan shoir uni komillikning yuqori maqomiga ko'tarilish uchun tayyorlab boradi.

Yunoniston safari va Farhodning kamolotga erishishi. Farhod tabiatida ishqdan dardmandlik u tug'ilgandan boshlab mavjud edi. U voyaga yetgan sari qalbidagi ishq otashi ham yuksala boshlaydi. Farhod uchun Xoqon buyrug'iga binoan qurilgan to'rt qasr ham uning tushkun kayfiyatini ko'tara olmaydi. Xoqon o'g'li kayfiyatini ko'tarish uchun bir yil davomida to'rt qasrda bazm uyushtiradi. Biroq bundan hech qanday naf' bo'lmaydi. Shundan keyin u shahzodaga toj-taxtni topshirmoqchi bo'ladi. Biroq Farhod odob bilan otasi taklifini rad etadi. Mazkur o'rinda Navoiyning shoh shahzodalar haqidagi ideal qarashlari o'z ifodasini topgan. Shoir yashayotgan zamonada toj-taxt uchun o'zaro ichki nizolar avj olayotgan bir sharoitda xoqon va Farhod o'rtasidagi samimiy munosabat ibrat qilib ko'rsatiladi.

Xoqon xazinasida sandiqdagi Oynai Iskandariy ko'rgan Farhod uning sirlarini bilish uchun Yunonistonga o'tlanadi. Farhod – ishq farzandi. U haqiqiy ishqqa tariqat yo'li bilan yetishishi ko'zda tutiladi. Shuning uchun unga bu yo'lda ustod ya'ni pir kerak edi. Donishmand Jomosp Farhodning tug'ilishini bashorat qilib, uning tarbiyasi bilan shug'ullanishni Suhayloga vasiyat qiladi. Farhod Suhaylo dargohiga boradi. Savol-javob orqali donishmand Farhod o'zi kutgan inson ekanligini biladi. Unga maslahatlar berib, ajdaho, dev va temir paykardan xabar beradi va Suqrot huzuriga olib boradigan yo'lni ko'rsatadi. Ajdahoni yengish uchun Samandar yog'ini tuhfa etadi.

Samandar afsonaga ko'ra go'yo o'tdan paydo bo'lib, o't ichida yashaydigan jonivordir. Demak, uning yog'i ishq ramzidir. Asardagi ajdaho, Ahriman va temir paykarlar tasavvufiy ramzlar bo'lib, ular nafs va moddiy dunyo intilishlarini anglatadi. Farhod ulardan ilohiy ishq tufayli xalos bo'ladi. Suhaylo Farhodga o'zi bilgan narsalarni o'rgatib bo'lgach, uni Suqrot sari yo'llaydi. Adabiyotshunos E.Ochilov bu holatni bevosita tasavvuf bilan bog'liqligi haqida shunday deydi:

«Ma'lumki, tasavvufda bir necha pirning ta'limini olish rasm bo'lgan. Shayxlar shogirdlarini imkonlari darajasida tarbiyalagach, iste'dodiga qarab o'zlaridan kuchliroq pirlarga tavsiya etganlar. Suhaylning Farhodga o'zi bilgan narsalarni o'rgatib bo'lgach, uni Suqrot sari yo'llashi ham ayni shu narsa bilan izohlanadi»¹. Temir paykarni yengish uchun borayotgan Farhod yo'lda Xizrga yo'liqadi. Xizr tiriklik suvini izlab topgan, uni ichib, mangu barhayotlikka erishgan payg'ambardir. U ko'pgina xalqlar adabiyotida qahramonni mushkul va qiyin ahvoldan qutqarib, unga yordam beradigan, to'g'ri yo'l ko'rsatadigan xaloskor, homiy sifatida tasvirlanadi. U Farhodga o'zini tanishtirar ekan, «Meni Xizr anglakim, tuttum yo'lungni Ki, to bu yo'lda tutqoymen qo'lungni», – deydi. Adabiyotshunos N.Komilov: «Xizrni Farhodning ikkinchi piri deb qabul qilish mumkin, – deydi, – ammo u ulug' maqsad sari tavajjuh etgan Farhodga g'oyibdan kelgan madaddir. Farhod Xizr maslahatiga kirib, jomga qaraydi va unda Suqrot maskan tutgan tog'ni hamda g'orni ko'radi»².

Ma'lumki, Farhod tug'ilgan kunidan boshlab uni ismsiz bir dard o'rtaydi. Uni nima ekanligini o'zi ham, atrofdagilar ham tushunishmaydi. U Xizr bilan uchrashgandan keyingina o'zini o'rtab kelayotgan sirli dard tilsimi ochiladi. Xizr o'zining hayot suvi kabi ta'limlari bilan Farhodga yangi hayot bag'ishlaydi. Farhodning ajdaho, dev va temir paykarni yengib, jomi jahannamoni qo'lga kiritgani bu uning qalbi oyinai jahannamoga aylanganiga ishoradir.

Xoqon xazinasidagi Iskandar oyinasi ham aslida Farhodning o'z ko'ngli bo'lib, tariqat yo'lida ranju mashaqqatlar chekib, nafsoniy intilishlardan voz kechib, ruhoniy fazilatlar kasb etgach, u ko'zgunayam porlab, hamma narsani o'zida aks ettiradi.

Farhod yo'lida uchragan mushkulotlarni yengib, Suqrot huzuriga keladi. Suqrot Haqqa yetishishning ikki yo'li borligini aytadi: «biri o'zluqni qilmoq bo'ldi foniyl, Yana bir dog'i topmoq bo'ldi oni». Bu maqomga esa majoziy ishq orqali erishiladi:

Bu o'zluqdin qutulmoq chorasoz,

Nima yo'q uylakim ishq majoz

Suqrot Farqod boshiga tushgan ishq majoz orqali haqiqiy ishqqa erishish ekanligini aytadi. Navoiy Farhodning Shiringa yetishish yo'lida chekkan ranju mashaqqatlari, alam-iztiroblarini majoziy ishq, oshiqning

¹ Ochilov E. Komillikning ikki yo'li // Navoiyning ijod olami. Maqolalar to'plami. –T.: «Fan», 2001. – B.135.

² Komilov N. Suqrot – komil inson timsoli // O'AS. – T., 1991, 27 sen.

o'z ma'shuqasi visoliga erishishini esa haqiqiy ishq deb ataydi. U boshiga tushishi mumkin bo'lgan sinovlar, mashaqqatlardan Farhodni ogohlantiradi. Bu qiyinchiliklarni yengib o'tish yo'l-yo'riqlarini o'rgatadi. Shundan keyin Suqrot vafot etadi. Donishmandni dafn etib, Xoqon, Farhod, Mulkaro o'z vatanlariga qaytadilar. Chinga qaytgach, Farhod oynai Iskandariyda o'z taqdirini ko'radi. Unda Shirin jamolini ko'rgach, bexush yiqiladi. Xoqon xazinasidagi oynai Iskandariy aslida Farhodning ko'ngli bo'lib, tariqat yo'lida ranju mashaqqatlar chekib, nafsoniy intilishlaridan voz kechib, ruhoniy fazilatlar kasb etgach, u ko'zguday porlab hamma narsani o'zida aks ettiradi.

Farhodning ahvoli kundan-kun og'irlashib borayotganini ko'rgan Xoqon tabiblar maslahatiga ko'ra o'g'lini dengiz safariga olib chiqadi. Dengizda kema to'fonga uchraydi va Farhodni otasi hamda Mulkorodan ajratib qo'yadi. Xo'tandan Yamanga ketayotgan savdogarlar kemasi bir taxta ustida xushsiz yotgan Farhodni ko'rib. Uni qutqarishadi. Savdogarlar kemasini qaroqchilardan himoya qilib, Farhod mislsiz qahramonliklar ko'rsatadi. Shu yerda u Shopur bilan tanishib, do'st tutinadi va ular o'rtasidagi do'stlik bir umr davom etadi.

Mehnatsevarlik va yaratuvchanlik. Farhod yoshligidan xalqni o'ylashi, uning og'irini yengillatishga urinishi, chumoliga ham ozor yetkazmasligi bilan ajralib turadi. U o'zining favqulodda xususiyatlari, alohida iste'dodiga qaramay, sira xalqdan ajralmagan. Hamisha yel-yurtga xizmat qilishni, xalqqa foydasi tegishini ko'zlaydi. Uning bu sifati Shirinni izlab, Armanistonga kelganida tog' qazuvchilarning og'ir mehnatini ko'rganida yaqqol namoyon bo'ladi.

Hunarni asrabon netkumdir oxir,

Olib tuproqqamu ketkumdur oxir?!

Farhod darhol ishga kirishadi. U mashaqqat chekib, tog'dagi qal'aga suv olib keladi. Undan nafaqat Shirin, balki butun xalq bahramand bo'ladi. Bu bilan shoir Haq yo'lida qilingan ishning xalqqa ham foydasi katta ekanligiga urg'u beradi. Navoiy g'oyalarining hayotiyiligi shundaki, Farhod obi hayotni kurash va katta zahmat bilan qulga kiritadi. Farhodning bu faoliyatida o'zbek xalqining obi hayot haqidagi asriy orzulari, unga qaratilgan kurashlari o'z ifodasini topgan. Arman xalqining kanal bitishiga ko'z tutishi, unga suv ochilgan kundagi shodiyonalar tasvirida ham shoir xalq qarashlarini ifodalaydi. Shoir mehnatning yaratuvchanlik, o'zgartuvchanlik kuchiga yuqori baho beradi, uni inson hayotining yuksak mazmuni deb biladi.

Sevgilisi mamlakatiga dushman hujum qilganida u Xusrav qo'shiniga qarshi kurashga o'tlanadi. Shirin vatanini mardonavor himoya qiladi. Biroq Xusrav uni makr-hiyla bilan asir oladi va uni yovuz bir makkora kampir qo'li bilan halok etadi. Dostonda bunday o'rinlar ta'sirchan tasvirlangan. Biroq shuncha yovuzliklar qilgan, begunoh kishilar o'limiga sababchi bo'lgan Xusrav jazosiz qolmaydi. Shirinning go'zalligini ko'rgan Xusravning o'g'li Sheruya o'z otasini o'ldiradi. Xusravning bunday fojiali o'lim topishi yovuzlikning o'limga mahkum ekanligiga ishoradir.

Shirin obrazining asarda tutgan o'rnini. Dostonda Shirin obrazi markaziy o'rin tutadi. Navoiy uni aqlu odobda to'kis, go'zallik, vafodostondagi ramzi sifatida tasvirlashga alohida ahamiyat bergan. U qalbi pok, oqila, kishilarga mehribon, xalqparvar va vatanparvar, qat'iyat va mustahkam iroda egasi bo'lgan insondir.

Adabiyotshunos A.Hayitmetov: «Navoiy ijodining xususan, lirik va epik she'riyatining bosh xususiyatlaridan, qimmatli tomonlaridan biri unda kishilar o'rtasidagi mehru oqibat, hurmat, vafodorlikning kuylanishidir»¹, deb yozadi. Darhaqiqat, uning qahramonlari irqi, millati yoki mansabiga qarab emas, balki insoniy sifatlariga bir-biriga muhabbat qo'yadi. Dostondagi Farhod va Shirin ishq buning yorqin misolidir. Dostonda Shirinning Farhodga bo'lgan sevgisi g'oyatda jozibador tarzda tasvirlangan. U Farhodni Chin shahzodasi bo'lganligi uchun emas, mehnatdagi matonati, oqil va donishmandligi, kamtarin, beg'araz va mard insonligi uchun sevib qoladi. Farhod Shiringa qanchalik qattiq ko'ngil qo'ygan bo'lsa, Shirinning ishq ham undan kam emas. Navoiy Farhod va Shirin muhabbatidek samimiy sevgi falak paydo bo'lgandan beri ko'rmagan deb ta'riflaydi. Shirin Farhodning mahbubi mutlaq visoliga erishish yo'lidagi mazhar bo'lish bilan bir qatorda, ulug' niyatni ko'ngliga tukkan oshiq edi. U ham ayriliq tufayli azob chekar, ko'ngli ishq tufayli g'amgin edi.

Mehinbonu – adolatli va ma'rifatli hukmdor. Dostonda adolat masalasi Mehinbonu obrazi vositasida yoritiladi. Hikoya qilinishicha, Mehinbonu Armaniyada rasmiy shoh sifatida toj egasi emas. Lekin uni butun arman xalqi o'z bekasi sifatida taniydi, unga e'tiqod bilan qaraydi. Navoiy Mehinbonu obrazini yaratar ekan, uning mamlakatdagi qurilishlar, suv inshootlariga homiyligi masalasiga ham alohida diqqat qiladi. Armaniya ustiga Xusravning harbiy yurishi vaqtida Mehinbonu obrazi o'zining butun ulug'vorligi bilan namoyon bo'ladi. O'z xalqi va

¹ Hayitmetov A Navoiyxonlik suhbatlari. – T.: «O'qituvchi», 1993.

vataniga bo'lgan chuqur muhabbat hissi uni dahshatli yov bilan yuzmayuz olishuvga olib keladi. Mehinbonu mamlakat bekasi sifatida kuchli siyosatdon hamdir. U dastlab dahshat solib turgan yov bilan munosabatni buzmaslik va falokatning oldini olish uchun barcha tadbirlarni ishga soladi. Lekin Xusravning Farhod va Shirin sha'niga aytgan haqorat gaplari uni dushmanga qarshi shafqatsiz kurashga otlantiradi. Jaholatga qarshi, or-nomus talashib kurashayotgan Navoiy qahramoni shu o'rinlarda Eron shohi Kir bilan munozarada uz shijoati bilan yengib chiqqan To'maris obraziga yaqin turadi.

Mehinbonu ilm-ma'rifat homiysi hamdir. U o'z jiyani Shirinning har tomonlama kamol topishi uchun butun sharoitlarni yaratib beradi. Saroydagi o'nta olima va fozila qizlar uning atrofidagi eng yaqin hamsuhbatlaridir. Ular Mehinbonu va Shirinning ilmparvarligi, nazokatli didi, yuksak aql-idrok egalari ekanligini namoyon etuvchi obrazlardir.

Bahrom obrazi. Dostonda Farhod bilan Bahrom o'rtasidagi yaqin munosabatlar ham yuksak insoniy tuyg'u namunasi sifatida tasvirlangan. Farhodning «otabegi» Mulkoroning o'g'li Bahrom Farhod bilan egizak bolalardek tarbiya topadilar. Farhod bu qadrdon insonni qayerda bo'lmasin tildan qo'ymaydi, eng og'ir, tahlikali damlarda uning madadiga suyanadi. U Xusrav qo'lida tutqunlikda ekan, Bahromga sabo orqali xabar qilib, Armanistonni g'amxonaga aylantirgan Xusravni toju taxti bilan yakson etishni vasiyat qiladi. Farhodning fojiasidan xabar topgan Bahrom qiyinchiliklar bilan Armanistonga yetib keladi. O'zining qadrdon kishisini tiriklar orasida topmagach, nola chekadi. Bahrom va Shopur Farhod maqbarasi yonida manzil qurib yashab, olamdan o'tadilar. Ular ham do'stlari yoniga dafn etiladilar.

Dostonda Farhod va Shirinning komillik sari intilishlarida Xoqon, Mulkoro, Bahrom, Qoran, Moniy, Boniy, Mehinbonu va Shopur singari qahramonlar ularga madadkor bo'lishadi. Xusrav, Buzrug Ummid, Sheruya, makkora kampir singari qahramonlar esa makr-hiyla, zulm-qabohat egasi bo'lgan nafs bandalaridir.

Navoiyning shahzoda Shoh G'arib Mirzoga nasihati. Asarning 53-bobi shoir Husayn Boyqaroning o'g'li Shoh G'arib Mirzo madhiga bag'ishlanadi. Navoiy unda shahzodaga bir necha nasihatlar beradi. Bo'lg'usi shoh nimalarga amal qilishi zarurligini keltiradi. Shoir tasviricha avvalo shoh ogoh bo'lishi zarur. Ya'ni u el-yurt ahvolidan yaxshi xabardor bo'lishi lozim. Ogohlikni o'ziga shior qilib olmagan shoh shoir talqinida podshohlikka munosib emasdir:

Erursen shoh – agar ogohsen sen,
Agar ogohsen sen – shohsen sen.

Navoiy shoh ilmi bo'lsa undan yaxshi ot qolishini eslatadi. Fikrlari tasdig'i uchun Iskandar ilmu hunarli bo'lgani uchun butun olamni qo'lga kiritgani, ulug' hukmdor Mirzo Ulug'bekning astronomiya sohasida qilgan xizmatlarini bir-bir keltirib o'tadi. Shoh uchun ilm bilan birga qanoat ham juda zarur, deb biladi. Shuningdek, shoh din ilmini ham chuqur bilishi kerak. Navoiy din ilmida fiqh, hadis, tafsirni bilish lozim deydi. Bu uch ilm haqida «Chu takomil o'ldi bu uch ilm sen bil, Yana bir ilm maylin qilma, yo qil», deydi. Shoir shahzodaga nasihatlar berar ekan, dunyoning o'tkinchiligini aytadi. Hayotda yaxshi ham, yomon ham yashaydi, ammo inson o'zidan yaxshi nom qoldirishga harakat qilishi lozim, deydi.

Shoir nima foydali, nima zararli ekanini hikmat ajratib berishini, ana shundan keyin foydalilari bilan shug'ullanish kerakligini. Hamma ishda ham o'rtani tutishga mayl qilish lozimligini aytadi.

Navoiy shohning mamlakat boshqarish ishlari haqida to'xtalar ekan, tarixda jahongirlar qanday yo'l tutganliklari, qay biri adolat, qay biri zulm yo'lini tutgani, qanday ishdan mamlakat obod bo'lib, qaysinisidan barbod bo'lishini hukmdor yaxshi bilishi lozimligini ta'kidlaydi. Elga foyda keltiradigan ishlar, cherikning qanday tuzilishiyu, dinga ziyon yetkazadigan ishlar nimalar ekanligini chuqur anglashi, qanday shohdan yaxshi nom qoladi, degan savolga shoh javob bera olishi zarur deb hisoblaydi:

Nechukkim, shoh topmish dinu dunyi,
Sanga ham yetgay ushbu ikki ma'ni.
Bu ikki ishni gar qilsang tavaquq',
Ne ishkim shah qilur, qilg'il tatabbu'.

Ko'rinadiki, Shoh g'arib Mirzoga qilingan ushbu nasihat orqali Alisher Navoiy o'zining ideal jamiyat va ideal hukmdor haqidagi qarashlarini shoirona ifodalaydi.

Dostoning badiiy xususiyatlari. Shoir «Farhod va Shirin» dostonida yetuk badiiy tasvir ustasi ekanligini namoyon eta olgan. Doston hazaji musaddasi mahzuf vaznida yozilgan. Shoir pezaj tasvirini alohida mahorat bilan chizadi. 17-bobdagi fasllar tasvirida shoir mohir peyzaj ustasi sifatida namoyon bo'ladi. Qahramonlar ruhiy kechinmalari, ma'naviy olamini yoritishda maktub janriga murojaat qiladi. Farhod va Shirinning bir-biriga yozgan maktublari bunga misol bo'la oladi. Shoir og'zaki ijodga xos tasvir usullaridan mahorat bilan

foydalanadi. Farhodning ajdarga qarshi kurashi, Ahrimanni yengishi, Iskandar tilsimini ochishi, dengizda qaroqchilarga qarshi kurashi va boshqa epizodlarda shoir xalq ertak va afsonalariga xos tasvir usullaridan san'atkorona foydalangan.

Dostonning ko'pgina o'rinlarida tashbeh, mubolog'a, tashxis, tazod, talmeh, istiora, irsolu masal singari badiiy tasvir vositalariga murojaat qilinganki, bu shoirga tasirlanayotgan lavha yoki manzarani ta'sirchan ifodalash imkonini bergan.

Umuman, dostonning o'ziga xos jihatlari anchagina. Asrlar osha sevib o'rganilayotgan bu asarda ilgari surilgan masalalar bugungi kun kishisini ma'naviy-ruhiy jihatdan kamol topishida muhim ahamiyat kasb etishi shubhasizdir.

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar

1. Dostonning yaratilish tarixi va tarkibiy tuzilishi haqida gapiring.
2. Dostondagi asosiy timsollar kimlar?
3. Asarda chin xoqoni qanday tasvirlangan?
4. Farhod va Shirin obraziga ta'rif bering.
5. Yunoniston safaridan shoir qanday maqsadni nazarda tutgan?
6. Dostonda majoziy va haqiqiy ishq qanday tasvirlangan?
7. Asarning badiiy xususiyatlari nimalarda ko'rinadi?
8. Doston boshqa xamsanavislarning asarlaridan nimasi bilan farqlanadi?

Adabiyotlar

1. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 20 jildlik. J.8. – T.: «Fan», 1991.
2. Alisher Navoiy. Farhod va Shirin. – T., 2006.
3. Mallayev N. Alisher Navoiy va xalq ijodiyoti. – T.: Adabiyot va san'at, 1974.
4. Mallayev N.M. O'zbek adabiyoti tarixi. Birinchi kitob. – T.: «O'qituvchi», 1976.
5. O'zbek adabiyoti tarixi. Besh jildlik. J. 2. – T.: «Fan», 1977.
6. Hayitmetov A. Navoiyxonlik suhbatlari. – T.: «O'qituvchi», 1993.
7. Vohidov R. Alisher Navoiy va ilohiyot. – Buxoro: 1994.
8. Komilov N. Tasavvuf. K.1. – T.: «Yozuvchi», 1996.

9. Nabiye F. Lirik qahramon va tabiat tasviri // Navoiyga armug'on. K.2. – T., 2000.

10. Vohidov R., Eshonqulov H. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi. –T.: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi, 2006. – 528 b.

11. Qayumov A. «Farhod va Shirin» sirlari // Asarlar. 1-jild, K.1.T.: Mumtoz so'z, 2008. – B.141–282.

12. Nabiye F. Priroda i poetika Alishera Navoi. – T.: «Fan», 2008.

«LAYLI VA MAJNUN» – ISHQIY-SARGUZASHT DOSTON

Dostonning yaratilish tarixi. Alisher Navoiy «Xamsa»sining uchinchi dostoni «Layli va Majnun» an'anaviy mavzuda yozilgan bo'lib, asar Sharqda mashhur bo'lgan Layli va Majnun syujeti asosida yuzaga kelgan.

«Layli va Majnun» syujeti uzoq tarixga ega bo'lib, uning ildizlari akademik I.Krachkovskiy ta'kidlaganlaridek, VII asrning ikkinchi yarmiga borib taqaladi. Manbalarda Majnun haqida xilma-xil fikrlar bor. Ayrim arab manbalarida aytilishicha, Majnun tarixiy shaxs bo'lib, Bani Omir qabilasidan chiqqan, uning asl ismi Qays ibn Mulavvah (yoki Qaysibn Muod)dir. Qays o'z qabiladoshi Laylini sevgan, sevgi va hijron azoblari haqida mungli she'rlar bitgan. Bunday ma'lumotlar ibn Qutayba (889 yilda vafot etgan) ning «Kitob ush-she'r va shuaro» asarida ham keltiriladi. Boshqa arab manbalari esa bu ma'lumotlarni rad etadi. Arab olimi Avon ibn-Hakim al-Qalbiy (vafoti 764 yil), arab tarixchisi Hishom al-Qalbiy (vafoti 819 yil) ham Majnun tarixiy shaxs emas degan fikrni bildirishadi. Ularning ma'lumotiga ko'ra, Majnun nomi majoziy bo'lib, sevgi va ayriliq haqidagi she'rlar esa umaviy xonadoniga mansub bir oshiq yigitning qalamiga mansub, u o'z nomini oshkor qilmaslik uchun she'rlariga Majnun taxallusini qo'llagan. VII asrning ikkinchi yarmiga kelib arab she'riyatida Majnun taxallusli mungli she'rlar ko'payib, keng tarqalgan, ulardan ayrimlari to'plamlarga kiritilgan. Mana shu she'rlar zaminida Majnun haqida afsona va rivoyatlar to'qila boshlagan. Bu rivoyatlar IX asrga kelib keng tarqalgan, X asrga kelib esa Majnun nomi, u haqdagi rivoyatlar Arabistondagina emas, balki Yaqin va O'rta Sharqda mashhur bo'lgan.

Majnun nomi bilan bog'liq she'rlar rivoyatlar yaratilishiga asos bo'lgan bo'lsa, shu rivoyatlar ta'sirida yozma adabiyotda Layli va Majnun haqidagi yirik hajmli asarlar paydo bo'lgan.

Ulug' o'zbek shoiri Nizomiy Ganjaviy birinchi bo'lib, «Layli va Majnun» (1188) haqida doston yaratadi. G'oyaviy-badiiy jihatdan yetuk bo'lgan bu doston yuksak, mukammal asar sifatida shuhrat qozondi va xamsachilikning an'anaviy dostoniga aylandi. Ulug' hind shoiri Xusrav Dehlaviy 1298–1299 yillarda «Majnun va Layli» nomli asarini yaratdi. U Nizomiy dostonining mazmuni va kompozitsion qurilishini saqlab qolgani holda asarga bir qator o'zgarishlar kiritadi. Majnunga Navfal qizining nikoh qilinishi, Layli va Majnunning sahroda hayvonlar himoyasida tunni o'tkazishi va boshqalar bunga misol bo'la oladi.

Navoiy dostonni yozishga kirishishdan oldin arab manbalari orqali yetib kelgan rivoyatlarni, Nizomiy, Amir Xusrav Dehlaviy, Ashrafning «Layli va Majnun» dostonlarini mufassal o'rganib chiqqan. Uning o'zi, dostonning so'nggi qismida, bu haqda shunday deydi:

Men xastaki bu raqamni chektim,
Tahriri uchun qalamni chektim.

Yozmoqta bu ishq jovidona
Maqsudim emas edi fasona,

Mazmunig'a bo'ldi ruh mayli,
Afsona edi aning tufayli.

Lekin chu raqamg'a keldi mazmun,
Afsona anga libosi mavzun.

Men turkcha boshlabon rivoyat,
Qildim bu fasonani hikoyat.

Kim shuhrati kim jahonga to'lg'ay,
Turk eliga dog'i bahra bo'lg'ay.

Ko'rinadiki, shoirning maqsadi shunchaki afsona so'zlash emas, balki mazmunga, ya'ni ichki mohiyatga e'tibor qaratishdir. Ikkinchi maqsad esa til masalasidir. U dostoni orqali turkiy tilning shuhrati jahonga mashhur bo'lishiga ishonch bildiradi.

Navoiy adabiy an'anaga ijodiy yondoshib, o'z davri talablariga javob bera oladigan doston yaratishni maqsad qiladi. Shoir doston qahramonlarining fojiali taqdiri misolida o'z zamonasining ayrim tartib-qoidalariga, urf-odatlariga qarshi chiqadi. Sof sevgi, sadoqat va vafoni, ma'naviy-ruhiy barkamollikni ulug'laydi, insoniy haq-huquqlarni yoqlaydi.

Doston tarkibiy tuzilishiga ko'ra 38 bobdan iborat bo'lib, dastlabki 8 bobi asarning boshlanish qismidir. Dostonning oxirgi uch bobi uning xotimasidir.

1–4-boblar Yaratuvchi va uning rasuli Muhammad alayhissalom vasfidadir. Mazkur boblarning o'ziga xosligi shundaki, unda Alloh vasfiga bag'ishlangan o'rinlarda u bu dunyoda Layli ko'rinishida jilva qiladi va barchani Majnun kabi o'ziga maftun etadi:

Ey har sorikim qilib tajalli,
Ul mahzar o'lub jahonda Layli.

Ey oniki, Layli atab otin,
Majnun qilmoq bo'lib sifotin.

Bu tasvirning o'ziyoq asarda ishqni kuylashdan shoir ko'zlagan maqsadni oydinlashtiradi. Unda Layli ilohiy ishq ramzini anglatib kelganligi ayon bo'ladi.

Navoiy ulug' xamsanavislar haqida. Dostonning beshinchi bobida shoir ulug' salafлари Nizomiy Ganjaviy, Xusrav Dehlaviylar haqida so'z yuritadi. Ushbu bobda so'z qimmatı to'g'risida to'xtalib, uni hech qanday duru javohirlar bilan tenglashtirib bo'lmashligini aytadi, so'zni dengizga qiyoslab, uning tubida cheksiz ma'no olami yashirilib yotganligini ta'kidlaydi.

Navoiy ulug' ustozlarining ijodi to'g'risida gapirib, Nizomiyni «besh xazina» yaratgan deb maqtasa, Dehlaviyni «besh qasr» egasi sifatida ulug'laydi. Yoki Nizomiy dostonlarini «Ka'ba»ga o'xshatsa, Xusrav Dehlaviy asarlarini Ka'ba oldidagi «but»ga nisbat beradi.

Mazkur o'rinda ijodkor o'zining niyati va dostoni haqida o'ta kamtarlik bilan qisqacha ma'lumotlar beradi. U Nizomiy «Layli va Majnun»iga yuqori baho berib, uni «qal'a»ga, Amir Xusrav dostonini yaxshi bezalgan «qasr»ga o'xshatar ekan, o'z asarini «qal'a» va «qasr» atrofıdagi «shahar» va «bog'»ga nisbat beradi. Bunday o'xshatishlar orqali shoir, birinchidan, salafлари yaratgan asarlardan bahra topganligini

uqtirgan bo'lsa, ikkinchidan, ular an'analari hamda fikr va g'oyalarini kengaytirib, rivojlantirish niyatida ekanligini san'atkorona ifoda etgan.

Alisher Navoiy asarning oltinchi bobida ulug' ustoz va piri Abdurahmon Jomiy madhiga to'xtaladi, bunda u buyuk tojik shoiri Jomiyni ulug'laydi.

Dostonning yettinchi va sakkizinchi boblarida Husayn Boyqaro va uning o'g'li Badiuzzamon ta'rifi keltiriladi.

Asarning to'qqizinchi bobi dostonning prologi hisoblanadi. Ulug' san'atkor bu bobda shunday bir usulni qo'llaydiki, bunday tasvir boshqa xamsanavislarda uchramaydi. Unga ko'ra qorong'i kechada shoir, xayol otiga minib sayrga chiqadi. Xayol oti har tomonga shoshilib yuguradi, nihoyat, arab mamlakatidagi bir dashtga yetib borgach, uning oldida bosib o'tilishi mumkin bo'lmagan ishq vodiysi paydo bo'ladi. Ozroq to'xtalishi bilan otining oyog'i oqsab, yurishi juda qiyinlashadi. Tun qorong'i, buning ustiga tinmay yomg'ir quymoqda, onda-sonda chaqmoq chaqilib, bu joyni yanada dahshatli qilib ko'rsatadi. Shunday bir vaziyatda Navoiyning qulog'iga «Layli va Majnun» dostonining mazmuni haqida hotif (g'aybdan ovoz beruvchi)ning ovozi eshitiladi. Bu bobning yana bir xarakterli jihati shundaki, shoir hotif tilidan o'zining yozadigan asari salaflarining dostonlaridan qanday farq qilishi lozimligini, kamtarlik bilan bayon etadi:

Sabt aylamasang alarcha rangin,
Ma'nisi daqiqu lafzi shirin.

Lek o'lg'usi dardu so'zi ko'prak,
Xangomai dilduro'zi ko'prak.

Bo'lsa ul yon sarvi dilxoh,
Bo'lg'usi buyon fig'on bila oh.

Asarning o'ninchi bobidan asosiy voqealar boshlanadi. Dostonda Layli va Majnunning ishqiy sarguzashtlari ularning vafoti bilan yakunlanadi.

Majnun – haqiqiy oshiq timsoli. Dostor da qahramonlar ma'naviy-ruhiy olami g'oyatda ta'sirchan va chuqur tasvirlanadi. Qaysning qalbi tug'ilishidayoq ishqqa makon edi. Uning vujudi loyi ishq o'tida pishgan. «G'am tufrog'i suyidin sirisht, Ishq o'tiyu yeli sarnavishti». U «ishq ahlig'a qiblai murod» bo'lib dunyoga keldi. Chunki uning «ishq

farzandi» ekanligi chaqaloqligidayoq ayon edi. Qaysni o'qish uchun Hay qabilasidagi maktabga berishadi. Bu paytda Layli betob edi, shuning uchun darsga kelmayotgan edi. U sog'ayib maktabga aytgach, Qays bilan uchrashadi. Ular bir-birini ko'rgach, qalblarga ishq otashi tushadi va shu kundan boshlab hijron azoblari boshlanadi. Shunisi alohida e'tiborga molikki, ularning qalbidagi ishq bir kunda, bir onda, nigohlar bir-biri bilan to'qnashganda boshlanadi va bu sevgi o'ti bir umr so'nmaydigan bo'lib yonadi. Bu voqea Layli va qizlarning gul sayriga chiqqanlarida sodir bo'ladi.

Qaysning qalbidagi ishq kun-kundan ortar, u bir uyga qamalib olib, to'xtovsiz faryod chekadi, tomog'idan ovqat o'tmaydi, ko'ziga uyqu kelmaydi, unga sevgilisi tasviridan boshqa hech narsa ko'rinmas edi. Uni daolash uchun tabib chaqirishadi, biroq bundan foyda bo'lmaydi. Uning ishq butun elga ovoza bo'lgach, xalq uni Majnun deb atay boshlaydi. Hajr, ayriliq, telbalikka yo'liqqan oshiqni bandilikda saqlashadi. Iztiroblari ko'pligidan bemador bo'lib qolgan, behol Majnun bandilikdan ozod bo'ladi va uyidan dasht-sahrolarga ketadi. Majnunning sahroga chiqib ketishi uning ishq olamiga kirishiga ishoradir. Tasavvufda dasht – ishq bepoyonligining ramzi. Buni shoirning o'zi ham ta'kidlaydi: «Keldi bu dasht – ishq dashti». Uning oxiriga hech kim yetmagan va undan hech kim qaytib kelmagan. Dostonda dashtda qalashib yotgan inson suyaklari ham shundan dalolat beradi.

Majnun gullar bilan sirlashadi, hayvonlar bilan tillashadi. Nabotot va hayvonot olami unga xayrixoh, uni dardini yengillatishga harakat qiladilar. O'z qahramonini nabotot va hayvonot olami bilan do'stligi orali Navoiy olamning bir butunligi – o'simliklar ham, insonlar ham yagona Allohning ijodi bo'lganligi, shunday ekan, ular orasida birlik, uyg'unlik bo'lishi joiz, degan g'oyani ilgari suradi. Zero, zarradan koinotga qadar hamma narsada Alloh u yoki bu darajada zuhur etgan. O'simliklar ham, qushlar ham o'ziga xos tarzda Allohning zikrini aytishadi. Demak, Navoiy Majnunni hayvonlar, qushlar bilan do'st tutinishini tasvirlash orqali xuddi shunday olijanob g'oyani ilgari surgan.

Majnun – mastlik, bexudlik yo'lidagi oshiqdir. U Alloh muhabbatidan mast bo'lib, o'zligini unutadi va shu orqali ilohiy ma'rifatni his qiladi. Uning yo'li ko'ngil orqali Haqni tanish va unga yetish yo'lidir. Navoiyshunos I.Haqqulov: «Majnunning junun yo'li – ma'rifat va ibrat yo'li»¹, – deya ta'riflaydi.

¹ Haqqulov I. Tasavvuf va she'riyat – T., 1991. – B.161

Majnunga Alloh tomonidan favqulodda iste'dod va qobiliyat berilgan edi. U Allohning marhamati bilan bolaligidayoq tilidan ilohiy kalomlar tushmaydi. «Bo'lg'och tili lafzdan xabarliq, Har lafzki, deb bori asarliq. Chun aylay boshladi takallum, el hushin etib takallumi gum». «Layli va Majnun» dostonida pok ishqning yuksalib, haqiqiy ishqqa aylanishi tasvirlanadi. Shoir pok ishqni kuylayotganini dostonida o'rni bilan keltirib boradi. U Majnun va Laylini «gavhari pok» sifatida tilga oladi. Majnun haqida:

Chun topdi bu nav' gavhari pok,

Bahr o'ldi bu zavqdin tarabnok.

deb yozsa, Layli ta'rifida:

Pok erdi nechukki rost da'vi,

Bikr erdi nechukki xos ma'ni.

deydi.

Qaysning ishq kun sayin emas, soat sayin ortar edi. Qabila oqsoqollarining maslahati bilan musulmonlarning muqaddas sajdagohi - Ka'baga olib boriladi. Qays Yaratganga munojot qilib, dardiga shifo tilashi lozim edi. Biroq u ishq tufayli qancha iztirob chekkan bo'lishiga qaramasdan, Allohga iltijo qilib, qalbidagi bu alangani yanada ziyoda qilishini so'raydi:

Ko'nglum g'am ichra to'q ayla yo rab!

Ishq ichra meni yo'q ayla yo rab!...

Layli ishqin tanimda jon qil,

Layli shavqin rangimda qon qil.

Dardini najotim et ilohi,

Yodini hayotim et ilohi...

Dardimg'a xayolini tabib et!

Jonimg'a visolini nasib et!

Majnunning ushbu munojoti g'oyaviy mazmuni, qahramonning ishqqa bo'lgan munosabati jihatidan alohida e'tiborga molikdir. Bunda biz yuksak e'tiqodli, sabr-qanoatli, ishq yo'lida har qanday mashaqqatga tayyor oshiq ma'naviy-ruhiy qiyofasini ko'ramiz. U o'z ishq yo'lida jonini berishga ham tayyor. Majnun faqat Layli ishq bilangina tirik. U

tanida joni bor ekan, Laylining ishq o'z jismining joni deb biladi. Yorining dardi u uchun najot, xayoli esa dardiga tabibdir.

Majnun uchun Layli maqsad emas, balki ilohiy ishq kamolotini kasb etish yo'lidagi bir vositadir. Tasavvufda bu mazhar deb yuritiladi. Haq oshiqdari mazharni sevish orqali haqiqiy ishqqa yetadilar. Ularning qalblari ilohiy fayzdan bahra oladi. Bu pok muhabbat ularni ruhi Mutlaqqa yaqinlashtiradi.

Ishq yo'lida odamlardan, dunyodan uzilgan, biyobonga chiqib ketgan, o'zligini unutgan, qayoqqa borsa – faqat ma'shuqasini ko'radigan Majnunning qalbi g'uborlardan tozalanib, ilohiy shu'ladan ravshanlashgan edi. Navfal hujum qilsa Laylining otasi o'z qizini o'ldirishga qasd qilganini u tushida ko'radi va do'stidan darhol urushni to'xtatishni so'raydi. Ota-onasining farzandi g'am-alamida jon taslim qilganiyu, Laylining o'limini ham tushida ko'radi. Layli va Majnun ishq yo'lida uchragan mashaqqatlarga sabr qilib, ma'nan va ruhan poklangan, haqiqiy ishqqa erisha olgan oshiq timsolidir.

Dostonda shoir ishq bilan bir qatorda o'z davrining dolzarb masalalariga ham urg'u beradi. Bulardan biri oila va nikoh masalasidir. Bu orqali inson haq-huquqini, samimiy sevgisini himoya qiladi, shaxsiy va oilaviy baxt uchun kishilarni kurashga chaqiradi. Zamonning ayrim urf-odatlarini qoralaydi, uning zulmidan faryod chekadi:

Ey zoli zamona dodu faryod!
Atfollinga necha zulmu bedod!

Bu xaylnikim halok etarsen,
O'z bag'ring erurki chok etarsen.

Layli va Majnunning so'nggi uchrashuvi tasviri. Dostonda Laylini badavlad Ibn Salomga nikohlaydilar. Xuddi shu kuni Majnun Navfalning qizi bilan nikohlanadi. To'y kechasi Ibn Salom ichkilikni ko'p ichib qo'yib, eski kasali qo'zadi va odamlari uni o'z qabilasiga olib ketishadi.

Nikoh kechasi Navfalning qizi Majnunga sevgan yigiti borligini aytadi. Undan muruvvat etishini – ikki oshiqning uvoliga qolmasligini so'raydi:

Bu nav' muruvvat o'lsa sendin,
Izhori futuvvat o'lsa sendin.

Buni eshitgan Majnun javonmardlik namunasini ko'rsatib, nikoh go'shanasidan to'g'ri dashtu biyobonga chiqib ketadi. Xuddi shu payt Layli ham yonida hech kim yo'qligidan foydalanib, uyidan chiqib ketadi va ular sahroda bir qumtepada bir-birlariga duch keladilar.

Layli Majnunni nola qilib o'qiyotgan nazmidan taniydi. Majnunga esa Layli nasimi yetishgan edi. Navoiy sevishganlarning bu baxtiyor uchrashuv onlarini ta'sirchan tarzda tasvirlaydi:

Ikki guhar o'rni bo'ldi bir durj,
Ikki quyosh avji bo'ldi bir burj.

Bir sog'ar aro tushib iki mul,
Bir g'uncha aro butub iki gul.

Bir jismda ikki ruh o'lub gum,
Bir ko'z arosida ikki mardum.

Vasl ayladi ikkilikni boqiy,
Vahdat qadahini tutti soqiy.

Navoiy sevishganlar birligini xuddi badan va jonning birligiga o'xshatadi. Go'yoki ikki gavhar bir qobiqdan o'rin olgan, yoki ikki quyosh osmonning bir burjida joylashgan. Sevishganlar birligini bir piyolada ikki may, bir g'unchada ikki gul, bir jismda ikki ruh, bir ko'zda ikki qorachiq singari tashbehlar orqali tasvirlanadi. Bu bilan shoir bir tomondan oshiq va ma'shuqaning ruhan bir-biriga naqadar yaqinligini nazarda tutsa, yana bir jihatdan visol onlarini ta'sirchan lavhalarda tasvirlashga erishgan. Shuningdek, shoir ikkala sevishganning bir vujudga ayanib ketganligi, ularni bir-biridan ayirish yoki ayri tasavvur qilish mumkin emasligiga urg'u beradi.

Yeru osmondagi barcha zotlar sevishganlarning visol lazzatidan bahramand bo'lishlariga ko'maklashadilar. Qush, hashorat, yovvoyi hayvonlar barchasi visol onlariga o'z yordamlarini ko'rsatadilar. Shoir bu sevishganlarga yer va osmon jismlari ham xayrixohligini aytadi. «Ne gard qo'pub, ne yel ravona, Suv sokinu chekmay o't zabona». Atorud, Zuhro, Bahrom, Mushtariy singari sayyoralar jimlik va qorong'ulikni yanada kuchaytiradilar. Butun olam tinchlik va osudalikka chulg'angan. Umuman, bunday tasvirlar orqali shoir haqiqiy ishqning kuchini, visol jozibasini ulug'laydi.

Mahbubining jamolini ko'rgan Majnun unga yetishishga intildi. Lekin ular o'rtasida muqarrar to'siqlar bor edi. Bu – dunyo, odamlar va jism edi. Ishq yo'lida ranju mashaqqatlar o'tida ulardan asar ham qolmadi. Majnun husni Mutlaq bilan qo'shilib bir bo'lib ketdi.

Dostondagi Navfal va Zayd obrazlari. Jamiyat ahli Majnun ishqini, bu yo'lda uning chekkan iztiroblarini tushunishmaydi. Buning uchun unga ta'na, malomatlar yog'dirishdi. Majnun qalb tug'yonlarini «g'am dashti aro yugurgan» Navfalgina anglay oldi. Navfal sahroda tasodifan ov paytida hayvonlar bilan sirlashib yurgan Qaysni uchratib qoladi. Navfal insonning qadr-qimmatiga yetuvchi, uning ezgu his-tuyg'ularini yuksak baholaydigan ulug' insondir. U Majnunning ahvolidan nihoyatda qattiq ta'sirlanib, ov qilishdan voz kechadi.

Tark ayladi saydg'a jafoni.

Elga dedi: «Tashlang o'qu yoni,

Ham itligingizni tashlangiz chust

Ham itlaringizni bog'langiz rust!»

So'ngra Majnunga yaqinlashib, u bilan suhbatlashishga harakat qiladi. Navfalning Majnunga qarata aytilgan gaplaridan uning insonga bo'lgan samimiy muhabbati, oqil va chuqur mulohazaga ega bo'lgan kishi ekanligi yaqqol seziladi. Navfal ishqning kuchi, ta'siriga tan bersada, biroq u Majnun kishilar bilan aloqasini uzib, sahroda hayvonlar bilan ulfat tutganligini ma'qul ko'rmaydi. Navoiy gumanistik qarashlarini dostonida Navfalda singdirgan bo'lib, shoir u orqali o'zining orzu-istaklarini bayon etadi.

Majnun bo'y ma'naviy olami Navfalni hayratga soladi va u yigitga yordam berishga harakat qiladi. U Laylining otasini yo'lga solmoqchi, uni murosaga keltirmoqchi bo'ladi. Biroq bundan foyda chiqmaydi. Shunda sarkarda kuch bilan Laylilar qabilasini bo'ysundirmoqchi bo'ladi va urushga tayyorgarlik ko'ra boshlaydi. Shunda Majnun tushiga Layli kirib, Naval qabilaga hujum qilsa, otasi uni o'ldirmoqchi ekanligini aytadi. Majnun gapidan keyin sarkarda jang qilish fikridan qaytadi.

Zayd dostonidagi yordamchi obrazlardan biri bo'lib, u asar voqealarini bog'lovchi vosita sifatida xizmat qiladi. Bu obraz Navoiy dostonidagina keltirilib, boshqa xamsanavislar asarlarida uchramaydi.

Majnun u bilan Navfal qo'shini Hay qabilasiga urushni to'xtatgach, sahroga chiqib ketganda tanishadi. Majnun muhabbati naqadar

yuksak ekanligini bilgach, uni qattiq hurmat qiladi. Zayd Layli haqida bilganlarini Majnunga gapirib beradi. U o'zining Majnun bilan uchrashganini Layliga yetkazishga va agar Laylidan biror javob bo'lsa Majnunga keltirmoqqa va'da beradi.

Keyingi boblarda Zayd Laylining xatini Majnunga olib boradi va oshiqning javob xatini ma'shuqaga etkazib beradi.

Dostondagi otalar obrazi. Alisher Navoiy «Layli va Majnun» dostonida otalar obraziga katta e'tibor beradi. Shoir, asarda yolg'iz o'g'il va yolg'iz qizi bo'lgan ikki otaning xarakterini yaratadi. Biroq dostonida tasvirlangan Majnunning otasi bilan Laylining otasiga bir xil tipdagi kishilar deb qarab bo'lmaydi. Ularning xarakterlarida ba'zi umumiy tomonlar bo'lishidan qat'iy nazar, har qaysisi o'ziga xos xususiyatlarga ega. Ularning bu xususiyatlari o'zlarini o'rab olgan muhit va kishilar bilan bo'lgan munosabatlarida namoyon bo'ladi.

Dostonida tasvirlangan Bani Omir qabilasining boshlig'ini shoir o'z gumanistik ideallaridan kelib chiqib tasvirlaydi. U Arabda mashhur hukmdorlardan biri bo'lib, bir necha qabilalar unga bo'ysundirilgan edi. Bu kishi odamlarga mehribon, saxiy, mehmondo'st odamdir. Dostonida uning nomi aytilmagan. U «bechora ulusga chorasoz», ilm-ma'rifatning qadriga yetadigan odam edi. Bu donishmand, saxovatli kishining «otu tuyasi hisob bilan juft, qo'yu qo'zisi hisobdan ham ko'p», ammo farzandsiz. Biroq u keksayib qolganida o'g'il ko'radi. U yolg'iz farzandining ilmi bo'lib yetishishini o'ylab, uni yoshligidan Hay qabilasidagi maktabga joylashtiradi. Ota o'g'lining o'qishdagi muvaffaqiyatlarini ko'rib quvonadi, ammo otaning bu kuvonchlari uzoqqa bormaydi. Qays Laylini sevib qolgandan keyin bechora ota boshiga ko'p ko'rguliklar tushadi. Farzandining sevgisi tufayli ham o'zi ham qabilasi Layli otasining ta'qibiga uchraydi.

Asarda Majnunning otasi ruhiy kechinmalari, o'g'lining dardiga chora topa olmay chekkan iztiroblari ta'sirchan ifodalangan. Yigirma sakkizinchi bobdagi otaning Majnunga nasihatlaridan tuzilgan monolog orqali u haqida to'la tasavvurga ega bo'lamiz. Ota qalbidan chiqqan haroratli so'zlarda uning dono, mehr-shafqatli, jonkuyar padar ekanligi o'zining g'oyat go'zal badiiy ifodasini topgan:

Dedikim: Ayo ramida farzand!
Payvand bag'irg'a, balki parkand.
Ko'ksun yarasin so'kma muncha,
Bag'rimni qonini to'kma muncha.

Bu misralarda o'g'li g'am-alamlariga o'zini darddosh deb bilgan, qalbi iztiroblarga to'la mehribon ota siymosi namoyon bo'ladi. U o'g'liga hech qanday ta'na qilmaydi. Ota o'g'liga pand-nasihat qilib, es-hushini yig'ib olishga chaqiradi. Uning otalik mehri, nasihatlari Majnunga ta'sir qiladi va ixtiyorini otasiga topshiradi. Biroq u sevgisidan voz kechmaydi. Ota Majnunga so'z orasida o'zining umri tugayotgani, onasining ham o'g'lidani uzoqda og'ir azoblar chekayotganini aytadi. Majnun ota izmiga bo'ysunib uyiga qaytadi. U farzandlik mehr-muhabbati va ota-onasiga hurmati tufayli ularga itoat etib, Navfalning qiziga uylanish haqidagi takliflariga sukut qiladi. Buni uning roziligi deb tushunishadi. Ota-ona rizoligini hamma narsadan ustun sanagan Majnun otaning qarori va xohishiga bo'ysunadi. Majnun to'y kechasi Navfalning qizi bilan aka-singil tutinib, sahroga chiqib ketadi. Bu xabarni eshitgan ota-ona el-yurt oldida hijolatda qoladilar, ular g'am-g'ussa bilan vafot etadilar. Uning ota-onasi ishq yo'lida telba bo'lgan o'g'li dardida g'am chekib dunyodan o'tadilar.

Najd tog'ida sargardon yurgan Majnun tush ko'radi va uyqudan uyg'ongach, ota-onasini vafot etganini anglaydi. O'z qavmi mozoriga borib, yangi qad ko'targan ikki qabrni ko'radi. Ota-ona qabrini ko'rgan Majnun boshiga tuproq sochib, ohu-fig'on chekadi. Avvalo, Majnun ota qabriga keladi. «Urdu atosi mozorig'a bosh Kim, kul-ko'mak etti boshin ul tosh», singari tasvirlarda Majnun ota-onasidan ayrilib, chekkan alamlari cheksiz ekanligi namoyon bo'ladi. Shundan keyin u otasi ta'rifini keltiradi, uning mehribonligi va g'amxo'rliklarini esga oladi, yetgazgan jabr-sitamlari uchun uzr so'raydi.

Majnun onasi qabri ustida aytgan so'zlari alohida diqqatga molikdir. Bunda uning onaga bo'lgan mehr-ardog'i, ayriliq tufayli chekkan ohu-nolalari o'z aksini topgan.

Dostondagi voqealar rivojiga katta ta'sir ko'rsatadigan obrazlardan biri Laylining otasidir. U Hay qabilasining boshlig'i, yakkayu yagona qizi uchun maktab ochdirgan va boshqa bolalar ham shu maktabda o'qishadi. Dostonning 16-bobida Layli va Qays o'rtasidagi muhabbat avj olib, Majnun nomi el o'rtasida ovoza bo'lgach, bu sevgi hqqida Laylining otasi eshitadi.

Majnun ishq yo'lida qo'ldan ixtiyorini berib, xalq tomonidan ta'namalomatga qoladi. U Layli muhabbatiga giriftor bo'lishdan oldin xalq ichida go'zal axloqi va nodir iste'dodi bilan tanilgan edi. Uni hamma hurmat qilar, kelajagiga umid bilan qarashar edi. Laylining otasi ham u haqida yaxshi fikrda bo'lgan. Shunday zukko yigitning bir qiz ishqida

es-hushidan judo bo'lganini eshitib, afsuslanadi. U Majnunning og'ir ahvoli uchun kuyinadi. Ammo u yigit hali kimning ko'yida telba ahvolga tushib qolganini bilmaydi. Bu qiz kimligini so'raganda xabarchi uning Layli ekaniga ishoralar qiladi. Majnunning sevgilisi o'z qizi ekanligini fahmlagan ota bir so'z demay gangib qoladi. Uning bu ahvolini Navoiy: «Boshin tutib o'ldi bir zamon gech, So'z demadi yaxshi, yo yomon hech», – deya tasvirlaydi. Ammo biroz fursat o'tgach, Majnunning otasidan bu ishga chek qo'yishni talab qiladi. Majnunning telbaligi oshkor bo'lgach, biror chora ko'rmagani uchun unga tanbeh beradi. Uning talabi bilan Majnunni dashtdan tutib kelib, zanjirband qilishadi.

Majnun pok muhabbat tufayli oddiy insonlar darajasidan qiyos qilib bo'lmaydigan darajada ma'naviy yuksaldi. Buni tushunmagan odamlar uni – jinni deb ataydilar. Ular tor fikrliligi tufayli Majnun va Layli sevgisini idrok etishga qobil emas edilar. Oddiy odamlar uchun o'zlari tasavvur qilda oladigan tushunchalardan bo'lak narsalar g'ayritabiyy tuyular edi. Shuning uchun ham ular nazarida ishq yo'lida o'zini qurbon qilayotgan vujud jinni bo'lib ko'rinadi.

Qays qobiliyatli va fozil yigit sifatida Laylining otasiga ma'qul bo'ladi. Ammo pok muhabbat tufayli yuksak kamolot kasb etganida u Laylining otasiga xos tushunchalardan uzoqlashadi. U jinni deb Majnundan yuz o'giradi, undan or qiladi. Ma'lum bo'ladiki, Laylining otasi qizini Qaysga ishq yo'lidagi devonaligi, telbaligi uchun bermagan. U tor fikrliligi, oddiy turmush ko'rinishlariga asirligi, mahdudligi sababli ikki yoshning kamdan-kam kishiga nasib etadigan samimiy muhabbatiga to'siq bo'ladi, natijada sevishganlar vujudlari jismonan halok bo'ladi.

Ibn Salom obrazi. Laylining otasiga ma'qul bo'lgan shaxs Ibn Salom bo'lib, u boy-badavlat kishi edi. Ibn Salom nihoyatda badavlat bo'lib, uning molu davlati son-sanoqsiz.

Ibn Salom har qanday mushkul ishni kuch va pul vositasi bilan hal etishga qattiq ishonadi. Og'ir mehnat azobini ko'rmagan, muhabbatdek his-tuyg'uning nimaligin tushunmagan bu kimsa o'zining xohish-irodasini kishilarning samimiy muhabbatidan ustun qo'yadi.

U ichkilikka qattiq berilgan bo'lib, Layliga uylanish sharafiga muyassar bo'lganidan keyin maishatga yanada ko'proq beriladi.

Aysh ayladilar necha tunu kun,
Kim ne kuni maysiz erdi, ne tun.

Laylining otasiga o'zining davlati bilan manzur bo'lgan bu kishi Laylining hurmatini qozona olmaydi. Chunki unda Majnunga xos aql-zakovat, pok va samimiy muhabbat, olijanoblik kabi fazilatlardan asar ham yo'q edi. Shoir Ibn Salomning xarakterini yorqinroq tasvirlash uchun o'ziga xos tashbehlariga murojaat qiladi. Shoir Laylini oyga o'xshatsa, Ibn Salomni ajdahoga qiyoslaydi:

Chun topti nikoh ishi saranjom,
Layli haramig'a urdilar gom.

Kim mayl etibon tuman jafog'a,
Bergaylar ul oyni ajdahog'a.

Bu tasvir doston badiiyatini kuchaytirish bilan birga shoiming bu qabih ishga munosabatini ham to'g'ri tushunishimizga yordam beradi. Chunki Layli kabi har jihatdan barkamol qizning Ibn Salomga uzatilishi uning ajdahoga topshirilishi bilan barobar edi. Ammo bu yovuzlik amalga oshmaydi. Ibn Salom g'oyatda ko'p ichkilik ichganligi sababli eski xafaqon kasalligi qo'zib qoladi va behush yiqiladi. Tong otgach, uni odamlari qabilasiga olib ketishadi. Ko'rinadiki, Ibn Salom sevishganlar qismatining fojiali tus olishiga sababchilardan biridir. U qanchalik boy bo'lishiga qaramay, kaltabin, tor fikrli, go'zal insoniy tuyg'ulardan yiroq kimsadir.

Umuman, «Layli va Majnun» da yaratilgan har bir obraz o'ziga xos bo'lib, ular ma'lum bir g'oyani ilgari surishda faol ishtirok etadi. Bu obrazlar timsolida biz Navoiyning betakror mahorati egasi ekanligini anglab yetamiz..

Dostondagi psixologik tasvir vositalari. Navoiyning bu dostonida qahramonlar ichki olami. psixologik tasvirning g'oyatda ta'sirchan ifodalanganligi bilan alohida ahamiyatga egadir.

«Layli va Majnun» dostoni kompozitsiyasida ikki asosiy qahramon – Layli va Majnunning maktublari muhim o'rin tutadi.

Shoir Laylining xatida murojaat usulidan foydalanib, uning qalb tug'yonlarini quyidagicha ifodalaydi:

Ey ishq o'tida xasim nechuksen,
Ey bedilu bekasim nechuksen?!

Ey bo'lg'ali ishqim ichra madhush,
Bir jur'ai vasl qilmag'on no'sh!

Ey furqatim ichra gar yorib tosh,
Ming tosh yebon yoshurmayin bosh!...

Holing nedurur firoqim ichra?
Fikring nedur ishtiyoqim ichra?

Bunda Laylining o'z sevgilisiga munosabati, unga bo'lgan samimiy tuyg'ulari bilan birga Laylining ishqda sobitligi, mustahkam iroda egasi ekanligi namoyon bo'ladi. Shoir maktub vositasida qahramonning ishq yo'lida har qanday qiyinchilikka tayyor ekanligini mahorat bilan tasvirlagan.

Layli xatiga Majnunning yozgan javob maktubi ham o'zining sodda, samimiy va lirik hislarga to'lib-toshganligi bilan xarakterlidir. Shoir dostonning umumiy poetik qonun-qoidalariga rioya qilingan holda asarda noma janridan ustalik bilan foydalangan.

«Layli va Majnun»da nikoh lavhalari alohida o'rin tutadi. Shoir bu epizod orqali dostonning dunyoviy mazmunini ishonarli qilib ifodalashga erishgan. Navoiy dostonidagi bu lavhaning katta ahamiyati shundan iboratki, asarning bosh qahramoni Majnunning ishq majoziy va ishq ilohiyni o'zida mujassamlashtirganini ko'rsatadi.

Dostonda kishini hayratga soluvchi lirik tasvirlar, tabiat manzaralari, betakror so'z o'yinlari, aforizmlar mahorat bilan qo'llanilgan.

Asarning badiiy nafosatini oshirishga xizmat qilgan vositalardan biri peyzajdir. Navoiy tabiatning uch faslidan umumiy ramz sifatida foydalanadi.

Dostonning boshlanishida Majnun bilan Laylining endigina kurtak ochayotgan muhabbati unga mos holda tabiatning ham uyg'onadigan fasli – bahor va uning shodlikka sabab bo'luvchi go'zal manzaralari orqali tasvirlanadi.

Navoiy bahor to'g'risida fikr yuritar ekan. u kishining nozik hislariga ta'sir etuvchi so'zlar orqali shunday tasvir yaratadiki, natijada uning mayin tovlanishlari butun jozibasi bilan kishi ko'z o'ngida namoyon bo'ladi. Sabzaning ko'karishi, gulning ochilishi, gul yaprog'idagi yomg'ir tomchilarining ko'rinishi, mevali daraxtlarning oppoq gullashi, xullas, ilk bahor manzarasi jonli tasvirlangan! Shundan keyin Laylining gullar orasida Majnun bilan uchrashuvi ham nihoyatda san'atkorona badiiy ifoda etilgan:

Sayr ichra yetishti mohi dilxoh,
Bir gul chamani ichiga nogoh.

Gulbun bila rust to'rt yoni,
Kirs kishi kimsa topmay oni.

Kirgach anga ul shugufta gulzor,
Ko'rdi tikan ichra bulbuli zor.

Bu nafaqat tabiatning go'zal manzarasi tasviri, balki ramziy ma'noda Qaysning ishq chamaniga kirishiga ishoradir. Gul insonni o'ziga tortganidek, ishq chamani ham kishini maftun etadi, u gulzorda tikan va bulbuli zorning bo'lishi oshiqning ishq yo'lida qiyinchiliklar, mashaqqatlarga uchrashini anglatadi.

Dostonda tabiat kishilarning kayfiyati, ruhiga hamohangdir. Qahramonlar shodlanganda, ularni o'rab olgan tabiat ham yashnab turadi, ular qayg'uga tushganda tabiat o'zgaradi. Masalan, Majnun bog'da behush yotgan paytda butun tabiat uning boshiga tushgan bu savdoga qattiq achinadi: Gul o'z yoqosini chok etsa, nargis tushgan shabnam orqali ko'z yoshi qiladi. Majnun qalbidagi dog'ni ko'rgan lola esa unga hamdardlik bildirib, o'z ko'ksiga dog' (qora) soladi. Majnun holatidan binafsha g'amga botsa, sunbul o'z aft-angorini qoraga bo'yaydi. Hamisha sharqirab quvnoq oqadigan suv motam tutgandek zor yig'laydi. Bunday o'rinlar qahramonlar ruhiy kechinmalarini yanada ta'sirchanroq yoritishga yordam beradi.

«Layli va Majnun»ning o'ziga xos xususiyatlaridan yana biri unda lirizmning kuchliligidir. Shoir har bir fikrni obrazli qilib ifodalashga alohida ahamiyat bergan. Navoiy ko'pincha aytadigan fikrlarini ramziy tasvirlar orqali ifoda etadi. Masalan, shoir tong otishi manzarasini shunday tasvirlaydi:

Tun urdi ko'mirlarini darham,
Mehr o'tini subh ayladi dam.

Ko'k gulshani gullari to'kuldi,
Gullarki to'kuldi g'uncha kuldi.

Ko'k bog'ida gullar o'ldi nobud,
Yer bog'ida gullar o'ldi mavjud.

Ul bog'da har ne kim sochildi,
Go'yoki bu bor aro ochildi.

Kontrast priyomidan foydalanib yaratilgan bu misralarda osmon va yer bog'ga, yulduzlar, yer yuzidagi barcha narsalar esa gulga

o'xshatilgan. Bunda gulshan, bor, gul, g'uncha so'zlari orqali tanosub san'ati yaratilgan. Dostonda tashbeh, mubolag'a, kichraytirish, takror, tanosub, tazod va tarse' kabi tasviriy san'atlar mahorat bilan qo'llanilgan.

Umuman, Alisher Navoiyning «Layli va Majnun» dostoni g'oyaviy yuksak, badiiy jihatdan mukammal asar sifatida muhim ahamiyatga egadir.

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar

1. «Layli va Majnun» dostoning yaratilishi haqida ma'lumot bering.
2. Dostonning asosiy qahramonlari kimlar?
3. Majnun ishq qanday ishqqa mansub?
4. Dostonda qanday g'oyalar ilgari surilgan?
5. Dostondagi peyzaj tasviri haqida gapiring.
6. Maktub janridan shoir nimani nazarda tutgan?
7. Dostonning badiiy xususiyatlari haqida gapiring.

Adabiyotlar

1. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 20 jildlik. J. 9. – T.: «Fan», 1992.
2. Alisher Navoiy. Layli va Majnun. –T., 2006.
3. Mallayev N. Alisher Navoiy va xalq ijodiyoti. – T.: Adabiyot va san'at, 1974.
4. Mallayev N.M. O'zbek adabiyoti tarixi. Birinchi kitob. – T.: «O'qituvchi», 1976.
5. O'zbek adabiyoti tarixi. Besh jildlik. J. 2. – T.: «Fan», 1977.
6. Alisher Navoiy «Xamsa»si. Maqolalar to'plami. – T.: «Fan», 1986.
7. Hayitmetov A. Navoiyxonlik suhbatlari. – T.: «O'qituvchi», 1993.
8. Vohidov R. Alisher Navoiy va ilohiyot. – Buxoro: 1994.
9. Komilov N. Tasavvuf. K.1. – T.: «Yozuvchi», 1996.
10. Valixo'jayev B. Mumtoz siymolar. – T.: «Meros», 2003. – B. 129–185.
11. Nabiyeu F. Lirik qahramon va tabiat tasviri // Navoiyga armug'on. K.2. – T.m 2000. – B. 59–66.
12. Navoiyning ijod olami. Maqolalar to'plami. – T.: «Fan», 2001.
13. Vohidov R., Eshonqulov H. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi. –T.: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi, 2006
14. Qayumov A. «Layli va Majnun» // Asarlar. 1-jild, K.2.T.: Mumtoz so'z, 2008. – B.4–130.

«SAB'AI SAYYOR» DOSTONIDA SHOHLIK VA OSHIQLIK MUAMMOSI, UNING FALSAFIY YECHIMI

Dostonning yaratilish tarixi. «Sab'ai sayyor» («Yetti sayyora») Navoiy «Xamsa»sining to'rtinchi dostoni bo'lib, u 1484 yilda yozib tugallangan. Doston uchun Sharq xalqlari orasida keng tarqalgan «Bahrom Go'r» afsonasi asos bo'lgan. Bu afsona sosoniylar sulolasidan bo'lgan podshoh Varaxran (418–438) nomi bilan bog'liq (Varaxran dariy tilida «Bahrom» ma'nosini anglatadi). U go'r - kulon oviga o'ch bo'lgani uchun Bahrom Go'r nomi bilan mashhurdir. Navoiy «Tarixi muluki Ajam» asarida Bahromning shijoatli podshoh bo'lganini aytadi va Bahrom Go'r nomining kelib chiqish sababini quyidagicha ta'riflaydi: «Ani Bahrom Go'r dedilar. Muning jihatini ba'zi dedilarkim, go'rni shersayd qilg'anda, aning o'qi egnisidan o'tub, yerga tegdi. Ba'zi debturlarkim, go'r oviga ko'p moyil erdi»¹.

Bahrom Go'r haqidagi afsona va rivoyatlar juda ko'p bo'lib, dastlab Hind-Eron xalqlari tomonidan yaratilgan, keyinchalik Eronga qo'shni bo'lgan xalqlar, ayniqsa, armanlar, gruzinlar orasida ham paydo bo'ldi. Bu afsona va rivoyatlar zamonlar o'tishi bilan Sharq xalqlari orasida keng tarqalgan. Ularda Bahrom shon-shavkatli podshoh, shijoatli, mard va olijanob, tanti, mohir mergan, ishratparast shaxs sifatida tasvirlandi. Dastlab xalq og'zaki ijodida paydo bo'lgan Bahrom Go'r obrazi keyinchalik yozma adabiyotdan, ayni chog'da manoqib va xotira-memuarlardan ham o'rin oladi.

Bahrom Go'r haqida yozma adabiyotda birinchi bo'lib doston yaratgan ijodkor fors-tojik klassigi Abulqosim Firdavsiydir. U xalq og'zaki ijodi, yozma manbalardan ijodiy foydalanib, o'zining «Shohnoma» asarida Bahrom obrazini shuhratli, adolatli shoh, vatanparvar, tengsiz kuch-qudrat, aql-idrok sohibi, shuningdek, aysh-ishratga berilgan, xudbin va qahri qattiq shaxs sifatida tasvirlaydi. «Shohnoma»da Bahromning tug'ilishi, taxtga chiqishi, mamlakatni idora qilish to'g'risidagi tadbirlari, o'z davlatiga qarshi bosh ko'targanlar bilan kurashi va boshqalar aks etadi.

Firdavsiy Bahrom Go'r xarakterini to'laroq ochish maqsadida xalq og'zaki ijodidagi hikoyat va afsonalardan ijodiy foydalangan. Dostonda Bahrom Go'rning ovda o'z kanizagi Ozoda bilan to'nashuvi tasvirlagan hikoyat keltiriladi. Bu hikoyat ko'p shoirlarning diqqatini o'ziga tortdi.

¹ Navoiy. MAT. 20 tomlik. T 16 – T.: «Fan», 2000.

Bahrom Go'r haqida maxsus doston yaratgan shoir Nizomiy Ganjaviydir. Shoir « Haft paykar» dostonida Bahrom va Fitna haqidagi qoliplovchi hikoyani beradi. U Firdavsiy tomonidan qalamga olingan lavhalarni takrorlamagan holda yangi shaklda va uslubda doston yaratadi.

Nizomiy Firdavsiy ilgari surgan g'oyalarning mohiyatini chuqur anglagan holda Bahrom obraziga xos xususiyatlarni saqlab qoldi, Bahromni, Firdavsiy dostonidagidek mohir mergan, sher va ajdarlarga ham bas kela oluvchi mard va bahodir xukmdor sifatida tasvirladi. Shuningdek, shoir Bahrom obrazini orqali o'z davri ijtimoiy hayotidagi muhim masalalarni o'rta tashladi. Nizomiy Bahrom timsolida mard va shijoatli odil podshoh hamda ayshu ishratga berilgan bevafo, xudbin hukmdor obrazini yaratdi. Dostondagi aqlli, tadbirli va ziyrak ayol Fitna obrazi alohida diqqatga sazovordir.

Syujet jihatidan ko'pqirrali, kompozitsiya jihatidan murakkab bo'lgan bu doston Nizomiyning buyuk san'atkorligini ko'rsatadi. Sharq shoirlari asrlar davomida Nizomiyga ergashib, u ilgari surgan g'oyalarni davom ettirib asarlar yaratdilar. Ana shunday shoirlardan biri Amir Xusrav Dehlaviydir (1253–1325). U Nizomiyning «Haft-paykar» dostoniga ergashib, «Hasht bihisht» («Sakkiz jannat») dostonini yaratadi.

«Hasht behisht» kompozitsiya jihatidan Nizomiyning «Haft paykar» dostoniga o'xshasa-da, ayrim jihatlari bilan undan farq qiladi. Xusrav Dehlaviy asarni Bahromning taxtga chiqishi voqeasidan boshlaydi, Nizomiy dostonidagi ko'pgina epizodlarni tushirib qoldiradi. Shoirmi Bahrom Go'r obrazi bilan bog'liq sakkizta hikoyatni so'zlatish qiziqtiradi.

Nizomiy «Haft paykar»da davlat, xalq, adolat to'g'risidagi masalalarni bosh masala sifatida asar markaziga qo'ysa, Dehlaviy o'z asarida bu jihatlarga ozroq e'tibor beradi. «Haft paykar»ning markazida qahramon psixologiyasi, xatti-harakati, xarakterini ochib beruvchi voqealar tursa, Xusrav Dehlaviy she'riy san'atlardan foydalanishga ko'proq ahamiyat beradi. Uning istioralari, majozlari, xilma-xil hikoyatlari asarga jonlilik bag'ishlaydi. Dehlaviyning yetti hikoyati tamomila yangi bo'lib, ularni shoir hind folklori asosida yaratgan.

Navoiyning «Sab'ai sayyor» dostoni Firdavsiy, Nizomiy, Xusrav Dehlaviy kabi ulug' shoirlarning adabiy an'analarni chuqur egallash asosida vujudga keldi. Mazkur asar mazmun va badiiy jihatdan yangi asardir.

Dostonning tarkibiy tuzilishi. «Sab'ai sayyor» 38 bobdan iborat bo'lib, 11 bobi dostonning muqaddimasidir. Muqaddima an'anaga ko'ra - hamd, munojot va na't bilan boshlanadi. Bunda Navoiy Allohni, payg'ambar va xalifalarni ta'rif va tavsif qiladi.

Asarda Navoiy so'z ta'rifiga alohida bob bag'ishlaydi. Shoir so'zning inson hayotidagi o'rni, badiiy asarda mazmun va shakl, nazm va nasr masalalariga to'xtalib o'tadi. U so'z (badiiy so'z ko'zda tutiladi)ning mazmundorligi va badiiyligiga alohida ahamiyat berdi. Adabiy asarga baho berishda mazmun va shakl birligi masalasini o'rtaga tashlab, mazmunning yetakchi rol o'ynashi zarurligini ta'kidlaydi. Mazmun va shakl birligi haqida shoir shuday yozadi:

«Naqshi zarkash libos» de oni,
Bu libos ichra shohidi ma'ni.

Ma'ni ul sho'xi siymbar bo'ldi.
Kim bu kisvatda jilvagar bo'ldi...

Chun kiyib so'z hariru debosin,
Dilkash aylab jamoli zebosin.

Shoir so'z oltin kiyimning naqshi bo'lsa, bu libos ichidagi dilbar ma'nodir, deyish orqali ma'noni go'zal mahbubaga, so'z (shakl)ni uning kiyimiga o'xshatadi. Navoiy shakl va ma'noning o'zaro chambarchas bog'liqligini, bir-birini to'ldirishini, biri ikkinchisiz mazmunsiz bo'lib qolishini obrazli qilib tasvirlaydi. Shoirning fikricha, shakli va mazmuni bir-biriga mos bo'lgan asarlargina, «jahonga g'avgo» soladi.

Dostonda nazm va nasr masalasiga, ularning o'sha davr adabiy hayotida tutgan o'rnini belgilashga e'tibor qaratilgan. Ma'lumki, Navoiy yashagan davrda she'riyat ko'proq rivojlangan edi. Navoiy nasrni kamsitmagan holda nazmga va uning turlariga keng to'xtaladi, o'z davrida nazmning e'tibori nasrdan ortiqroq ekanini aytadi.

Ulug' shoirning nasr va nazm haqidagi fikrlarini A.Qayumov shoirning adabiyot nazariyasiga oid qimmatli mulohazalari tarzida baholaydi¹.

Navoiy ulug' xamsanavislar haqida. Dostonning muqaddimasida ulug' xamsanavislar: Nizomiy, Xusrav Dehlaviylarni ta'riflaydi.

¹ Qayumov A. Asa'lar J. 1, K. 2. – T.: Mumtoz so'z, 2008. – B.146.

Shuningdek, yana bir «Xamsa» muallifi Ashraf haqida ham soʻz yuritilgan.

Shoir ustoz va doʻsti Abdurahmon Jomiy madhiga alohida bob bagʻishlaydi, uni buyuk sanʼatkor sifatida ulugʻlaydi.

Ushbu oʻrinda shoir dostonni yozishdan kuzatilgan maqsadini, unda ilgari surmoqchi boʻlgan gʻoyalarini bayon etib, oʻz dostonining salaflari asarlaridan farqli jihatlarini keltirib oʻtadi.

Navoiy dostonning mazmuni ishq bilan yoqimli boʻlishini taʼkidlar ekan, Nizomiy va Dehlaviy dostonlarida dardning chin mohiyati yoʻqligini, u ishqdan uzib olinganligini aytadi:

Biri bukim, yoʻq. anda moyai dard.

Qildilar ishq soʻzidin ani fard.

Navoiy ikkinchi kamchilik sifatida salaflari asarlarida ayrim nomunosib oʻrinlar borligida deb koʻrsatadi. Misol sifatida shoh Bahrom aysh-ishrat uchun yetti qasr bino qilgani voqeasini keltiradi. U qasrlarga yetti mamlakat shohining har biri latofat va goʻzallikda tengsiz boʻlgan yetti qizini keltirib qoʻyib, har kuni shu qizlardan bittasi bilan oʻsha goʻzal qoʻnim topgan koshonada mayishat qiladi. Shuningdek, Bahrom ichkilikka berilgan boʻlib, har kuni ertalabdan-kechgacha may ichadi. Kechqurun uyqu mast qilganda esa u goʻzallardan afsona aytishni talab qiladi. Navoiy bu qizlarning qissaxon baxshi qiz boʻlmalar-da, afsona aytishlaridan ajablanadi. Shunga asoslanib shoir uyqudagi shohga afsona aytish, shoh haramxonasida ehtirom bilan asrash lozim boʻlgan nozanin qizlarni qissaxonga chiqarish toʻgʻri emas, degan xulosaga keladi.

Uchinchi kamchilik sifatida esa zamonasining ikkala yagona fozil kishisi boʻlmish Nizomiy va Dehlaviyning shunday hayratomuz ish tutgan nodonni maqtashi va uning maddohiga aylanib qolishida deb biladi. Bu kamchiliklardan elga koʻproq ranj yetishini tanqid qiladi:

Oллоh, oллоh, ne ganj boʻlgʻay bu!

Sarbasar elga ranj boʻlgʻay bu!

Baski, ustod edilar komil.

Boʻldilar gʻarraligʻ bila gʻofil.

Bu komil ustodlar oʻz ishlariga qattiq berilib – gʻururlanib ketib, oʻz xatolaridan gʻofil boʻlib qoldilar. Navoiy bu fikrlarni aytar ekan, mazkur oʻrinda lirik chekinish qilib, shunday yozadi: «Kimki, bu ishta boʻlsa mustagʻniy. Yoshunur koʻnglidin base maʼniy». Bunda shoir kimki bir

ishida kibru havoga berilsa, uning ko'nglida ko'pgina ma'nolar o'zidan yashirilib qoladi, deydi.

Ko'rinadiki, shoir har qanday ishda ortiqcha mag'rurlik kishiga band berishi mumkinligidan ogohlantiradi. Shuning uchun insonlarni kamtarinlikka chaqirib, hato qilmaslikka da'vat etadi.

Navoiy ulug' salafлари ijodidagi bu kabi kamchiliklarni keltirar ekan. ularning mahoratda tengi yo'q buyuk so'z ustasi ekanliklarini alohida ta'kidlab o'tadi va bu ulug' siymolarni o'zining ustozı sifatida e'tirof etadi.

Shunday qilib, Navoiy ustod shoirlarning ijodini tanqidiy o'rganib, ulardagi nuqson va kamchiliklarni takrorlamaslikka harakat qiladi. Navoiy o'z dostonini «ishq moyasi» bilan sug'orishni, ya'ni afsonani tugal ishqiy doston shaklida qaytadan ishlashni o'z oldiga vazifa qilib qo'ydi.

Shoir o'z dostonini yozishga kirishishdan oldin Bahrom hakidagi barcha rivoyatlarni, tarixiy manbalarni sinchiklab o'rgangan. Navoiy asarning xotima qismida bu dostonni yozishdan ilgari tarixiy, hayotiy va asarga aloqador bo'lgan materiallarni o'rganish ustida uzoq vaqt qunt bilan ishlaganligini aytadi.

Navoiy «Sab'ai sayyor» dostonida Firdavsiy, Nizomiy, Dehlaviy kabi ulug' so'z ustalarining adabiy an'analarni ijodiy davom ettirib, o'z davrining dolzarb muammolarini asar mohiyatiga singdirgan. Unda Navoiyning muhabbat, insonparvarlik, adolatparvalik g'oyalari o'zining yorqin aksini topgan.

«Sab'ai sayyor» o'zining kompozitsion tuzilishiga ko'ra «Xamsa»ning boshqa dostonlaridan ajralib turadi. Navoiy dostonni yaratishda Sharq adabiyotidagi hikoya ichida hikoya usulidan mahorat bilan foydalangan.

Bahrom va Dilorom hikoyatining dostonidagi o'rni. Bahrom va Dilorom ishqiy sarguzashti dostonning qoliplovchi hikoyasi bo'lib, uning ichida shoir yettita hikoyat keltiradi. Hikoyatlar asarning umumiy yo'nalishi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, asarning yaxlit bir uzviy qismlarini tashkil etadi.

Dostonning o'n birinchi bobida shoir Bahrom to'g'risida qisqacha ma'lumot berib o'tadi. Shoir uning g'alabali yurishlari va fathlarini rad etmaydi. Ammo shoirning bosh maqsadi Bahrom tarixini bayon etish emas edi. U «Yetti bo'ston majlis afruzi»ni hikoya qilishni niyat qilgan.

Dostonning bosh qahramoni Bahrom ziddiyatli xarakterdagi murakkab obrazdir. Bahrom o'zining dastlabki podshohlik davrida

adolat yo'lini tutadi. Zolimlarni jazolab, mazlumlarni himoya qiladi, yurt obodonligi yo'lida ko'p ishlar qiladi. Shoh Bahrom ko'p vaqtini maishatda o'tkazadi. U ovni va musiqiy kuylar tinglashni juda yoqtiradi. Bahromning anashu qiziqishlari Diloromga muhabbat qo'yishiga sabab bo'lgan.

Bahrom ovda tasodifan rassom Moniy bilan uchrashib qoladi. U Chinda tengi yo'q go'zal Diloromning rasmini Bahromga taqdim etadi. Moniy Diloromni go'zallikda tengsizligi va mohir sozanda ekanligini aytadi. Shoh Diloromni sevib qolib, Xitoy xoqonidan oladigan bir yillik xiroji evaziga, uni o'z huzuriga keltiradi. Shoh sevgilisi visoliga erishadi. Shundan keyin Bahrom davlat ishlarini, xalqni butunlay unutib, butun vaqtini Dilorom bilan o'tkaza boshlaydi. U sevgilisi bilan birgalikda ovga chiqar, bazmu jamshid qilar, ma'shuqasining san'atidan zavq-shavq olish bilan kunlarini o'tkazardi. Shoh bir lahza ham Diloromdan uzoqlashmas edi. Navoiy Bahromning xatti-harakatlarini hayot mantig'iga monand holda tasvirlaydi. Bahrom kayfiyatida ro'y bergan o'zgarishlar tufayli shohlik faoliyatida nuqsonlar yuz bera boshlaydi. Natijada mamlakatda tartibsizlik boshlanadi, el-yurt hayoti yana og'irlashib, obod bo'lgan shaharlar vayron bo'la boshlaydi.

Shu tariqa Bahrom mamlakat, sipoh ishlarini unutadi, unga el-yurt malomat qila boshlaydi. Mamlakatning og'ir ahvolga kelib qolganidan tashvishga tushgan arkoni davlat bundan shohni xabardor qiladi. Visol lazzatlariga shohlik tufayli erishdim, deb o'ylagan Bahrom endi hokimiyatni qo'lda saqlab qolmoqqa harakat qiladi. Navoiy sevgi va shohlik bir-biriga muvofiq emas, degan xulosaga keladi.

Ishq ila shohlig' muvofiq emas,

Ishq lofida shoh sodiq emas.

Bahromning oshiqligi faqat ishq yo'lidagi lof edi. U Dilorom visoliga osongina erishdi. Endi undan osongina voz kechishi ham mumkin edi. Bahromning merganlik mahoratini mashq qilish oqibati deb baholagan Diloromni haq so'zlari uni qattiq g'azablantiradi. Buning evaziga shohning buyrug'i bilan Diloromni o'z sochlariga bog'lab, dasht-biyobonga tashlab ketadilar. Bu lavha o'qali shoir shohga Dilorom xuzur-halovati, ko'ngil ochishi uchun go'zal bir ashyo bo'lganini, uning qizga sevgisi samimiyatdan yiroq ekanligini ifodalamoqda.

Dostonda Bahrom ruhiy kechinmalari tasviri. Shoir Bahrom xarakteridagi ziddiyatli qirralarga alohida e'tibor beradi. Ertasiga Bahrom uyqudan uyg'ongach, Diloromni so'raydi. Atrofdagilar ro'y bergan voqeani unga eslatadilar. Mazkur o'rinda Bahrom xarakteridagi

ziddiyat to'laroq namoyon bo'ladi. Bir inson sifatida qilgan ishidan u qattiq pushaymon bo'lib, Diloromni izlashga o'zi bormoqchi bo'ladi. Ammo shohlik martabasi bu ko'zlagan ishini qilishiga yo'l qo'ymas edi. Uning xarakteridagi oshiqlik bilan shohlik to'qnashadi.

Navoiy Bahromning sevgilisidan ayrilib qolgandan keyingi ruhiy azoblarini, chekkan iztiroblarini yuksak san'atkorlik bilan tasvirlaydi. U davlat ishlaridan yanada chekinib, tinimsiz nolau faryod qiladi. Yoridan bir umrga ayrilganini bilagan Bahrom qilgan ishidan qattiq pushaymon bo'ladi. Ayрилиq tufayli Bahrom haqiqiy oshiqqa aylanadi. Shoir uning chekkan azoblarini to'la tasvirlaydi. Uning monologida iztiroblarining naqadar cheksizligi shunday keltiriladi:

Dedi: «O'z jonima ne qildim voy!
Bo'lurin buyla ish ne bildim, voy!

Kim o'zi ko'ksin o'zi chok etgay,
O'zi jonin o'zi halok etgay!?...

Jonni olg'ilki, to'ymisham, billoh!
Ko'ngul o'lmakka qo'ymisham, billoh!

Jonni naylay jahonda jononsiz!?
Jonim onsiz tanedurur jonsiz!»

Ko'rinadiki, Bahrom ishq yo'lida jon berishga tayyor bo'lgan oshiqqa aylanadi. Unga jononisiz hayot kerak emas. Uning chekkan ohu nolalari shu darajaga yetadiki, natijada Bahrom butunlay behol bo'lib qoladi. Kechalari to'xtovsiz nola qilar, ertalabdan kechgacha hushi og'ib yiqilib qolar edi. Arkoni davlat va tabiblar yig'ilib uni dardiga da'vo izlashadi. To'rt yuz tabib Bahromni da'volashga jalb etiladi. Tabiblar shoh ishq dardiga muftalo bo'lganini ma'lum qilishadi. Ular «Ishq o'tdur, bizning muolaja xas», deyishadi. Ularning sa'y-harakatlari bilan ikki yilda shoh salomatligi ancha tiklana boshladi. Shohning butunlay tuzalib ketishi uchun hakimlarning maslahatiga ko'ra yetti iqlim podshohlari yettita chiroyli qasrlar barpo etishga kirishadilar. Qasrlar bitgach, Moniy yetti xil rangda nihoyatda maftunkor qilib bezaydi. Bahrom ulardan zavqlanib, kundan-kunga dardini unuta boshlaydi. Shohning ahvolini yanada yaxshilash uchun bezash ishlari nihoyalangach, yetti iqlim shohlari o'z qizlarini qasrlarga joylashtirishadi, shoh Bahrom xaftaning har kunini bir qasrda

xursandchilik bilan o'tkazishi, yetti go'zalni o'z nikohiga olishi maqsadga muvofiq deb topildi.

Hikoyatlarning doston kompozitsiyasida tutgan o'rni. Xuddi shu o'rinda asarning asosiy qismini tashkil etuvchi yetti musofir hikoyatlariga o'rin beriladi.

«Sab'ai sayyor» dostonining syujet chizig'i, uning asosiy mundarijasini tashkil etgan yettita hikoyatdir. Ularning mavzusi rang-barangdir. Bu hikoyatlar ham Navoiy yashab ijod etgan tarixiy davr va sharoit bilan, o'zbek xalqining og'zaki ijodi bilan uzviy bog'liq bo'lib, shoir ularda hayotning eng dolzarb masalalarini qamrab oldi. Insonparvarlik, adolat, vatanparvarlik, ishq-muhabbat, tinchlik va osoyishtalik g'oyalari hikoyatlarda tarannum etiladi.

Shanba kuni Bahrom qora rangli qasrda birinchi iqlim yo'lidan keltirilgan musofir hikoyatini tinglaydi. Unda shahzoda Farrux va Axiy sarguzashti misolida ishq va himmat masalasi ilgari suriladi. Sarandib shahrida Jasratxon ismli bir qudratli shoh bor edi. Uning husnda, aqlda va axloqda tengsiz bo'lgan Farrux ismli o'g'li bo'lgan. Otasi sakson yoshlarga yetganda o'g'liga toju taxtini topshirmoqchi bo'ladi. Ammo Farrux buni rad etadi. Bir kuni Farrux tushida qudduslik go'zalni ko'rib sevib qoladi. Otasidan tushida ko'rgan go'zalni izlash uchun ruxsat so'raydi. Avvaliga otasi ruxsat bermaydi, o'g'lining qarori qat'iy ekanligini ko'rgach, noiloj rozi bo'ladi. Farrux katta qo'shin bilan Quddusga keladi. Farrux yana tush ko'radi va unda sevgilisi Halabda ekanligi ayon bo'ladi. Qo'shinning katta qismini o'z eliga qaytarib, ozgina odam bilan Halabga yo'l oladi. Yo'lda tasodifan tushida ko'rgan sevgilisini ko'rib qoladi va hushidan ketadi. O'ziga kelganida sevgilisi yo'q edi. Bir qog'ozga o'zini kuzatib yurgan odamlarga yurtiga ketish uchun ruxsatnoma yozib, o'zi shohona liboslari o'rniga qora palos yopinib, yashirincha g'oyib bo'ladi. U turli yerlarda telbalardek tentirab yuradi va bir gulxan kulini makon tutadi. Halabda Axiy ismli saxovatli boy bo'lib, doimo g'arib mazlumlarga lutfu marhamat ko'rsatar va shu sifati bilan mashhur edi. Farruxni vayronalar ichida uchratib qolgan Axiy uni uyiga olib keladi va ko'p iltifotlar ko'rsatadi. Mehmonni doimo dardu alam chekishini ko'rgan Axiy Farruxning ishq asiri bo'lganini fahmladi. Bir kuni Axiy uni mast qilib ko'nglidagi bor dardini bilib oladi. Farrux ta'rifi ko'ra u sevgan ayol Axiyning rafiqasi Gulchehra edi. Murruvatli Axiy xotinini taloq qilib, Farruxga nikohlab beradi va ularni izzat-ikrom bilan yurtiga jo'natadi. Gulchehra orqali do'stining himmatidan voqif bo'lgan olijanob Farrux o'ziga har qancha

og'ir bo'lishiga qaramasdan, unga uylanish fikridan voz kechib, aka-singil tutinadi. Yurtiga kelganida otasi vafot etgan edi. Farrux saltanatni egallaydi. U Halab uslubida bir qasr qurdirib, tutingan singlisini shu qasrga joylashtiradi.

Axiyning ishi kasod bo'ladi, bor boyligidan ayriladi. Dushmanlari tuhmatiga uchrab, nohaq qamaladi. Zindon soqchisining yordami bilan zindondan qochadi va Farrux yopingan palosni ustiga yopinib, Sarandib sari ketadi. Bu yerda bir vayronada makon tutadi. Axiydan ibrat olib Farrux g'arib va mazlumlar holidan xabar olib turardi. Nogoh vayronada Axiyni uchratib, uni tanib qoladi. Uni saroyga keltirib, hurmat-ehtirom bilan mehmon qiladi. So'ngra Farrux Gulchehrani Axiyga nikohlab beradi. Axiy va Gulchehra Farrux davlatining soyasida baxtiyor umr kechiradilar.

Bahrom bu musofirni Axiy avlodidan ekanidan xabar topgach, uni o'z xizmatiga oladi. Dostonning asosiy g'oyasi muruvvat, himmat va yaxshilikdir. Voqealar davomida muruvvat sevgidan ustun keladi. Muruvvatga faqat chin sevgi hissiga ega bo'lgan insongina qodirdir. Axiy va Farrux anashunday zotlardir.

Axiy muruvvat va futuvvat egasi edi. Bu Farruxga ibrat bo'ladi. Axiy unga qilgan yaxshiliklari evaziga uning xotiniga uylanmaydi, balki u bilan aka-singil tutinadi. Farrux shohlik taxtiga o'tirgach, ustozlari Axiydan o'rgangan insonparvarlik, g'arib va muhtojlarga yordam berish singarilarni o'ziga odat qilib oladi. U el-ulus ahvolidan xabardor, ularga ko'makdosh podshoh sifatida faoliyat yuritadi. Navoiy Farrux orqali oshiqlik, muruvvat, himmatni ulug'laydi.

Ushbu hikoyat yukak badiiyati bilan diqqatga molikdir. Navoiy voqealarni mantiqan rivojlanib borishiga e'tibor beradi. Farruxning sevgi iztiroblari, uning boshiga tushgan savdolarni butun iker-chikirlari bilan tasvirlaydi.

Shoir hikoyatdagi dialoglarga alohida o'rin ajratadi. Farrux va otasi dialogi, Axiy va Farrux dialogi (Axiyning uyida), Farrux va mahvash dialogi, Farrux va Axiy (Farruxning yurtida) dialogi, Bahromshoh va musofir dialogi bunga misol bo'la oladi. Bu dialoglar voqealar mohiyatini ochishga, qahramonlar holati va kayfiyatini tasvirlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Farrux o'z sevgilisi bilan Halabdan o'z yurtiga ketayotganida o'z yorini juda xafa holda ko'radi va buning sababini undan so'raydi. Ular o'rtasidagi suhbat shunday kechadi:

Dedi: «Ey mahvashi paripaykar,
Sen kibi elga baxt o'lub yovar,

Bo'lsa aqdu nikah amrida sur.
Yetishur yuz nishot birla surur.

Sendakim bu g'amu taab ko'runur,
Hikmatin deki bas ajab ko'runur».

Dedim mahvashki: «Ey ulus aro toq!
Xushdil aylar – nikoh, yo'qki – taloq!»

Dedi Farruxki: «Ey parivash hur!
Uyla dekim, topoy so'zungga shuur!

So'zda lafzi taloq – ne ya'ni
Vasl ichinda firoq – ne ya'ni».

Shundan keyin Gulchehra o'zining qanday qilib Farrux nikohiga kirib qolgani sarguzashtini gapirib beradi. Farrux va mahvash o'rtasida bo'lib o'tgan bu dialog qahramonning holati, kechinmalarini yoritishga yordam beradi. Hikoyatdagi keyingi voqealar rivojiga shu dialog ta'sir etadi.

Hikoyatda qora rang bilan bog'liq ramziylik bor. Bahrom bazm qurgan qasr ham, hikoyachi musofir egniga kiyib olgan palos ham qora rangda. Shuningdek, Bahromning dilsiyohligi ham, unga ozor berayotgan ayliliq shomi ham shu rangga uyg'un. Ammo hikoyatning ezgulik tantanasi bilan tugashi qora rangga ulug'lik bag'ishlaydi. Hikoyatda bu holat shunday keltiriladi:

Chunki shah xil'ati qaro bo'ldi,
Qora kiymak ulus aro bo'ldi.

Qora rang elga toji torakdur,
Kim bu rang ichradur, muborakdur.

Hikoyatning boshlanishida qora rang Bahromning Diloromdan judolik kunlari, ayriliq ramzi sifatida qo'llanilgan bo'lsa, hikoyat oxoriga kelib, qora rang boshdagi toj ekanligi, ya'ni boshdagi sochning qoraligi insonning baxtiyorligidan, yoshligidan darak berishini ta'kidlash bilan tugallanadi. Bunda qora kun «etidan yorug' kun kelishi muqarrar bo'lganidek, ayriliq ham visol tongiga ulanishi mumkinligiga ishoralar bor.

Umuman, asardagi har bir hikoyat hayot bilan bog'liqlikda bayon etiladi. Hikoyatlardagi hodisalar orqali shoir kundalik turmushda

uchraydigan ayrim holatlarni izohlaydi va ulardan falsafiy umumlashmalar chiqaradi.

Dostondagi **ikkinchi musofir** tilidan keltirilgan «Zayd Zahhob» hikoyatida yurt hukmdorlarini nihoyatda sergak va hushyor, zukko va tadbirkor bo'lishga chaqiradi. Shoir ularni mamlakatni idora qilishda ilm-hunar ahlidan foydalanishlari zarurligini ta'kidlagan holda ayni paytda podshohlarni ehtiyotkorlikka chaqiradi. Chunki ilm-hunar vakillarining ayrim nopok harakatlari tufayli saroyda qalloblik, xiyonat, munofiqlik, adovat, fisqu fasot avj olishi mumkinligini bayon etadi.

Hikoyat xiyonat, uzr va avf to'g'risidadir. Navoiy fikricha, gunoh qilmaydigan kishining o'zi yo'q. Shuning uchun gunohkor o'z aybini bo'yniga olib, tavba qilsa uni kechirish lozim. Zayd shoh atrofidagi amaldor va hunarmandlardan biri. Uning fazilati mohir zargar va bilimdon tabibliigidir. Shuningdek, u qiyinchiliklarni osonlik bilan yenguvchi, murakkab vaziyatlardan chiqib ketishga qodir, tadbirli, chaqqon va uddaburon shaxsdir. Uning asosiy illati mamlakat xazinasidan o'g'irlik qilar, shoh haqiga xiyonat qilib umr kechirardi. Hikoyatda saroyda xiyonat va jinoyatlarni, nopokliklar haqqoniy yoritiladi.

Uchinehi iqlim yo'lidan keltirilgan musofir Sa'dning ishqiy sarguzashti haqida hikoya qiladi. Hikoyat syujeti xalq ertaklariga juda yaqin turadi. Hikoyatni tashkil qiluvchi alohida epizodlar — dev bilan olishish, tush ko'rish va uni ta'bir qilish, g'orda yotgan donishmand bilan uchrashish kabi epizodlar xalq ertaklarida juda ko'p uchraydigan epizodlardir. Hikoyatda qismat, uning inson hayotidagi o'rni, insonning qismatga bo'ysunishi hikoya qilinadi. Sa'dning ilmli, yuksak fazilatli inson ekanligi baxtli taqdiriga vosita bo'ldi.

«Sab'ai sayyor» dostonidagi eng yuksak hikoyatlaridan yana biri **to'rtinchi** hikoyatdir. Navoiy unda o'z davrining muhim masalalarini ifodalaydi. Mamlakat va xalq taqdirini hukmdorlarning xatti-harakatiga borliq deb bilgan shoir bu hikoyatda ham shohlarni adolatli, xalqparvar, saxiy, oliyhimmat bo'lishga undaydi. Ana shunday shohlardan biri Dehli shohi Junadir Juna adolat, insof va saxovatda tengsiz edi. Navoiy u haqda:

Adlu insof o'lub sifoti aning,
Shohlar ichra Juna oti aning.

Elga bazlu ato bila mashhur,
Olam ichra saxo bila mashhur.

Adolat va insofda tengsiz bo'lgan shoh Taroz hokimi Mas'udning saxovatda o'zidan ham ortiq ekanligini eshitib, u yerga boradi. Mas'ud oldiga arzu dod uchun kelgan kishilarni hammomda cho'miltirib, yaxshi liboslar kiydirib, qornini to'ydirishar, shundan keyin kelgan kishini hokim huzuriga olib kirishar ekan. Junani tanimay, unga ham shunday muomila qiladilar. Mas'ud u bilan suhbat orasida saxiylikni o'zining odil podshohidan o'rganganligini aytadi. Mas'ud unga ichgan bilan mayi tugamaydigan idish va uchqur ot hadya qiladi. Juna Mas'udning saxovatiga qoyil qolib, Dehliga qaytadi.

Taroz shahri Junpur o'lkasiga qarashli bo'lib, uning voliyasi Jaypur juda zolim kishi edi. Juna uning o'rniga Mas'udni Junpur voliyasi etib tayinlamoqchi bo'ladi. Buni eshitgan Jaypur Mas'ud bilan yaqinlashadi. U bilan yolg'ondan do'st tutinib, mast qilib, chohga tashlaydi. Uni qattiq qiynaydi. Qiynoqchilarning boshlig'i Mallu edi. Navoiy hikoyatda zulm, zo'rlik va munofiqlikni Jaypur va Malluning xatti-harakatlarini ko'rsatish orqali qattiq qoralaydi.

Hikoyatdagi Malluning qizi adolatsizlik va insofsizlikka qarshi isyon ko'targan jasoratli qiz obrazidir. U Mas'udni chohdan qutqaradi, uyida yashirinch a yigitni parvarish qiladi va Mas'ud o'ziga kelgach, u bilan birgalikda qochadi. Ular ta'qibchilardan qochib, Dehliga borib qolishadi. Mas'ud toskashlik qilib, harid qilingan mollarni shohning chorbog'iga olib borganida Junani tanib qoladi. Biroq o'zini tanitishdan andisha qiladi. Eshik oldidagi xizmatchilaridan bittasi Mas'udni tanib qoladi. Mas'ud bor gapni Junaga aytib beradi.

Juna – zolimlarga qarshi shafqatsiz kurashuvchi shoh. U Mallu va Jaypur kabi zolimlarni qatl ettiradi. Mas'udga Taroz va Darbast hokimligini beradi. Ko'p xazinalar in'om etib, sevgilisi bilan nikohlab qo'yadi.

«Juna va Mas'ud» hikoyati ham yuksak badiiy mahorat bilan yaratilgan. Keskin konflikt asosiga qurilgan hikoyatda saxovat bilan baxillik, insof bilan insofsizlik, to'g'rilik bilan munofiqlik o'rtasida qattiq kurash boradi. Bu konflikt hayotiydir.

Beshinchi musofir hikoyatida adanlik malika Mehr bilan yamanlik shahzoda Suhaylning sevgi sarguzashti hiko'va qilinadi. Bu sarguzasht oshiq-ma'shuqaning sevgi sarguzashti bo'lishi bilan birga yovuzlik ustidan ezgulikning g'alabasi hamdir.

«Mehr va Suhayl» hikoyatining yetakchi mavzusi sevgidir. Bu sevgi samimiyat, vafo va sadoqat, mardlik va jasorat, ezgulik kabi fazilatlarini mujassamlashirgan. Sevgi oshiqlarga kuch-qudrat, jasorat

bag'ishlaydi. Ular birgalikda qaroqchi Jobirni yengib g'olib chiqadilar. Samimiy sevgiga bo'lgan sadoqat, zolim, munofiq shaxslarga nisbatan nafrat, ularga qarshi shafqatsiz kurash bu hikoyatning asosiy g'oyasidir.

Yuzlab kishilarni dengizga cho'ktirgan, kemalarni talab, qaroqchilik bilan boylik yig'uvchi Jobir Suhayl qahramonligi oldida ma'naviy mag'lub bo'ladi. U hiyla bilan Suhaylni yengsa-da, uning mardligi, botirligiga, jasoratiga tan beradi, Suhaylni o'ldirmaydi. Uni aql va tadbir, jasorat va mardlik, do'stlik va hamjihatlik yengadi. Hikoyat muhabbat va sadoqatnikg yovuzlik va zolimlik ustidan g'alabasi bilan tugaydi.

Oltinchi hikoyat «Muqbil bilan Mudbir» hikoyatidir. Bular ikkalasi ikki xil xarakter egasi bo'lgan kishilardir. Mudbirning tabiatida noshukurlik, mansabparastlik, xudbinlik, yolg'onchilik mujassam. Muqbil esa sabr-qanoatli, irodali, imon-e'tiqodli, ertangi kunga umidvor bandadir. Ana shu xususiyatlardan kelib chiqib, Mudbir sharmandali o'lim topdi. Muqbil esa insofi, sabr-qanoati, to'g'riligi sababli go'zal malika visoliga erishdi, shoh marhamatiga sazovor bo'ldi.

Xorazm elidan kelgan **yettinchi musofir hikoyati** Bahromning mahbubasidan xabar malhamini yetakzadi. U Xorazm mamlakatida nihoyatda go'zal bir qiz borligini, uning san'atda tengi yo'q bo'lib hamma unga oshiqligi, uning esa hech kimga ko'rinmasligini, o'zining esa qiyinchiliklar bilan unga shogird bo'lganligini, shundan keyin qizning o'z boshidan kechirganlarini aytib berganligini shohga hikoya qiladi. Hikoyatda tasvirlanishicha, Bahrom g'azabiga uchragan Dilorom qo'l-oyog'i o'z sochlariga bog'langan holda kimsasiz cho'lu biyobonlarda yolg'iz qolgan. Diloromni farzand sifatida ko'rgan xoja uni ko'rish uchun kelayotganda tasodifan cho'lda yuqoridagidek ahvolning ustidan chiqadi va qizni Xorazmga olib ketadi. Dilorom o'zining san'ati bilan butun Xorazm elida shuhrat qozonadi. Xorazmdagi mashhur mashshoq Kofur Diloromning san'atdagi mahoratiga tan berib, unga shogird tushadi. Kofur qizning oshiqligini sezadi va bu sirdan o'zini voqif qilishni undan iltimos qiladi. Dilorom agar Kofur bu sirni bilgandan keyin Xorazmdan chiqib ketishga so'z bersagina aytajagini bildiradi. Kofur rozi bo'ladi. Shundan keyin Dilorom o'z boshidan kechirganlarini hikoya qilib beradi. Shartga muvofiq Kofur Xorazmdan jo'naydi. Yettinchi musofir sifatida juma kuni Bahromning oq qasriga keltirilgan kishi shu Kofur edi. Bu hikoyadan kuchli hayajonga tushgan Bahrom Diloromdan darak topadi. U Xorazm shohiga xat yozib, sevgilisini jo'natishini talab qiladi.

Diloromga o'z qilmishlari uchun uzr so'rab, xat yozadi. Nihoyat Dilorom Bahrom yoniga qaytadi. Shoir ana shunday yuksak mahorat bilan yettinchi hikoyatni asosiy syujetga bog'laydi.

Dostondagi yetti hikoyat kompozitsion qurilishi jihatidan ham, mazmuni bilan ham bir-birini to'ldiradi. Shuning bilan birga ularning har biri chuqur mazmuni, badiiy tugallanganligi bilan alohida-alohida mustaqil asar hisoblanadi.

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar

1. Dostonning yaratilish tarixi haqida nimalarni bilasiz?
2. Navoiy dostoni ustozlarining shu tipdagi asarlaridan nimasi bilan farq qiladi?
3. Shoir ustoz xamsanavislarning dostonlarida uchraydigan qaysi kamchiliklarni tanqid qiladi?
4. Hikoyatlarning asar kompozitsiyasida tutgan o'rni haqida gapiring.
5. Asarning badiiy xususiyatlari haqida gapiring.

Adabiyotlar

1. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 20 jildlik. J. 9. – T.: «Fan», 1992.
2. Alisher Navoiy. Sab'ai sayyor (Nasriy bayoni bilan). –T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa birlashmasi, 1991.
3. Alisher Navoiy. Sab'ai sayyor. –T., 2006.
4. Mallayev N. Alisher Navoiy va xalq ijodiyoti. – T.: Adabiyot va san'at, 1974.
5. Mallayev N.M. O'zbek adabiyoti tarixi. K.1. – T.: «O'qituvchi», 1976.
6. O'zbek adabiyoti tarixi. Besh jildlik. J. 2. – T.: «Fan», 1977.
7. Alisher Navoiy «Xamsa»si. Maqolalar to'plami.. – T.: «Fan», 1986.
8. Komilov N. Tasavvuf. K.1. – T.: «Yozuvchi», 1996.
9. Hayitmetov A. Ilk Navoiyshunoslar // Navoiyga armug'on. K.2. – T.: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi, 2000. – B. 7–15.
10. Valixo'jayev B. Mumtoz siymolar. – T.: «Meros», 2003. – B. 129–185.
11. Navoiyning ijod olami. Maqolalar to'plami. – T.: «Fan», 2001.
12. Vohidov R., Eshonqulov H. O'zbek muhtoz adabiyoti tarixi. –T.: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi, 2006.
13. Qayumov A. Yetti sayohatchi // Asarlar. 1-jild, K.2.T.: Mumtoz so'z, 2008. – B.138–232.

«SADDI ISKANDARIY» DOSTONIDA NAVOIYNING ADOLATLI SHOH HAQIDAGI QARASHLARI IN'IKOSI

«Saddi Iskandariy» «Xamsa»ning yakunlovchi dostoni. «Saddi Iskandariy» Navoiy «Xamsa»sining yakunlovchi dostoni bo'lib, unda shoir o'zining adolatli shoh va mukammal jamiyat haqidagi orzu-niyatlarini badiiy ifoda etadi. Navoiy dostonida «Xamsa»ning boshqa dostonlarida ham bayon etilgan falsafiy, ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-ta'limiy fikrlariga xulosa yasaydi. Shuningdek, shoir doston oxirida «Xamsa» ning yakunlanishi va uni buyuk so'z san'atkorlari tomonidan e'tirof etilishi haqida maxsus bob ham kiritadi.

Iskandar Yaqin va O'rta Sharq xalqlari orasida Iskandar Zulqarnayn, Iskandar Rumi, Iskandar Maqdon nomlari bilan yuritiladi. U orqali Aleksandr Makedonskiy tasavvur qilinadi. Shuni ham unutmaslik kerakki, Navoiy dostonida tasvirlangan Iskandar obrazi bilan tarixiy Iskandar o'rtasida anchagina o'xshashliklar bo'lsa-da, u Aleksandr Makedonskiy obrazi emas. Navoiy talqinidagi Iskandar shoiming ideal qarashlarini o'zida mujassam etgan adolatli va ma'rifatli shoh timsolidir. Shoir asarda xalq osoyishtaligi, el-yurt tinchligi, o'zaro ixtilof-u nifoqlarga chek qo'yish, mamlakat obodligi haqida ilgari dostonlarida ilgari surilgan fikr-mulohazalarini yanada takomillashtiradi.

Aleksandr Makedonskiy va badiiy adabiyot. Aleksandr Makedonskiy (eramizdan avvalgi 356–323 yillar) Dunaydan Hind daryosigacha bo'lgan katta hududda ulkan mamlakat barpo etgan ulug' sarkardadir. Uning hayoti va harbiy yurishlari antik davr tarixchilari Arrian Flaviy va Plutarx asarlarida ma'lumotlar beriladi. Yunon tarixchisi Arrianning ma'lumotlariga ko'ra, Iskandar haqida yaratilgan afsona va rivoyatlarning xalq o'rtasida keng tarqalishida jahongirlik yurishlarida ishtirok etgan askarlarning roli kattadir. Unga ko'ra, Iskandar askarlarni o'z yurtlariga qaytarib yuborar ekan, forslar va midiyonlar, baqtriyaliklar va shaklarni, Kaspiy dengiziga qadar cho'zilgan hududda yashovchi parfiyonlar, xorazmiylar va girkanlarni qanday bo'ysundirgani haqida hikoya qilib berishlarini aytar ekan. Hikoyachilar tarixiy haqiqatdan ko'ra fantaziya va uydurmalariga ko'proq berilib, bu yurishlar haqida rang-barang afsona va rivoyatlarni to'qiganlar.

Afsona va rivoyatlarda Iskandar ilohiy qudrat sohibi sifatida ulug'lanadi. Asta-sekin Iskandar haqida kichik hajmli hikoyatlar yuzaga

kela boshladi. Bu hikoyatlarda u Arastu maslahati bilan ish ko'radigan donishmand, xalqparvar, oliyjanob shoh sifatida tasvirlanadi.

Iskandar obrazi turkiy xalqlar og'zaki ijodida ham keng tarqalgan. Mahmud Qoshg'ariy «Devonu lug'ot ut-turk» asarida ayrim geografik nomlar va so'zlarning kelib chiqishini Iskandar nomi bilan bog'lab izohlaydi. Iskandar haqidagi ma'lumotlar «Qur'oni Karim», «Qissai Rabg'uziy» singari muqaddas kitoblardan ham o'rin olgan. Ularda Iskandar ilohiy sifatlar egasi bo'lgan kishi sifatida keltiriladi.

Sharq badiiy yozma adabiyotida ilk marotaba Abulqosim Firdavsiy «Shohnoma» asarida Iskandar haqida maxsus doston yaratadi. Firdavsiy sarkardani adolatli va najotkor hukmdor sifatida tasvirlaydi. Nizomiyning «Iskandarnoma» (1203–1211), Xusrav Dehlaviyning «Oyinai Iskandariy» (1300–1301) dostonlarida Iskandar obrazi mahorat bilan tasvirlanadi.

Iskandar obrazi Navoiy talqinida. Iskandar obrazi Navoiyning bir necha asarida uchraydi. «Hayrat ul-abror» dostonining o'n to'rtinchi maqolatidan keyin Navoiy Iskandarning butun dunyoni zabt etib so'ngra «xoli ilik bila olamdin rihlat markabin surgoni» to'g'risidagi hikoyatni keltiradi¹. «Tarixi muluki Ajan»²da Navoiy Iskandar haqida so'z yuritib, «Iskandar nisbatida ixtilof ko'ptur», deydi va ulug' jahongir haqidagi ba'zi hikoyatlarni keltirgan.

Navoiy «Saddi Iskandariy» dostonida Iskandarning jahongirlik yurishlari tarixi bilan bevosita bog'liq tarzda tamomila yangi obraz yaratadi. Shoir o'ziga qadar mavjud bo'lgan og'zaki va yozma ma'lumotlarga ijodiy yondashib, tarixiy Iskandardan farqlanuchi qahramon siymosini gavdalandiradi. Asarda shoirning adolatli shoh va mukammal jamiyat haqidagi orzu-niyatlari Iskandar obrazi bilan bog'liq holda o'z aksini topadi.

Doston tarkibiy tuzilishiga ko'ra o'ziga xos bo'lib, 89 bobdan iboratdir. Har bir bobda Iskandar bilan bog'liq biror voqea bayon etiladi. Shundan keyin falsafiy-didaktik chekinishlar tarzidagi falsafiy fikrlar izhoridan iborat bir bob berilib, shoir fikrlarning tasdig'iga xizmat kiluvchi hikoyat va xulosa tarzidagi hikmat keltiriladi. Hikmatlar Iskandarning Arastuga bergan savoli va Arastuning jahongirga javobidan iborat. Iskandar voqealarining bayoni lirik chekinishlar bilan tugallanadi. Unda shoir avval ayoqchiga, so'ngra mug'anniyga va oxirida esa o'ziga murojaat qiladi.

¹ Alisher Navoiy. MAT. 20 to'mlik. J.7. – T.: «Fan», 1991. – B.254.

² Alisher Navoiy. MAT. 20 to'mlik. J.16. – T.: «Fan», 2000. – B.215.

Navoiy tasvirlagan Iskandar hech bir sulolaga mansub emas, u o'tanasidan ayrilgan yetim boladir. Farzandsiz shoh Faylaqusning tarbiyasi tufayli u barcha fan, hunarlarni egallaydi. Dostonda inson shaxsini shakllantirishda ta'lim-tarbiya, sharoit va muhit muhim ekanligi ta'kidlanadi. Shoir Iskandar xarakterini yuksak va munosib fazilatlar egasi qilib tasvirlaydi.

O'tasi vafot etgach, xalqning taklifi va iltimosiga ko'ra Iskandar hukmdorlik taxtiga o'tiradi va adolat bilan davlatni boshqaradi. U mamlakatda adolatli tartib o'rnatadi, xalqning arzi-dodini tinglaydi. Mazlumlarni quvvatlab, zolimlarga jazo beradi. Iskandarning bu yo'sindagi faoliyati uning Eron shohi Doro ustidan g'alaba qozonganidan so'ng ham ko'rinadi. Doro xazinalari Iskandarning buyrug'iga ko'ra askarlar va elga ulashib beriladi.

Iskandar Farang, Qrim, Andalus, Misr, Iroq, Arab, Shom, Xalab, Yamanni egallaydi. Makkani ziyorat qilib, Forsni fath etgach, shimol sari yurish qiladi. Dashti Qipchoq, Os, Rus, Charkas, Gurji ellarini zabt etgach, Iskandar Sharqqa yurish boshlaydi. Farxor, Movarounnahr, Chigil, Yag'mo, Chin, Hind ellarini o'ziga bo'ysundirgan Iskandar janubga o'z yurishlarini boshlaydi. Sind, Kon, Muqron, Xuroson, Isfahon kabi yurtlarni o'ziga qaram qiladi. Qo'lga kiritgan mamlakatlari Iskandariya, Samarqand, Hirot, Roy shaharlarini bunyod qiladi.

Bahor payti Iskandar Chinu Xitoyini egallab, o'z qo'shini bilan Mag'rib sari yo'l oladi. Mag'rib elini fath etgach, Rumga ravona bo'ladi. Uning qo'shini yo'lda chumoliga o'xshash odamxo'rlar guruhiga duch keladi. Bu joydan sal narida bir go'zal vodiy bor edi. U vodiyni ikki tomonida ikki tog'— biri oltin, ikkinchisi kumush. Bu yerda juda ulkan qomatli vahshiylar yashaydilar. O'sha vahshiy guruh ana shu xazinaning ajdahosi kabi. Ular o'n kun uyg'oq bo'lib, o'n kun uxlaydilar. Ular uxlab yotganda chumolisimon qavm ularga poyloqchilik qiladi. Iskandar olimlar bilan maslahatlashib, aholini vahshiylar hurujidan saqlash tadbirini ko'ra boshlaydi.

Iskandar xarakterining eng oliyjanob belgisi uning Iskandar devorini bino qilishidir. Ya'juj-ma'jujlar hujumidan xonavayron bo'lyotgan Kirvon xalqining g'amini chekib, devor qurdiradi. Shu tufayli vodiy xalqi ofatdan qutuladilar. Navoiy o'z dostonini ana shu devorga nisbat berib «Saddi Iskandariy» («Iskandar devori») deb atagani ham bejiz emas. Shoir jahongir xalqparvarligining oliy timsoli qilib shu devor qurilishini olgan. U insoniyatni ya'juj-ma'jujlar kabi balo va ofatlardan doimo holi bo'lishlarini orzu qilgan. Navoiy adolatli hukmron xalqqa,

elga hamisha g'amxo'rlik va mehribonlik, otalik va fidokorlik qilishi kerak deb hisoblaydi.

Ya'juj-ma'jujlar tog' bilan zulmat o'rtasida istiqomat etardilar. Ular har yili ikki marta o'z makonlaridan chiqib vodiya yoyiladilar. Hamma yoqni xonavayron qilib, qo'lga tushgan narsalarni yeb, so'ng qaytib ketadilar.

Iskandar odam yuborib, Rus, Shom va Rumdan ustalar keltiradi, chuqur xandaqlar qazdirdi: mis, ruh, qalay, bronza, temir, qo'rg'oshinni eritib tog' jinslari bilan qorishtirdi. Iskandar qo'shini ya'jujlar bilan urush qildi, ularning ko'pi o'ldirildi. Uning buyrug'iga ko'ra muhandislar devor qura boshladilar. Olti oy kecha-kunduz qilingan mehnat natijasida bu devor bitkazildi.

Devorning balandligi uch yuz qarn edi. Unga zinalar yasaldi va soqchixonalar qurildi. Ya'jujlar kelganlarida ularning tish-tirnoqlari bu devorga o'tmadi. Iskandarning buyrug'i bilan qo'shin devor ustida turib ularni toshbo'ron qiladi. Ya'juj-ma'jujlarning ko'pi halok bo'ldi, qolganlari qochib ketdi. Shundan sung shoh o'z sipohlari bilan Rumga keladi.

Iskandar bir necha vaqt Rum mamlakatida turdi. So'ng u okean safarini ixtiyor qildi. Uning buyrug'iga ko'ra minglab kemalar yasaliib, yarog' va ozuqalar olinib, safarga chiqildi. Navoiy okeanni sirililikni saqlovchi, vahimali, tasodiflarga boy joy sifatida tasvirlaydi. Navoiyshunos A. Erkinovning keltirishicha, Navoiyning suv muhitining shu jihatlarini qalamga olishi Iskandar xarakterini yaratish bilan ham bevosita bog'liqdir. Iskandar qarshiliklarni yengib, quruqlik va olamning suvli qismiga shoh bo'ldi¹. Sarkarda shishadan sandiqqa o'xshatib yasalgan idishga o'tirib okean tubiga tushib uning barcha g'aroyibotlarini ko'radi. Yuz kundan so'ng u idishni suv ostidan arqon bilan tortib oladilar. Navoiy bu yerda ayrim mualliflar fikrida har xilliklar borligini aytadi. Okean tubidan chiqqach, Iskandarda go'yo avliyolik va payrambarlik alomatlari, yuz bergan emish.

Bir yil o'tgach nihoyat, Iskandar o'z eliga yetib kelib qirg'oqqa chiqadi. Ammo suv safarida uning salomatligi yomonlashgan edi. Uning kasali zo'raya borib, mamlakatni boshqarishni podshohlikning odamlari («muluki tavoif»)ga topshiradi va vafot etadi.

O'limi oldidan Iskandar onasiga, maktub yo'llab, o'g'illik hurmatini ko'rsata olmaganidan o'kinadi, o'zining o'limi uchun chuqur motam tutmaslikni vasiyat qiladi. Iskandarning o'z onasiga o'limi oldidan

¹ Erkinov A. Navoiy peyzaj ustasi – T : «Fan», 1988. – B.53.

yozgan maktubi, dostonning eng muhim va badiiy jihatdan yuksak bir qismidir. Maktubni jo'natgach, Iskandar o'z jasadini Iskandariyada dafn qilishni vasiyat qiladi. U dafn paytida qo'limni tobutdan tashqariga chiqarib qo'yingiz, tokim, jahonni egallagan bu qo'l dunyodan quruq ketayotgalini odamlar ko'rsinlar, deydi.

Iskandarning podshoh va inson sifatidagi ta'rifini berishda uning ayollarga munosabati ham ma'lum o'rin tutadi. U Doroning qizi Ravshanakka uylanadi va unga odob bilan muomala qiladi. Qalb harorati to'la sevgisini Kashmir go'zali Mehmozga bag'ishlaydi. U sevgilisining haqqoniy ta'nalarini vazminlik bilan tinglaydi. Onaga bo'lgan mehr-muhabbati, unga yuragidagi eng ezgu tuyg'ularini ifodalaganda Iskandarni oqil va donishmand farzand timsolida ko'ramiz.

Iskandarning adolatparvarlik tadbirlari dastavval uning davlatini mustahkamlashga qaratilgan edi. Chunki u oqil podshoh sifatida xalq ahvoli yaxshilansa mamlakat obod, hayot farovon bo'lishini yaxshi tushunar edi.

Falsafiy-didaktik chekinishlar. «Saddi Iskandariy» dostonida keltirilgan falsafiy va didaktik chekinishlar alohida e'tiborga molikdir. Shoir doston bayon chizig'idan tashqarida ammo u bilan bevosita bog'liq bo'lgan fikrlarni alohida boblarda keltiradi. Bu boblar ma'lum darajada umumlashma sifatida xizmat qiladi. Bunda shoir Iskandar davridan o'z zamonasiga ekskurs qiladi. Navoiy bunday o'rinlarda o'z zamonasidagi ijtimoiy voqelik bilan bog'liq qator masalalarni yoritib, ularga o'z munosabatini bildirgan, davrning muhim va hal qilinishi zarur bo'lgan savollariga javob berishga uringan¹. Shoir ayrim o'rinlarda shohlar va sultonlar faoliyatiga oid fikrlarini ifodalab, ularni odillik va xalqparvarlikka, insof va to'g'rilikka chaqiradi.

U inson xarakterining muhim belgilari: oliy himmatlilik, mol-dunyoga ruju' qo'ymaslik, saxovat, qanoat, yuksak ma'naviy yetuklik singari masalalarga alohida e'tibor beradi.

Shoir himmat to'g'risidagi bobda himmatning baland bo'lishi kishini el o'rtasida obro' va yuksak darajali bo'lishi haqida shunday yozadi:

Birovkim, anga himmat o'ldi baland,
Erur olam azhli aro arjumand.

¹ Qayumov A. Asarlar. J.I.K.2. – T., 2008. – B.350.

Kishi nakdi gar bir qaro mis emas,
Agar himmati bo'lsa, muflis emas,

Ani angla mufliski, yo'q himmati,
Chu yo'q himmati, yo'q aning hurmati.

Misralarda shoir o'z hayot tajribalari, umumiy turmush qoidalaridan kelib chiqqan holda axloqiy nizomning qat'iy qoidalarini bayon qilmoqda. Navoiy bunday qoidalar unutila boshlangani, uning o'rmini tubanlik, pastkashlik, manfaatparastliklar egallay boshlaganidan qattiq aziyat chekadi.

Falsafiy-didaktik chekinishlarda shoir ijtimoiy-siyosiy masalalar bilan bir qatorda ta'lim-tarbiya, inson hulqi va odobiga oid masalalarga ham e'tiborni qaratadi. Navoiy bu bobda to'g'rilik rostgo'ylik, halollik vafodorlik, yaxshi muomala, tadbirkorlik haqida so'zlaydi.

Ko'rinadiki, falsafiy va, didaktik chekinishlarda Navoiy o'zining hayot, inson to'g'risidagi ezgu fikrlarini bayon etgan. Bunda insonga, hayotga, muhabbat, kishilarning o'z umri, turmushini yaxshilik bilan, mazmundor va go'zal kechirishiga undov yotadi.

Hikoyat va hikmatlar. Dostonda har bir voqea tasviridan keyin uning mohiyatini tushunishga yordam beruvchi umumlashma tarzdgagi ibratli hikoyatlar berilgan. Hikoyatlarning ba'zilari ayrim tarixiy shaxslar hayoti va tajribasiga oid bo'lsa, ba'zilari xayoliy va majoziy mazmunga egadir. Ularning ko'pchiligi xalq og'zaki zaminida yuzaga kelgan. Dostondagi hikoyatlar mazmun va mohiyati jihatidan oldingi boblardagi voqealarga tutashib ketadi va o'zidan keyingi hikmatlarga zamin tayyorlaydi.

Asarda jami o'n yettita she'riy hikoyat bor. Ular g'oyatda qisqa va ixcham, mazmun va fikr aniq, xulosalar lo'nda qilib berilgan. Hikoyatlarda Navoiy hayotning turli-tuman masalalariga e'tiborni qaratadi. Ularda davlat va hokimiyatni boshqarish, xalqqa munosabat, kishilar o'rtasidagi sadoqat, vafo, mehr-oqibat, dunyoning o'tkinchiligi va boshqa hayotning ko'rinishlariga oid ezgu fikr-mulohazalar keltirilgan. Bu orqali shoir kishilarni ezgu insoniylikka undaydi.

Dostondagi Iskandar va gado, Ikki vafoli yor, Sulton Abu Said Ko'ragon, Bahromgo'r hikoyatida podshohlar faoliyatiga oid fikrlar ilgari suriladi. Shoir bularda ma'lum voqea orqali shohlarga nasihatlar qiladi. Podshohlar faoliyati qanday bo'lishi kerak, qay yo'sinda davlat boshqarilsa, elga ko'proq foyda tegadi, degan mulohazalarni ilgari suradi. Navoiy hukmdorlarni adolatparvarlik, xalqparvarlik bilan ish

yuritishga chaqiradi. Badbinlik, uzoqni ko'ra bilmaslik yomon oqibatlariga olib kelishi mumkinligini Abu Said Ko'ragon hikoyatida asoslab beradi. O'z sipohlarining talablarini ado etmagan, ularga diqqat e'tibor qaratmagan Abu Said Ko'ragon urush paytida o'z sipohlarini qo'lda tutib tura olmadi, dushmandan yengilib boshi kesildi. Navoiy bu voqeadan shunday xulosa chiqaradi:

Ne shahdin ki, atbon xushnud emas,
Pushaymonlig'i ish chog'i sud emas.

Sipohdin judo shoh erur bir kishi,
Ne bo'lg'usidir bir kishining ishi.

Ba'zi hikoyatlarda inson ruhiyatining g'oyatda nozik qirralari yoritiladi. Ularda inson xarakterining turli qirralari yoritiladi. Iligi kesilgan kishi hikoyati bunga misol bo'la oladi. Bir kishiga tuhmat qilib, qo'lini kesadilar. U hech kimga hech narsa demay shahardan chiqib, bir vayronaga boradi va u yerda o'ziga o'xshagan qo'li kesilganlarni ko'radi. Bunda shoir kishi faqat dardini tushina biladigan, o'zi ham shunday alamni chekib ko'rgan kishigina yuragidagi dardu alamini ochiq izhor etishi, hamdard bo'lishi mumkin deydi: «Kishi topsa hamdardini nogahon, Ne imkon, nihon dardni qilmoq nihon».

Hikoyatlar ba'zan masal shaklida ham keladi. Bulbul va zog', baliqlar hikoyati, kabutar hikoyatlari shular jumlasidandir. Bu esa fikrni yanada aniqroq, ta'sirliroq ifodalashga yordam beradi. Dostonda Majnunga oid ikkita hikoyat, Luqmon hikoyati, xurosonlik ikki rafiq hikoyati, tojir hikoyati, Mashriqdan ganj topgan kishi hikoyatida shoir turmushning turli ko'rinishlari haqida nasihatlar beradi. Dunyoning o'tkinchiligi, mol-dunyoga hirs qo'ymaslik haqidagi xulosalarining ular mohiyatiga singdirib yuboradi. Hikoyatlar shoirning Iskandar faoliyatiga munosabatini aniqlashga yordam beradi.

Dostonda hikoyatlardan keyin keltiriladigan hikmatlar ifoda etilayotgan fikr-mulohazalarni mantiqiy jihatdan asoslaydi, ularga falsafiy yakun yasaydi, fikrlarni yanada to'ldiradi.

Dostonning yakuni. «Saddi Iskandariy» dostonining oxirida Navoiy mashhur faylasuflar Arastu, Aflotun, Suqrot, Faylaqus, Xurmuz nomidan shohlikni qanday amalga oshirish to'g'risida nasihatlar qiladi. Bunda ham asosiy masala el, xalq, ulus osoyishtaligi va farovonligini ta'minlash bosh o'rinni egallaydi. Jumladan, Arastu hukmronga xitoban deydi:

Xaloyiqqa ko'rma qilib benavo,
O'zingga ravo ko'rmaganni ravo.

Suqrot podshohning birinchi vazifasi elga osoyish yetkazishdan iborat deb biladi. «Ulus ranjig'a ihtimom etmaslik» kerakligini uqtirib deydi:

Raiyatni adlingdin osuda tut,
Farog'at mahodida uyquda tut.

Raiyatqa bo'lsa parokandalik,
Topar saltanat ahli barkandalik.

Yakunlovchi qismda shoir «Xamsa»ni yozib bitirgach, ustozi Jomiy huzuriga olib kelganini, Jomiy bu kitobni ma'qullaganini xabar qiladi. Shundan so'ng Navoiy o'zidan oldin «Xamsa» yozgan shoirilar – Nizomiy, Dehlaviy bilan xayoliy uchrashuvini hikoya qiladi. Ulug' xamsanavislar ham shoirni qo'llab-quvvatlab, duo qilishadi.

Umuman, «Saddi Iskandariy» dostoni turmush va inson tabiatini haqqoniy yoritadi. Shoir yuksak badiiyat bilan hayotning xilma-xil jihatlarini inkishof etadi. Iskandar obrazi bilan bog'liq holda shoir hayot insonga yaxshilik qilish, kishilar manfaatini himoya qilishga qaratilishi lozimligini aytadi. Mazmundor hayot kechirish haqidagi qarashlar olimlar bilan suhbatlar, hikoya va hikmatlar, falsafiy va didaktik chekinishlarda bayon etilgan.

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar

1. Iskandar obrazining badiiy adabiyotdagi ifodasi haqida ma'lumot bering.
2. Navoiyning qaysi asarlarida Iskandar obrazi yaratilgan?
3. «Saddi Iskandariy» dostonining tarkibiy tuzilishi haqida ma'lumot bering.
4. Dostondagi Iskandar va tarixiy Iskandar o'rtasidagi farqli jihatlar nimalarda kuzatiladi?
5. Hikoyat va hikmatlarning asar kompozitsiyasidagi o'rni haqida gapiring.
6. Falsafiy va didaktik chekinishlarda shoir qanday fikrlarni ilgari surgan?
7. Dostondagi olimlar obrazini ta'riflang.

Adabiyotlar

1. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 20 jildlik. J. 11. – T.: «Fan», 1993.
2. Alisher Navoiy. Saddi Iskandariy. –T., 2006.
3. Mallayev N. Alisher Navoiy va xalq ijodiyoti. – T., 1974.
4. Mallayev N.M. O'zbek adabiyoti tarixi. K.1. – T.: «O'qituvchi», 1976.
5. O'zbek adabiyoti tarixi. Besh jildlik. J. 2. – T.: «Fan», 1977.
6. Alisher Navoiy «Xamsa»si. Maqolalar to'plami. – T.: «Fan», 1986.
7. Komilov N. Tasavvuf. K.1. – T.: «Yozuvchi», 1996.
8. Hayitmetov A. Adabiy merosimiz ufqlari. – T.: «O'qituvchi», 1997.
9. Hayitmetov A. Ilk Navoiyshunoslar // Navoiyga armug'on. K.2. – T.: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi, 2000. – B. 7–15.
10. Navoiyning ijod olami. Maqolalar to'plami. – T.: «Fan», 2001.
11. Valixo'jayev B. Mumtoz siymolar. – T.: «Meros», 2003. – B. 129–185.
12. Vohidov R., Eshonqulov H. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi. –T.: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi, 2006.
13. Qayumov A. «Saddi Iskandariy» // Asarlar. 1-jild, K.2.T.: Mumtoz so'z, 2008. – B.243–395.

LISON UT-TAYR» – FALSAFIY-MAJOZIY DOSTON

Dostonning yaratilish tarixi. Alisher Navoiyning «Lison ut-tayr» dostoni 1498–1499 yillarda yaratilgan bo'lib, unda shoir o'zining falsafiy, tasavvufiy, axloqiy-qarashlarini san'atkorona ifodalaydi. Ulug' fors-tojik shoiri Farididdin Attorning «Mantiq ut-tayr» dostoni Navoiy dostonining yaratilishiga sabab bo'lgan.

Farididdin Attor (1119–1193) jahon she'riyati, falsafasiga katta hissa qo'shgan ulug' shoir va mutafakkir, tasavvuf olamining yorqin namoyandasidir. Manbalarda keltirilishicha, Attor yuzdan ortiq asar muallifidir. Biroq ulardan ayrimlarigina bizgacha yetib kelgan. Uning «Asrornoma», «Ilohiynoma», «Musibatnoma», «Tazkirat ul-avliyo», «Muxtorнома», «Xusravnoma», «Mantiq ut-tayr» nomli asarlari juda mashhurdir. Alisher Navoiyning Attor ijodiy merosiga ixlosi katta bo'lgan. Shoir Attorning ko'pgina asarlari bilan yaqindan tanish bo'lgan.

Ular orasida «Mantiq ut-tayr» shoirga o'zgacha ta'sir ko'rsatgan. Navoiy bolaligida sevib o'qigan, qattiq ta'sirlangan va hayratga tushgan Attorning «Mantiq ut-tayr» dostoniga javoban «Lison ut-tayr» dostonini yozadi.

«Lison ut-tayr»ning boshlanishida maxsus bobda shoir Attor asarlari va ta'limotini yuqori baholaydi. Bunda Navoiy dunyo dengiz va konlarida nimaiki bor bo'lsa ularning barchasi Attor do'konida bor, deydi. Bu do'konda turli-tuman dardlarga shifo bo'luvchi dori-darmonlar borligi aytiladi. Bu dori-darmonlar Attorning ijod mahsullari bo'lib chiqadi va ular insonni ma'naviy tubanlikdan qutqarishiga ishora qilinadi.

Asarda Navoiy Attor ruhidan madad olib, o'z dostonini yaratganini va ustozidan minnatdorligini aytadi:

Shayx ruhidan yetishdi bu madad,
Kim bu bulbul lahni bo'ldi baland.

Shoir ustoziga o'z ehtiromini ifodalar ekan, Qaqnus haqidagi hikoyatni keltiradi va bunga qiyosan Attorni Qaqnusga, o'zini esa Qaqnusning bolasiga o'xshatadi. Yana shoir Attorni baland martabali podshohga, o'zini esa podshohning quliga qiyoslaydi. Bunday o'rinlar Navoiyning ustoziga cheksiz hurmatini namoyon etadi.

Doston «Mantiq ut-tayr»ga nazira sifatida yozilgan bo'lsa-da, unda Navoiyning o'ziga xos san'atkorligi namoyon bo'lgan. Unda shoir qushlar obrazi va ularning sarguzashtlari orqali o'zining tabiat, ilohiyot, jamiyat va inson haqidagi falsafiy qarashlarini ilgari suradi. Shuningdek, real hayot voqealarini, kishilarning xatti-harakatlari, fe'l-atvoridagi ayrim ziddiyatli jihatlarni ham qalamga oladi.

Dostonning tarkibiy tuzilishi. «Lison ut-tayr» 193 bobdan iborat bo'lib, 13 bobi an'anaviy muqaddimani tashkil etadi. Unda Allohga hamd, munojot, payg'ambarga na't, chahoryorlarga bag'ishlov hamda hikoyatlar, Shayx Farididdin Attor madhiga o'rin berilgan. Asarning asosiy voqealari 14-bobdan boshlanadi. Boblarda qushlarning o'zaro savol-javoblari, kichik hajmli hikoyat yoki masallarni o'z ichiga oladi. Dostonda Hudhud boshliq qushlarning Simurg'ni izlashlari hikoyasi asarning qoliplovchi hikoyasidir. Bu hikoya ichida juda ko'p hikoyatlar, masallar, munozaralar beriladi. Adabiyotshunos N.Mallayev shartli ravishda dostonni Muqaddima, Simurg' ta'rif, Simurg'ni izash yo'lida, Vodiyar ta'rif-tavsifi, Munojotlar qismi va Xotimaga ajratadi¹. Bu

¹ Mallayev N. O'zbek adabiyoti tarixi Birinchi kitob. – T.: «O'qituvchi», 1976. – B.511.

qismlar o'zaro bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lib, asarning asosiy g'oyasini ifodalashga xizmat qiladi.

Dostonning syujeti. Dostonda keltirilishicha, bir gulistonning turli qushlari majlis qurmoq uchun yig'iladilar. Qushlar o'zlariga mos emas, balki duch kelgan o'rinni egallaganliklari sababli orada nizo chiqadi va uni bartaraf etish uchun odil va oqil yo'l boshchiga ehtiyoj paydo bo'ladi. Shunda Hudhud Simurg' daragini aytadi. Hudhud Simurg'ni maqtovlardan yiroq, barcha qushlar holidan ogoh bir shoh sifatida ta'riflaydi. Qushlar bu shohdan bexabar bo'lsalar-da, u har doim qushlar bilan birgadir. Dostonda keltirilishicha, dunyo qushlariga shoh bo'lgan Simurg'ning laqabi Anqo bo'lib, u Kof tog'ida yashaydi. Uning parlari rang-barang bo'lib, har bir rangida yuz xil naqsh bor. bu naqsh ranglarni aql idrok eta olmaydi.

Hudhudning aytishicha, har bir jonzot anashu shohga yaqin bo'lmog'I, u sari intilmog'i lozim. «Har kishi bo'lsa tirik andin yiroq, Ul tiriklikdin o'lum ko'p yaxshiroq».

Qushlarda Simurg'ga katta havas uygonadi va ular Simurg'ni izlab yo'lga chiqishga qaror qilishadi. Hudhuddan bu yo'lda rahbarlik qilishni iltimos qiladilar. Hudhud ham o'z navbatida To'ti, Tovus, Bulbul, Qumri, Kaklik, Durroj, Kabutar, Shohboz, Shunqor kabi qushlarga murojaat qilib, ularni yo'lga otlanishga da'vat qiladi. Qushlar yo'lga ravona bo'ladilar. Ammo bu yo'lda qiyinchiliklar anchagina edi.

Mehnati ranju alam yuzlandi ko'p,

Shiddati oshubu g'am yuzlandi ko'p.

Ularning har biri Hudhudga murojaat qilib, o'z uzrlarini ayta boshladilar. Hudhud qushlarning bu uzrlariga hikoyatlar bilan javob beradi va Simurg'ning mufassal ta'rifini beradi. Shunda qushlar Hudhuddan Simurg'ga qanday yetish mumkinligini so'raydilar. Hudhud bu ishq yo'lidir, binobarin, bu yo'lda jondan ham, millatu imonu islomdan ham kechishga tayyor bo'lish vojibdur, deydi va so'zlarining dalili uchun mashhur Shayx San'on hikoyatini keltiradi.

Qushlarda Simurg'ga bo'lgan ishtiyoq yanada kuchayadi. Ular bu mashaqqatli yo'lda bir sardor bo'lmog'i darkor, deya uni rahbar etib tayinlamoqchi bo'ladilar. Lekin Hudhud rozilik bermaydi. Shunda ular qur'a tashlashadi va qur'a Hudhud nomiga chiqadi. Demak, Hudhudning qushlarga yo'l boshchilik qilishi taqdir hukmi edi. Qushlar yo'lga tushadilar. Ular uzoq uchadilar, charchaydilar, har biri o'z manzili, kundalik hayotini qo'msaydi. Oxiri ular orqaga qaytish fikriga tushadilar. Hudhud qushlarning e'tirozlarini rad etib, turli hikoyatlar so'zlaydi va

ularni yo'lni davom ettirishga ko'ndiradi. Hudhud boshliq qushlar Simurg'ni izlashda davom etadilar.

Vodiylar ta'rifi. Qushlar Simurg'ni topish uchun yetti vodiyan o'tishlari lozim edi. Dostonda vodiylar ta'rifi Hudhud tilidan beriladi. **Birinchisi** Talab vodiysidir. Bu vodiya kirganlarning ko'ngli istamak azobini chekadi. Topa olmaslik ruhni yaralaydi. Kishi bu yo'lda talabdan boshqa hamma narsadan voz kechmog'i shart.

Har nekim g'ayri talabdur tashlamoq,

O'zni maqsad manziliga boshlamoq.

Buyuk maqsadga intilish kamol baxsh etadi va barkamollik tufayli barcha to'siqlar yengib o'tiladi. Barkamollik orqali maqsad eshiklari ochiladi. Uning qarshisida kufru din ham orqada qoladi. Talab vodiysi kishiga ana shunday fazilat bag'ishlaydi.

Ikkinchi vodiya Ishqdır. Bu o'rinda ishq va oshiqlik haqida so'z yuritiladi. Ishq saodatbaxsh bir o't bo'lib, uning shul'alari ufqlarni kuydirishga qodirdir. Ana shunday olov devonaning ko'nglida lovullab yonadi. O'zini bu o'tda kuydirmagan kimsa oshiqlik da'vosini qilmasligi kerak. Oshiqning yuragi esa o't gurillab yonayotgan otashgohdir. Olovdan tutun chiqib turganidek, oshiqning ko'nglidan ham muttasil ohu fig'on tutunlari chiqib turadi.

Olam o'rtar ishqdin tushgan yolqin,

So'znok etgan havodindir chaqin.

Ishq havoni shunchalar to'ldirib yuborganki, bu uchqun chaqnashi bilan butundunyoni o't oladigan darajada porlovchi yolqin kelib chiqadi. Bundan keyingi o'rinlarda ishqning kuydirguvchi sifatlari, uning o't, otash, olov bilan nisbatlari ta'riflanadi.

Uchinchisi Ma'rifat vodiysidir. Shoir bu vodiya bir-biriga o'xshamagan yo'llarning ko'pligiga urg'u beradi. Har kimning o'zi tanlagan yo'li bor va bu yo'llarni har kim o'z ixtiyori bilan tanlaydi. Yo'l xoh to'g'ri, xoh egri bo'lsin, xoh uzoq, xoh yaqin bo'lsin baribir bu yo'lni bosib o'tib, har biri o'z maqsadiga yetadi. Chunki yo'lovchilarning hammasi bitta maqsadni ko'zlagan.

Gar suluk atvorida tag'yir edi,

Maqsadi lekin barining bir edi.

To'rtinchisi Istig'no vodiysi bo'lib, shoir uning ta'rifini keskin ifodalarda bayon qiladi. Bu vodiya istig'no shamoli olamni ag'dar-to'ntar qilib yuboradi. Istig'no bulutidan oqqan yomg'ir dunyoni suvga to'ldiradi. Uning qarshisida yetti daryo bir qatra yomg'ir suvidek, yetti ko'k bir dona xashxo'shdek ko'rinadi. Yetti do'zzax bir uchqun kabi.

Sakkiz jannat bir shudring singaridir. Bu vodiya sherlar chumolilarga yemdirlar. Yetti mamlakat podshohi bo'lganlar gado bilan tengdir. Umuman, Istig'no vodiysida hammaning hukmi bir xil, hamma tengdir.

Onda teng ko'r gumrahu ogohni,
Dayr ko'yi birla baytullohni.

Birdurur Ka'ba birla butkada,
Bo'lsalar ma'mur yoki otashkada.

Ming yashar pil tongla tug'qon yoshcha,
Charxi a'zam donai xashxoshcha.

Beshinchisi Tavhid vodiysidir. Bu vodiya kelgach, barcha narsalardan holi bo'lib, yakka-yolg'iz bo'lmog'ing lozim. «Chun bu vodi yori sayring qo'ydi tom, Fardu yaktolig' sanga bo'ldi maqom». Bunda hamma bir-biri bilan birgalik kasb etadi. Bir xil ravish, birgalik, birlik hukmron.

Oltinchisi Hayrat vodiysi bo'lib, unda ko'z nimaga tushmasinu hayratda qoladi. Hayrat odamni har narsadan tashqariga chiqarib qo'yadi.

Boqsa har yon hayratin afzun topar,
O'zni hayrat ichra digargun topar.

Derki, oshiq erkanimni tinglamon,
Kimga erkanniyu lekin onglamon.

Yettinchisi Faqru-fano bo'lib, bu vodiya tinlikdan boshqa hech narsa yo'q. Xuddi to'liqin chog'i dengizda ko'piklar paydo bo'lib, so'ngra o'chgani kabi ming mavj yana paydo bo'ladi, yana o'chadi. Faqatgina dengizning o'zi doimo bor, mavjlar esa paydo bo'ladi va o'chaveradi. Yer yuzidagi jamiki odamizod o'sha dengizdagi mavjlardir. Shoir keltirishicha, faqat Haq qodiri barhaqdir. Hamma mavjudotlar yo'q bo'lib ketadi. «Barcha foni y, boqiyi mutlaqdur ul». Shundan keyin fikr tasdig'iga xizmat qiluvchi hikoyat keltiriladi. Shoir xulosa qilib, haqiqat egalari o'zlikdan voz kechib, foniylikka erishadilar va mutlaq abadiylikka musharraf bo'ladilar, deydi. Adabiyotshunos S.Olim «Lison ut-tayr»ni fanoga yetish yo'llari sharhlangan o'ziga xos badiiy «risola» deb ataydi. U fano va foni y tushunchalari talqini butun

dostonni tizma bir zanjirdek tutib turganligini aytadi va asarda qo'llanilgan fano hamda foniy atamalarini izohlashga harakat qiladi¹

Dostonning majoziy mohiyati. Dostondagi timsollar ramziy mohiyat kasb etib, undagi Simurg'– Alloh, Hudhud – shayx, piri murshid, qushlar esa tariqat yo'liga kirgan soliklardir. Navoiy Simurg'ni olamdan tashqarida emas, balki tabiat va mavjudotda mujassamlashganiga ishora qiladi. Har bir mavjudot uning zuhuridir.

Qushlarning Simurg'ga yetishish uchun intilishlari majoziy ma'noda tariqat yo'liga kirgan solikning haq vasliga yetishish uchun chekkan mashaqqatlarini anglatadi. Dostondagi qushlar bosib o'tgan yetti vodiy esa tasavvufdagi tariqat maqomining yetti bosqichidir.

Qushlar ne-ne mashaqqatlarni boshdan kechirib, maqsad sari intiladilar. Ulardan ko'pchiligi nobud bo'ladi, bir qismi esa holdan toyib, cho'lu biyobonlarda qolib ketadi. Bu esa so'fiylik yo'liga kirgan solihning bu yo'ldan, hatto jonidan kechishga ham tayyor ekanligini anglatadi. O'ttiz qushgina maqsad manziliga yetib borishadi. Ular Simurg'ni izlashdan voz kechishadi. Chunki ulardan o'zlari Simurg' edi.

Ko'rdilar o'zni qayonki tushdi ko'z,
Ollo-ollo, ne ajoyibdur bu so'z,

Kim qilib Simurg' o'ttiz qush havas,
O'zlarin ko'rdilar ul Simurg' bas.

Demak, qushlarning o'zlari Simurg'ning zarrasi, uning zuhuri edilar.

Ko'rinadiki, shoir qushlar ramzi orqali insonning o'z nafsoniyatidan voz kechib, riyozat chekib, ruhiy poklanishini tasvirlaydi. O'ttiz qush eng oliy maqsadga erishgan, kamolot kasb etgan insonlar timsolidir.

Dostondagi hikoyatlar. Navoiy «Lison ut-tayr»ning asosiy qoliplovchi hikoyasi Hudhud rahbarligida qushlarning Simurg'ni izlashlari ichida har xil hajmdagi hikoyat hamda munozaralar berib boradi. Ular ana shu qoliplovchi hikoyada so'z ketayotgan maqsad, masala yoki voqeani to'laroq yoritib berishga yordam beradi. Asarda bunday xarakterdagi 63 ta hikoyat berilgan. Bu hikoyatlar Navoiyning yetuk hikoyanavis ekanligini ko'rsatadi. Ular xilma-xil yo'nalishda bo'lib, bir qanchasi shayxlar, avliyolar hayoti bilan bog'liqdir. Shayx San'on, Najmiddin Kubro haqidagi hikoyatlar bunga misol bo'la oladi. Bu va boshqa bir qator hikoyatlarda Navoiy chinakam muhabbatni ulug'laydi. Ishq yo'lida o'zligidan kechgan, ma'naviy yuksak insonning ezgu fazilatlarini tasvirlaydi.

¹ Sultonmurod Olim. Ishq, oshiq va ma'shuq – T.: «Fan», 1992 – B. 21.

Dostonda ijtimoiy hayot bilan bogʻliq bir qator hikoyatlar ham mavjud boʻlib, ularda inson mehnatining qadrsizligi, boylikka hirs qoʻyish, tamagirlik, tekinxoʻrlik, ayyorlik, firibgarlik, johillik kabi illatlar qoralanadi. Goʻzal podshoh, qallob zargar, uquvsiz bogʻbon, toʻymas polvon va boshqa hikoyatlar shular jumlasidandir. Shoir hajm jihatidan turli xil boʻlgan bu hikoyatlarda oʻzining yuksak badiiy mahorat egasi ekanligini namoyish qila olgan. U har bir hikoyat mazmuniga monand tarzda badiiy vosita va uslubni tanlaydi. Shoir keltirgan hikoyatlar doston asosiy gʻoyasiga mos kelib, uni yanada toʻldiradi va qahramonlar ruhiy kechinmalarini yoritishga yordam beradi.

«Lison ut-tayr» dostonining tili Navoiyning boshqa dostonlari, sheʼriy asarlari tiliga nisbatan anchagina sodda va ravondir. Asardagi murakkab falsafiy mazmun, majoziy tasvir vositalarining keng qoʻllanganligi til va uslubni yengil, oʻynoqi, jonli ham tushunarli boʻlishini taqozo qilgan. Shoir xalq ogʻzaki ijodi, undagi syujetlar, hikmatli soʻzlar, taʼbirlardan, hazil-mutoyibalardan unumli foydalangan.

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar

1. Navoiyning «Lison ut-tayr» dostonining yozilish tarixi haqida gapiring.
2. Dostonda shoir Farididdin Attor haqida qanday fikrlarni bildirgan?
3. Asardagi ramziy ifoda usulida haqida maʼlumot bering.
4. Simurgʻ va Hudhud obrazini taʼriflang.
5. Doston kompozitsiyasida hikoyatlarning tutgan oʻmini tushuntirib bering.
6. «Lison ut tayr» dagi hikoyatlarda qanday masalalar ilgari surilgan?
7. Shoir dostonda nima uchun «Foniy» tahallusini qoʻllagan?

Adabiyotlar

1. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar toʻplami. 20 jildlik. J. 12. – T.: «Fan», 1996.
2. Alisher Navoiy. Lison ut-tayr. – T.: Adabiyot va sanʼat, 1991.
3. Attor Fariduddin. Mantiq ut-tayr. – T.: Gʻafur Gʻulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2006.
4. Shayx Fariduddin Attor. Ilohiynoma / Forsiydan Jamol Kamol tarj. – T., 2007.
5. Mallayev N.M. Oʻzbek adabiyoti tarixi. Birinchi kitob. – T.: «Oʻqituvchi», 1976.
6. Oʻzbek adabiyoti tarixi. Besh jildlik. J. 2. – T.: «Fan», 1977.

7. Alisher Navoiy «Xamsa»si. Maqolalar to'plami. Tadqiqotlar. – T.: «Fan», 1986.
8. Vohidov R. Alisher Navoiy va ilohiyot. – Buxoro: 1994.
9. Komilov N. Tasavvuf. K.1. – T.: «Yozuvchi», 1996.
10. Navoiyning ijod olami. Maqolalar to'plami. – T.: «Fan», 2001.
11. Valixo'jayev B. Mumtoz siymolar. – T.: «Meros», 2003. – B. 129–185.
12. Navoiyga armug'on. K.4. – T.: «Fan», 2004.
13. Vohidov R., Eshonqulov H. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi. – T.: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi, 2006.
14. Sultonmurod Olim. Ishq, oshiq va ma'shuq. – T.: «Fan», 1992.
15. Qayumov A. Asarlar. J.2. – T., 2008.

ALISHER NAVOIYNING ILMIY-NASRIY ASARLARI

Navoiy nasriy asarlarining o'ziga xos xususiyatlari. Alisher Navoiy ijodiy merosida nasriy asarlar alohida o'rin tutadi. Alisher Navoiy o'zining nasriy asarlari bilan turkiy nasrni juda nodir manbalar bilan boyitdi. Navoiyshunos S.G'aniyev¹ Navoiy nasriy asarlarini quyidagicha tasniflab o'rganadi:

1. Ilmiy-filologik xarakterdagilar: «Muhokamat ul-lug'atayn», «Mezon ul-avzon», «Majolis un-nafois», «Risolai muammo».

2. Memuar-biografik xarakterga ega bo'lgan asarlar: «Xamsat ul-mutahayyirin», «Holoti Sayyid Hasan Ardasher», «Holoti Pahlavon Muhammad».

3. Ijtimoiy-falsafiy va didaktik xarakterdagi: «Mahbub ul-qulub».

4. Tarix, tasavvuf va din tarixiga oid asarlar: «Vaqfiya», «Tarixi muluki Ajam», «Nasoyim ul-muhabbat», «Tarixi anbiyo va hukamo».

5. Ishno san'ati – epistolyar proza namunasi. «Munshaot».

6. Devonlarga yozilgan «Debocha»lar, «Nazm ul-javohir» muqaddimasi va epik asarlar, qit'alardagi sarlavhalar¹. Biz ham ushbu tasnifga qo'shiganimiz holda Navoiy nasriy merosi haqida fikr-mulohaza yuritishga harakat qilamiz.

Alisher Navoiy nasriy asarlarini yaratar ekan, o'zigacha mavjud bo'lgan Sharq nasrining eng yaxshi xususiyatlarini yanada

¹ O'zbek adabiyoti tarixi 5 tomlik. T.2 – T. «Fan», 1977. – B 337.

rivojlantirishga alohida ahamiyat bilan qaragan. U davrning dolzarb masalalariga nasriy asarlarida muayyan darajada javob berishga urindi.

Uning nasriy merosida adabiyotshunoslikka oid asarlari alohida o'rin tutadi. Shoir adabiyotshunoslikka oid uchta asar («Mezo ul-avzon», «Risolai muammo», «Majolis un-nafois») yaratdi va bu asarlar adabiyot nazariyasi, adabiy tanqid tarixidagi muhim voqeadir. Ularda adabiy-madaniy hayot, so'z san'ati, she'riyat qonuniyatlari, ijod ahli haqida qimmatli mulohazalar ilgari surilgan. Shoirning adabiyotshunos sifatidagi faoliyati A.Hayitmetov, H.Qudratullayev, S.G'aniyeva, B.Valixojayevlar tomonidan muayyan darajada o'rganilgan.

«**Majolis un-nafois**» («**Nafis majlislar**») tazkirasida XV asrda Movarounnahr va Xurosonda yashagan 459 ta ijodkor haqida so'z yuritiladi. Asar 1491 yilda yozilgan bo'lib, 1498 yilda muallif tomonidan qayta tahrir qilingan va to'ldirilgan. Asar muqaddima, sakkiz majlis va xotimadan iborat.

Muqaddimada asarning yozilish sabablari bayon etiladi. Shoirilar haqidagi ma'lumotlar va ularning asarlaridan ayrim namunalar sakkizta majlisda keltirilgan.

Ma'lumki, Navoiygacha yaratilgan tazkiralar fors-tojik tilida yozilgan bo'lib, «Majolis un-nafois» turkiy tildagi ilk tazkiradir. Navoiy bu asari bilan o'z salafalaridan Avfiyning «Lubob ul-albob», zamondoshlaridan Davlatshoh Samarqandiyning «Tazkirat ush-shuaro» va Jomiyning «Bahoriston»i (VII ravzasi) dagi tazkirachilik an'alarini davom ettirdi.

Navoiy «Majolis un-nafois»da xronologik, jug'rofiy hamda sulolaviy tamoyillarga rioya qiladi. Birinchi va ikkinchi majlislarda keltirilgan shoirlarning tazkira yozilayotgan vaqtda hayot bo'lishmagan. uchinchi majlisda esa zamondosh ijodkorlar haqida ma'lumotlar berilgan, beshinchi majlisda Xuroson, oltinchisida Samarqand, Xorazm, Qarshi, Badaxshon, Kirmon, Sheroz va boshqa shaharlardan chiqqan qalam ahlari haqida so'z boradi; yettinchi va sakkizinchi majlislar esa temuriylarga mansub ijodkor shoh va shahzodalarga bag'ishlanadi.

Navoiy shoirlarga xarakteristika berar ekan, ularning insoniy fazilatiga ham urg'u beradi, ijodkorlarning bilimi darajasi, axloqi, muomalasi kabi xususiyatlarini keltirib o'tadi. Abdurahmon Jomiy, Lutfiy, Shayxim Suxayliy, Mirzobek, Sayid Hasan Ardasher, Hofiz Sharbatiy, Shoh G'arib Mirzo, Shohiy, Komil, Ziyo va boshqalar haqidagi mulohazalar shular jumlasidandir.

Tazkiranavis har bir shoir shaxsiyatiga xolisona munosabatda bo'ladi. Shoirarning xarakteridagi kamchiliklarni; ma'naviy qiyofasidagi nuqsonlarni ham ko'rsatib o'tadi.

Navoiy ba'zi shoirarning ichkilikka ortiqcha ruju' qo'yganligini (Sayfiy, Sayid Imod, Hofizi Sa'd), ba'zilarining fitnachi, bezori, urishqoqligini (Sayid Qurazo, Qutblakadang, Abu Nasr, Qavsiy, Shohquli, Uyg'ur va h.k.) katta taassuf bilan keltiradi. Bir qator shoirlardagi yomon xulq-atvorni tanqid qilar ekan, ko'pincha tuzalib ketishlariga umid bog'laydi.

Shoir o'zi iste'dodli bo'la turib, vaqtini behuda o'tkazuvchi ijodkorlardan ranjiydi. Bunday o'rinlarda ular xarakteridagi ziddiyatli jihatlarni ochiq bayon etadi. Masalan, Mavlono Qavsiyning yalqovligi, biror ish bilan jiddiy va davomli shug'ullana olmasligi tanqid qilinadi. Shoir Osafiy esa bor qobiliyati va bilimini yetuk asarlar yaratish uchun sarflash va qattiq mehnat qilish o'rniga, butun vaqtini oliftagarchilik va bezorilik – chapanilik bilan behuda o'tkazishini fosh etadi. Bunday tanqidiy mulohazalar Qanbariy, Zayniy, Soqiy, Vali Qalandar, Kavsariy va boshqalar haqida ham bildiriladi.

Tazkirada ma'lum darajada davrning ijtimoiy va siyosiy hayot lavhalari real chizib berilgan. Masalan, Ulug'bek Mirzoning o'g'li Abdullatif Mirzo haqida quyidagi fikrlar ilgari suriladi : «O'tar dunyo maslahati uchun donishmand va podshoh otasin o'lturdi. Har oyinakim, saltanat Sheruyaga vafo qilg'oncha anga qildi». Bunda shoir Abdullatif Mirzoning toj-taxt talashib o'zining olim va fozil otasini o'ldirgani, bunday qotillik evaziga qo'lga kiritilgan saltanat unga ham vafo qilmaganini aytadi. Navoiy Abdullatifni mahbubasi va toj-taxtini qo'lga kiritish uchun otasini o'ldirgan, lekin o'zi ham tez orada qatl etilgan Eron shohi Xusravning o'g'li Sheruyaga o'xshatadi. Bunda Navoiy dunyoning o'tkinchiligini eslatib, toj-taxt uchun o'zaro kurashlar olib borayotgan shahzodalarni ogohlikka chaqiradi.

«Majolisun-nafois»da badiiy ijodning asosiy mohiyatini belgilovchi nazariy masalalardan biri mazmun va shakl masalasiga ham munosabat bildirib o'tiladi.

Shoir shaklni mensimaslikni, unga loqayd munosabatda bo'lishni qattiq qoralaydi. Navoiy shakl mukammalligini badiiy adabiyotning juda muhim belgisi deb qaraydi. Asarda g'oya, shakl birligi va bu birlikda g'oya yetakchiligi ta'min etilmasa, bunda asarning qiymati bo'lmaydi, deydi. U bir qator shoirarning she'rlarini ma'nosizligi, mantiqsizligi, g'oyasizligi uchun tanqid qiladi. Qobiliy degan shoir haqida

she'rlarining «hech mazasi yo'qtur» deb yozadi va uning ijodidan bu fikrni tasdiqlovchi xarakterli misollar ham keltirib o'tadi.

«Majolis un-nafois»da she'riyat qoidalariga to'la rioya qilinmay yaratilgan asarlarning ijodkorlari keskin tanqid ostiga olingan o'rinar ko'pdir. Xurramiy, Osafiy, Sog'ariy, Shihob va boshqalar shular jumlasidandir.

Ko'rinadiki, Navoiy ijodkorlar oldiga she'riyat badiiyat talablariga javob bera olishi zarur, degan masalani qo'yadi. Badiiy asar ham g'oyaviy, ham badiiy jihatdan yetuk va puxta, adabiy an'analarni ijodiy davom ettirib, yanada rivojlantirgan, estetik zavq bag'ishlay oladigan darajada bo'lishi lozim deb hisoblaydi.

Shoir o'zgalarga taqlid qiluvchi, boshqalar she'rini o'ziniki qilib oluvchi soxta ijodkorlar - Malono Nargis, Anisiy, Xoja Musolarni qattiq tanqid qiladi.

Navoiy shoirlar ijodiga, faoliyatiga va shaxsiyatiga baho berishda ularning jamiyatga foyda keltiradigan fanlar bilan mashg'ul bo'lgan ijodkorlarni yuqori baholaydi. U shoir Binoiy haqida shunday yozadi: «Bag'oyat qobiliyati bor. Avval tahsilg'a mashg'ul bo'ldi, anda rushdi bor er-di... xatqa ishq paydo qildi, oz fursatda obodon bitidi. Andin so'ngra musiqiy faniga mayl ko'rguzdi, bot o'rganib, xele ishlar tasnif qilib, risola dag'i advorda bitidi».

Tazkirada boshqa mamlakat va shaharlardan kelib, Hirotda tahsil ko'rayotgan yosh ijodkor talabalarga alohida e'tibor beriladi. Navoiy bu yosh shoirlarning ba'zilar haqida «nazmi xanuz shuhrat tutmaydur», deb yozsa, ayrimlari to'g'risida «Umid ulkim, yaxshiroq aytqoy», deydi. Bunday yosh iste'dodlar orasida muammo sohasida mashhur bo'lgan Sayid Abdullatif, tab'ida fikr uyg'otuvchilik xususiyati bor Sa'd, original zehn egasi Noziriy, qobiliyatli madrasa talabalari Mirasadullo, Bihishtiy, Mirhusaynlar bor ekanligi keltiriladi.

Alisher Navoiy bu yosh shoirlar ijodiy faoliyatlarini to'g'ri yo'naltirib turish bilan birgalikda moddiy ahvollaridan ham xabardor bo'lib turgan. Ularning kelajagiga umid bilan qaragan.

Navoiy o'z davridagi adabiy janrlar va she'riyat turlarining rivoji haqida ham keng ma'lumot beradi. U epik tur davrning dolzarb muammolarini yoritish va talqin etishda keng imkoniyatlar berishini ko'pgina asarlarida ta'kidlab o'tadi. O'zi ham bu sohada ko'p ijod qilgan. «Majolis un-nafois»da ham epik turda qalam tebratgan shoirlarni ko'rsatib o'tadi. Shoir xamsachilik an'analarini davom ettirgan Ashraf Kotibiy, Ali Ohiy, Abdurahmon Jomiy, Shayxim Suxayliy, Abdullo

Xotifiy, Xoja Hasan Hizrshoh, Fasih Rumiyy, Xoja Imod va boshqa masnaviygo'y shoirlarga alohida to'xtalib o'tadi. Ular masnaviyalaridan namunalar keltiradi.

Tazkirada bu davrda g'azal janri keng tarqalgani ta'kidlanadi. G'azal janrida ijod qilgan Kotibiy, Gadoiy, Lutfiy, Atoiy, Ozariy, Hofizi Sa'd. Binoiy, Hiloliy, Avhad Mustavfiy, Mashriqiy, Muhammad Ali Jaloyir, Nujumiy va boshqalar haqidagi mulohazalar muhim ahamiyatga egadir.

Asarda she'riyatning qasida, qit'a, ruboiy, tuyuq kabi lirik janrlari haqida ham ma'lumotlar beriladi. Satira va yumor sohasida qalam tebratgan ijodkorlarga munosabatlar bildirib o'tiladi.

Umuman, Navoiy o'z davri adabiyotidagi janrlar taraqqiyoti xususida qayg'urgan.

Tazkirada so'z yuritilayotgan har bir shoir ijodidan xarakterli namunalar keltirilgan. Bu esa o'sha shoir ijodi haqida aniqroq tasavvurga ega bo'lishimizga yordam beradi.

Turkiy tildagi badiiy ijod ravnaqi uchun qayg'urgan Alisher Navoiy tazkirada bu tilda ijod qilgan shoirlar haqida keng ma'lumotlar beradi. Turkigo'y shoirlar tazkirada kamchilikni tashkil etib, 459 ijodkordan faqat 39 shoir turkigo'ydir. Ular orasida zullisonaynlari ham bo'lgan, ko'pchiligi esa (12 shoir) shoh, shahzoda va mavqeli shaxslar edi.

Asar Navoiy davridagi ilmiy nasrning go'zal namunasi. Shuningdek, uning badiiyati ham yuksakdir. Buni muallifning portret chizish, xarakter yaratish mahoratida va adabiy anjumanlar, ba'zi voqealar bayonidagi badiiy bo'yoqlarning rang-barangligida ko'rish mumkin. Shoirning uslubda ixchamlikka, mo'jazlikka intilishi asarga alohida joziba baxsh etgan.

Navoiy bu asarida yetuk adabiyotshunos olim va tanqidchi sifatida namoyon bo'ladi. Unda ilgari surilgan fikr-mulohazalar o'sha davr adabiyotshunoslik ilmi taraqqiyotiga muhim ulush bo'lib qo'shilgan va bugungi kunda ham katta ilmiy qimmatga egadir.

«Mezon ul-avzon» asari. Navoiyning ushbu asari 1492 yilda yaratilgan. «Mezonul-avzon» («Vaznlar o'Ichovi») aruz ilmiga oid asar bo'lib, unda Navoiy aruzning hammaga ma'lum qoidalarini tushuntirish bilangina chegaralanmaydi, balki unga qo'shimcha va yangiliklar ham kiritadi. Bunda Navoiy arab va fors tillaridagi she'riyatda qo'llanilib kelgan aruz sistemasiga qo'shimchalar kirgizish, o'zbek she'riyati hamda folklorining uzoq asrlik tajribalarini tekshirib umumlashtirish,

uni yanada boyitishni maqsad qiladi. Shuningdek, u turkiy she'riyatning qoidalarini o'rganish vazifasini o'z oldiga qo'yadi.

Navoiy asarda arab, fors she'riyati bilan turkiy she'riyatni taqqoslab boradi. Shoir arab-fors she'riyatiga oid fikrlarni aytish bilan birga, shu sohada o'zbek she'riyatida qanday xulosaga kelish mumkinligiga ham urg'u beradi. Masalan: ruknlarning yuzaga kelishini gapirar ekan, aruzning ruknlari, arab, fors va turkiy xalqlar she'riyatida bir xil maydonga kelishini aytib o'tadi. Aruzning asosi bo'lgan asllar haqida so'z borganda arab she'riyatida sakkiz asl qo'llanishini keltiradi va bu turkiy xalqlar she'riyatida qanday hal qilinishi masalasini o'rtaga qo'yadi. Navoiyning fikricha, aruzning sakkiz asl ruknidan beshtasi forsiy she'riyatda ko'proq ishlatiladi, boshqa asllarning ishlatilishi juda ham kam (mustasno tariqasida) uchraydi.

Navoiy asllarning zihofot va furu'i bobida faqat shu besh aslgagina to'xtaydi. Fors va o'zbek she'riyatida uchraydigan (yoki kam uchraydigan) asllarning zihofotini tahlil etraydi. Bu bilan u o'z oldiga qo'ygan vazifani (o'zbek va fors aruzini o'rganishni) uqtirib o'tadi.

Navoiy bahrlar haqida so'z yuritar ekan, aruzda qabul qilingan 19 bahrning qaysi biri turk, fors va qaysi biri arab she'riyatiga tadbiq etilishi masalasiga mufassal to'xtaydi. U tavil, madid, basit, vofir va komil bahrlarini alohida ajratib, ularning o'zbek va fors she'riyatida kam ishlatilishini qayd etadi. Bahrlarni guruhlab, ma'lum doiralarga jamlaganda, shoir aruzda ma'lum muxtalifa ham muntazi'a doiralarga yana uch doira qo'shimcha qiladi va ularning qanday qilib maydonga keltirilganini tushuntiradi.

1) «Doirai mujtamiya» Navoiy tomonidan aruz sistemasida birinchi marta yuzaga keltirilgan doiralardandir. Navoiy munsarihi, muzori', muqtazab, mujtass, sari, jadid, qarib, hafif va mushokil bahrlarining solim (o'zgarilmagan, butun) shakllari orasida umumiylik topadi va buni ularni bir doiraga kirgizish bilan ifoda etadi.

2) «Doirai muxtalifa»ni Navoiy she'rda kam ishlatiladigan komil va vofir bahrlaridan tuzadi. Navoiydan avvalgi aruzchilarda bu doira kam uchragan.

3) «Doirai mushtabiha» ham aruz nazariyasi uchun yangilikdir. Navoiy uni arab she'riyatiga xos bo'lgan tavil, madid va basit bahrlaridan tuzadi.

Taqte' masalasiga «Mezon ul-avzon»da mufassal to'xtaladi. Bu bobda Navoiy o'zbek tilining va o'sha vaqtdagi imloning

xususiyatlaridan kelib chiqadigan ko'pgina yangi xulosalarni keltiradi.

Bahrlar va vaznlar haqidagi bob «Mezon ul-avzon» ning qimmatli qismidir. Bu o'rinda turkiy xalqlar yozuvi va folklor tajribasi asosida aruzning vaznlar bobiga ahamiyatga molik qo'shimchalar kiritiladi. Aruzga oid yana bir necha vazn borki, ular Ajam (fors va o'zbek) shoirlari, Navoiyning zamondoshlari asarlarida uchrasa-da, ammo aruz xaqidagi kitoblarda qayd etilmagan. U to'qqizta yangi vazn va she'riy shaklni qayd qilib o'tadi.

Umuman, Navoiyning «Mezon ul-avzon» asari zamonasi ehtiyojlariga javob bera oladigan yetuk asardir. Undagi fikr-mulohazalar bugungi kunda ham muhim ilmiy-nazariy ahamiyatga molikdir.

«Nasoim ul-muhabbat» asari. Navoiyning «Nasoim ul-muhabbat min shamoim ul-futuvvat» («Ulug'lik xushbo'yliklarini taratuvchi muhabbat shabbodalari») nomli asarida tasavvuf tariqatlari, so'fiylik qonun-qoidalari, ulug' mutasavvuf shayxlarning hayoti va faoliyati haqida ma'lumotlar beriladi. Asarning yaratilishiga Abdurahmon Jomiyning «Nafahot ul-uns» («Do'stlik shamollari») asari asos bo'lgan. Navoiy 1496 yilda ustoz va do'sti Jomiyning ushbu asarini tarjima qilishga kirishadi. Ijod jarayonida shoir Jomiy asariga ko'pgina o'zgartirishlar kiritadi. Jumladan, shoir «Nasoyim ul-muhabbat»ga maxsus muqaddima yozib, unda asarni yaratishdan ko'zlagan maqsad va vazifalarini bayon etadi. Navoiy «Nafahot ul-uns»dagi oltmishga yaqin shayxlar haqidagi ma'lumotlarni tushirib qoldirgan. Navoiy asariga yuzdan ortiq turkiy, saksondan ortiq hind shayxlar tarjimai holini kiritadi. Shuningdek, shoir Jomiy asaridagi ma'lumotlarning ayrim o'rinlarini qisqartirgan, ayrimlariga turli qo'shimchalar kiritgan. Shuning uchun ham Navoiyning o'zi kamtarinlik bilan Jomiy asarini tarjima qildim, deb aytsa ham adabiyotshunoslikda «Nasoyim ul-muhabbat» mustaqil asar sifatida qaraladi.

«Nasoim ul-muhabbat» Kirish, 770 shayx hayotiga oid ma'lumotdan iborat. Kirish qismida Navoiy Jomiy asarining mohiyati, «Nasoim ul-muhabbat»ning yozilish tarixi, asarga o'zining qo'shgan yangiliklari haqida so'z yuritiladi.

Asarda tasavvuf qonun-qoidalari, shayxlarga xos xususiyatlar va ular hayotiga oid lavhalarni bayon etadi. Dastlab shoir «Bu toifaniyat a'mol va af'ol va muomilat va rimotidin ba'zini zikr qilmoq» sarlavhachasi ostida bir qator shayxlar shaxsini ta'riflaydi. Shundan keyin ularning kasb-hunariga e'tibor beradi. Masalan, «Shayxul-

mashoyix» shayx Abu Sayd Xarroz o'tuk tikar edi, Shayx Muhammad Sakkokkim «o'z zamona mashoyixining yagonasi» pichoqchilik, shayx Abu Hafz Haddod temirchilik Shayx Bannon – hammol, Shayx Abulhasan – najjor kasbi bilan shug'ullanar edilar. Shoir bu mutasavviflarning o'z hunari bilan kun kechirishlarini ularning fazilati sifatida talqin etadi.

Asarda shayxlarning odob-axloqi, ma'naviyatiga urg'u berilib, bu bilan bog'liq qator kichik hajmli hikoyatlar keltiriladi. Rizo, sabr, sidq, riyoat, to'g'rilik, muloyimlik, karomatlik singari qator fazilatlar haqida so'z yuritiladi.

«Nasoim ul-muhabbat»da shayxlarga berilgan ta'rif-tavsiflar asosiy o'rinni egallaydi. Bunda so'z yuritilayotgan shayxning qachon va qayerda tug'ilgani va vafoti, ustozlari, asosiy kasb-kori, u tomonidan aytilgan ibratli so'z, iboralar, hayotida yuz bergan xarakterli voqea-hodisalar, qayerga dafn etilgani kabilar keltiriladi.

Masalan, Shayx Abu-Usmon Mag'ribiyning tariqat yo'liga o'tishiga quyidagi voqea sabab bo'lgan ekan: bir kuni u iti bilan ov-ga chiqkanida, chanqab idishdan sut ichmoqchi bo'ladi. Iti hurib yo'l bermaydi. Ikkinchi safar yana shu ahvol takrorlanadi. Uchinchi galda it idishga otilib, sutni ichib o'sha zahoti o'ladi. Ko'rsaki, sutga ilon zahar solgan ekan. Itdan bu vafoni ko'rgach, shu yo'lni tutgan.

«Naoim ul-muhabbat»da Jomiy ta'rifiga alohida o'rin ajratiladi. U naqshbandiylik tariqatining yetuk vakili va mutafakkir shoir, mahoratli adib sifatida keltiriladi. Uning asarlari ro'yxati keltiriladi. Jomiy haqida so'z ketganda Navoiyning unga cheksiz hurmati, samimiy extiromi namoyon bo'ladi. Uni o'zining eng yaqin do'sti, hammaslagi, ustozlari va piri sifatida ta'riflaydi.

Navoiy asarda Mavlono Sharafiddin Yazdiy, Shayx Avhaduddin, Xomil Kirmoniy, Qosim Tabriziy, Shayx Fariddin Attor Nishopuriy, Sa'diy Sheroziy, Shayx Nizomiy, Xusrav Dehlaviy, Hasan Dehlaviy, Shayx Kamol Xo'jandiy, Hofiz Sheroziy, Mavlono Lutfiy, Sayid Nasimiy singari Sharqning ulug' san'atkorlari haqida so'z yuritadi. Ular tasavvuf tariqatini egallagan donishmand kishilar hamda yetuk iste'dod egalari sifatida keltiriladi. Shoir bu mutafakkirlar ijodiga yuqori baho beradi.

Umuman, Alisher Navoiyning «Nasoim ul-muhabbat» asari «yoqanda katta ahamiyatga ega bo'lgan tasavvuf tariqatlari, buyuk mutasavvuf shayxlarning hayoti va faoliyatiga oid qimmatli ma'umotlar berilgan. Navoiy qadimda yashab o'tgan mutasavvuflardan ta'rif o'ziga

zamondosh bo'lgan mutafakkirlar haqidagi ma'lumotlarni xronologik tarzda bayon etgan. Bu qomusiy asar xalqimiz ma'naviyatini yuksaltirishga xizmat qiladigan noyob manbadir.

«**Mahbub ul-qulub**» asari. Alisher Navoiyning «Mahbub ul-qulub» («Ko'ngillarning sevgani», 1500) eng yirik hajmli nasriy asari bo'lib, u shoirning so'nggi asaridir. Asar ulug' mutafakkirning uzoq yillik hayotiy tajribasi, kuzatishlarini o'zida mujassamlashtirgan.

«Mahbub ul-qulub» tarkibiy tuzilishiga ko'ra uch qismga bo'linadi. Asarning birinchi qismi Navoiy «Soriun-nosning af'ol va ahvolining kayfiyati» deb atalib, unda jamiyatdagi turli toifaga oid kishilar haqida so'z yuritiladi. Shoir shohlardan to gadolargacha mansub bo'lgan shaxslarning yaxshi va xususiyatlarini bayon etadi. Odil va zolim podshohlar, firibgar va johhil amaldorlar, yaxshi va yomon san'atkorlar, kalamkashlar, riyokor din ahllarining haqiqiy qiyofalari yoritiladi.

Uningcha, shoh odil bo'lsa, mamlakat obod, xalq farovon bo'ladi. Aksincha, shoh zolim bo'lsa, mamlakat taqdiri mushkul ahvolda qoladi. Navoiy odil shohga zolim va johil podshohlarni qarshi qo'yib: «Odil shoh ko'zgu va bu aning uchasidur. U yoruq subh, bu aning qorong'u kechasidur»,— deb yozadi. Navoiy saroy amaldorlari, shoh atrofidagi mansabdorlar va boshqa nufuzli tabaqalar, chunonchi «nomunosib noiblar»ni), «noqobil sadrlar», «shaharda olib sotquvchilar», «g'arib va benavolar», «riyoiy shayxlar», vazirlarga ta'rif berar ekan, o'zining insonparvarlik nuqtai nazaridan kelib chiqadi.

Navoiy turli toifaga mansub kishilarni ta'riflaganda ular xarakterida mavjud bo'lgan nuqson va illatlarini ko'rsatib o'tadi. Faqatgina dehqonlar haqida yaxshi gaplarni yozdi. Ularning kamchiliklari haqida so'z yuritmagani. Aksincha, «olam ma'murlig'i alardin, olam ahli masrurligi alardin» ekanligini aytib, mehnatkash dehqonlarning barcha ishlarini ulug'laydi. Navoiy dehqon mehnati jamiyat farovonligi uchun qanchalik muhim ekanligini aniq misollar orqali ko'rsatib beradi.

«Mahbub ul-qulub»ning o'n bobdan iborat ikkinchi qismi axloqiy masalalarga bag'ishlanadi. Unda yaxshi va yomon xislatlar tahlil etilgan. Bu qismda tavba, zuhud, qanoat, sabr, tavoze', kamtarinlik, odob, ishq haqida fikr-mulohaza yuritilgan.

Alisher Navoiy sabr haqida so'z yuritib, sabrning o'zi achchiq bo'lsa ham, u faqat manfaat keltiradi, u qattiq narsa, ammo zararni daf etadi. Shoir sabrni ta'riflash uchun turli-tuman tashbehlardan foydalanadi. Sabrni suhbatlari zerikarli bo'lsa ham, maqsadga aniq olib boruvchi musohibga, oxiri murodga yetkazuvchi, uzoqni ko'zlovchi

ulfatga, yurishi sust bo'lsa-da manzilga yetkazuvchi ulovga o'xshatadi. Shuningdek, shoir sabrni tabibning achchiq dorisiga o'xshatadi. Zero, hech kim uni xushlamasa-da, u shifo baxsh etadi.

Ko'rinadiki, Navoiy sabrning inson uchun, uning kelajagi uchun muhim ahamiyatga ega ekanligini shoirona tasvirlagan. Shoir bu haqda shunday deydi:

Ajab ranjeki andin sa'b yo'q ranj,

Vale chekkan kishining bahrasi ganj.

Asarning o'ninchi bobi «ishq zikri»ga bag'ishlanadi. Shoir ishqni porloq yulduzga o'xshatadi. Bashariyat ko'zining ziyosi shundandir. Navoiy ishqni tovlanib turuvchi gavharga qiyoslaydi, zero, insoniyat tojining ziynati va bahosi shundandir. Bu ta'riflar bilan bir qatorda shoir ishqni tole' quyoshiga, keng dengizga, kuydurguvchi shu'laga, ajdahoga, yashinga tashbeh qiladi.

Navoiy ishqqa kim muftalo bo'lishi haqida so'z yuritar ekan, «Inodi olinda teng ham podshoh, ham gado. Bedodi qoshinda bir ham fosiq, ham porso»¹, - deydi.

Asarda ishq uch turga bo'linadi. **Birinchi** turi – avom ishqidir. Bu oddiy kishilar ishq bo'lib, xalq orasida keng tarqalgan. Bu xildagi ishqqa muftalo odamlar kimgadir oshiq bo'lib, iztirob chekib, uning xayoli bilan yuradi. Bu ishqning oliy martabasi – sha'riy nikohdir. **Ikkinchisi** – xavos ishqidir. Bu alohida fazilat egalari mansub ishq bo'lib, uni Navoiy quyidagicha ta'riflaydi: «Ul pok ko'zni pok nazar bilan pok yuzga solmoqdur va pok ko'ngul ul pok yuz oshubidin qo'zg'olmoq va bu pok mazhar vositasi bila oshiqi pokboz haqiqiy jamolidin bahra olmoq». Bunday ishq namoyandalari sifatida shoir Amir Xusrav Dehlaviy, Xoja Hofiz Sheroziy, Abdurahmon Jomiy kabi buyuk siymolar nomlarini keltiradi. **Uchinchisi** siddiqlar ishqidir. Bu ishqqa muftalo bo'lganlar Haqning jamolini ochiq ko'rish umidi bilan yashaydilar va shuning bilan matlubdirlar. Ularning Haqni ko'rish umidlari o'zni unutish darajasiga yetgan. Ular visol ishtiyoqida behud va mast, vasl mayidan o'zga ruhlariga tilak yo'q, Haq mushohadasidan boshqa ko'ngillariga orom yo'qdir. Navoiy ular haqida: «Va bu toifani vosillar debdurlar, ishqdin vasl maqsudi hosillar», – deb yozadi.

Asarning uchinchi qismi «Mutafarriqa favoyid va amsol surati» deb atalib, unda turli foydali foydali maslahatlar va maqollar beriladi. Navoiy insonga xos – saxiylik, mehribonlik, vafodorlik, muloyimlik, rostgo'ylik, ilmsevarlik, mehnatkashlik, kamtarlik, tavoze singari

¹ Navoiy MAT 20 tomlik T 14 -- T. «Fan», 1998. – B 66.

qator fazilatlarini ta'riflaydi. Chin insoniylikning aksi bo'lgan takabburlik, dangasalik, fisqu fasod, yolg'onchilik, firibgarlik, johillik, bahillik, ochko'zlik singari illatlarni keskin qoralaydi.

«Mahbub ul-qulub»ning bu qismida keltirilgan tanbeh va misollar rang-barang bo'lib, ular asosida Navoiyning ijtimoiy, axloqiy va didaktik qarashlari yuzasidan aniq tasavvurga ega bo'lamiz. Alisher Navoiy o'zigacha ma'lumi bo'lgan xalq maqollarini to'plab, o'z ijodiga moslab, turli hikmat va xulosalar bilan boyitgan.

Shoir nafs haqida so'z yuritar ekan, nafsoniyatga berilgan kishilarni tanqid ostiga oladi. Bunday dardga giriftor bo'lgan kishilar bironing boshiga tushgan kulfatga parvo qilmaydi, bironvga yaxshilikni ravo ko'rmaydi, har doim yolg'iz o'zi haqida o'ylaydi. Ularga «barchag'a o'zgadan o'zi azizroq va o'zgalar so'zidan o'z so'zi azizroq». Navoiy kishilarni yaramas illatlardan holi ko'rishni istaydi.

Ijodkor yaxshilikni insonning ziynati deb biladi. Shuning uchun ham: «Jami' mazohib va milal ahli qoshida sobitdurkim, yaxshilik jazosi yo'qtur – bajuz yaxshiliq», deya insonlarni yaxshilik qilishga da'vat etadi.

Navoiyning saxovat haqidagi tushunchasi ham alohida e'tiborga molikdir. Shoir: «Saxovatsiz kishi – yog'insiz abri bahor... Mevasiz yig'och hamonu o'tun hamon va yog'insiz bulut hamonu tutun hamon. Saxosiz kishi birla gavharsiz sadafning bir hukmi bor»,– deb yozadi.

Karamlilik – jabrlanganlarni zulmdan qutqarishga intilish va ularning qiyinchiliklarini baham ko'rishdan iborat. Navoiy karam haqida fikr yuritib, ming taassuf bilan: «Karam bashar tab'ida noyob va nobuddur, bu sababdin karam ahli nopaydo va nomavjuddir», – deydi.

San'atkor vafoni insoniyat tojini bezab turuvchi qimmatbaho dur. odamiylik boshidagi lovillab turga» gavharli tojdir, deydi. Vafo ahlining ko'ngli pok, tabiati pokiza bo'ladi. Ular hasad, qudurat va kulfatdan uzoqdirlar. Navoiy yozadiki: «Jahon gulshani vafo gulidin ziynatsizdir va bashariyat guli vafo rayhonidin nakhatsiz».

Shoir vafo bilan hayoni uzviy borliqlikda ko'radi: «Vafosizda hayo yo'q, hayosizda vafo yo'q». Shoir nazdida vafo va hayo shunchaki insoniy fazilatlar bo'lmay, ular jamiyat hayoti uchun ham muhimdir.

Asarda til va so'z, muomala va. Nutq axloqiga oid qimmatli mulohazalar bildiriladi. Shoir nutq axloqi masalasiga ancha keng o'rin ajratgan. Navoiy «nodon pandida g'alat muharrar va dushman nasihatida firib mutasavvar» ekanligini, ular bilan muloqotda bo'lganda aql va tadbir bilan ish ko'rishni maslahat beradi: «Achchig' til zahrolud

neshdek bo'lg'ay. Ko'ngulda til sinoni jarohati butmas, anga hech nima malham yerin tutmas». Shuning uchun, shoir kishilarni xushmuomala bo'lishga chaqiradiki, bunday kishilarning «ochuq yuzidin xaloyiqqa nishot va chuchuk so'zidin ulusg'a inbisot», yetadi.

Yolg'onchilik ham insonning katta qusuri ekanligi aytilib, «har kimki so'zi yolg'on, yolg'oni zohir bo'lg'och uyolg'on» – deydi.

Navoiyning ilm-fan haqidagi qarashlari uning ma'rifatparvarlik g'oyalarining uzviy qismini tashkil qiladi. U butun hayoti davomida ilm-ma'rifatni targ'ib etdi, aziyat chekib ilm o'rganganlarni xiradmandlar deb ulug'laydi. Yoshlarni ilm-ma'rifatni egallashga da'vat etdi. Uning «Bilnaganni so'rab o'rgangan olim va, orlanib so'ramagan o'ziga zoli...», «Oz-oz o'rganib dono bo'lur, qatra-qatra yig'ilib daryo bo'lur», kabi dono o'gitlari aforizmga aylanib ketdi.

Umuman, Alisher Navoiyning «Mahbub ul-qulub» asari katta ahamiyatga ega bo'lgan komusiy asardir. Unda jamiyat va inson hayotining ko'pgina masalalari o'zining falsafiy yechimini topgan. Undagi fikr-mulohazalar ulug' mutafakkirning falsafiy, ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-ta'limiy qarashlarining nechog'lik kengqamrovli ekanligi bilan birga shoirning nasrdagi mahoratini ham namoyon etadi.

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar

1. Alisher Navoiyning nasriy asarlari haqida ma'lumot bering.
2. Navoiy nasriy asarlari adabiyotshunoslikda qanday tasniflangan?
3. Ulug' mutafakkirning adabiyotshunoslikka qo'shgan hisasi nimalardan iborat?
4. «Nasoyim ul-muhabbat» asarining g'oyaviy yo'nalishi haqida ma'lumot bering.
5. «Majolis un-nafois» da Navoiy temuriy shaxzodalardan kimlarning ijodiga munosabatlar bildirgan?
6. «Mahbub ul-qulub» nechta qismdan iborat va ularda nimalar haqida so'z yuritiladi?
7. «Mahbub ul-qulub»da qanday insoniy fazilatlar ulug'langan?

Adabiyotlar

1. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 20 jildlik. J.13. – T.: «Fan», 1997.
2. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 20 jildlik. J.14. – T.: «Fan», 1998.

3. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 20 jildlik. J.15. – T.: «Fan», 1999.
4. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 20 jildlik. J.16. – T.: «Fan», 2000.
5. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 20 jildlik. J.17. – T.: «Fan», 2001.
6. Mallayev N.M. O'zbek adabiyoti tarixi. Birinchi kitob. – T.: «O'qituvchi», 1976.
7. O'zbek adabiyoti tarixi. Besh jildlik. J. 2. – T.: «Fan», 1977.
8. Hayitmetov A. Ilk Navoiyshunoslar // Navoiyga armug'on. K.2. – T.: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi, 2000. – B. 7–15.
9. Valixo'jayev B. Mumtoz siymolar. – T.: «Meros», 2003. – B. 129–185.
10. Boltaboyev H. Mumtoz so'z qadri. Adabiy-ilmiy maqolalar. – T.: «Adolat», 2004.
11. Navoiyning ijod olami. Maqolalar to'plami. – T.: «Fan», 2001.
12. Vohidov R., Eshonqulov H. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi. – T.: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi, 2006.
13. G'aniyeva S. Navoiy nasri malohati. – T., 1993.
14. Qayumov A. Asarlar. J.3. – T., 2009.

M U N D A R I J A

Soʻz boshi.....	3
XIV asr oʻrtalaridan XVI asr boshlarigacha boʻlgan davrdagi madaniy hayot: ilm-fan, sanʼat va adabiyot.....	5
Alisher Navoiy hayoti va adabiy faoliyati. Uning oʻrganilish tarixi.....	12
Navoiy lirikasi. «Xazoyin ul-maoniy» kulliyoti. Uning janr xususiyatlari.....	35
Shoir lirik asarlarida axloq-odob, ijtimoiy-falsafiy muammolar ifodasi.....	60
Buyuk «Xamsa»ning yaratilishi.....	73
«Hayrat ul-abror» dostonida Navoiy ijtimoiy-axloqiy qarashlari ifodasi	79
«Farhod va Shirin» – qahramonlik dostoni.....	90
«Layli va Majnun» – ishqiy-sarguzasht doston.....	103
«Sabʼai sayyor» dostonida shohlik va oshqlik muammosi, uning falsafiy yechimi.....	119
«Saddi Iskandariy» dostonida Alisher Navoiyning adolatli shoh haqidagi qarashlari inʼikosi.....	133
«Lison ut-tayr» – falsafiy-majoziy doston.....	141
Alisher Navoiyning ilmiy-nasriy asarlari.....	148

QAYDLAR UCHUN

[illegible]

[illegible]

MATYOQUBOVA TOZAGUL RAJAPOVNA

ALISHER NAVOIY HAYOTI VA IJODI

Toshkent – «Fan va texnologiya» – 2010

Muharrir:	M.Mirkomilov
Texnik muharrir:	A.Moydinov
Musahhih:	G.Doniyorova
Kompyuterda sahifalovchi:	N.Hasanova

Bosishga ruxsat etildi 15.01.2010. Bichimi 60x84 $\frac{1}{16}$.
«Timez Uz» garniturası. Ofset bosma usulida bosildi.
Shartli bosma tabog'i 10,5. Nashriyot bosma tabog'i 10,2
Tiraji 1000. Buyurtma №5.

«Fan va texnologiyalar Markazining bosmaxonasi»da chop etildi.
100003, Toshkent sh., Olmazor ko'chasi, 171-uy.